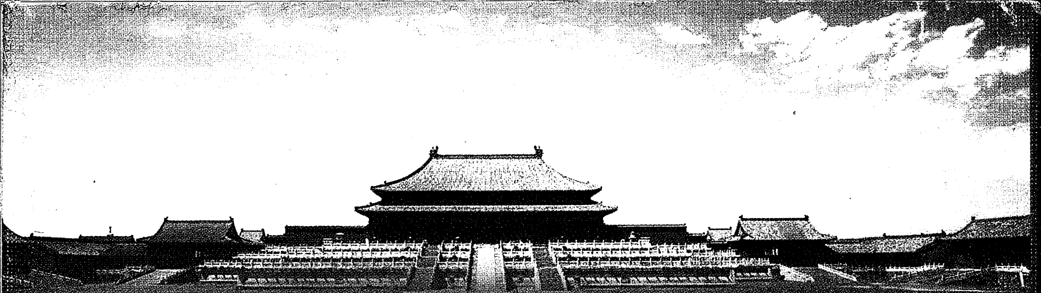

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(48)

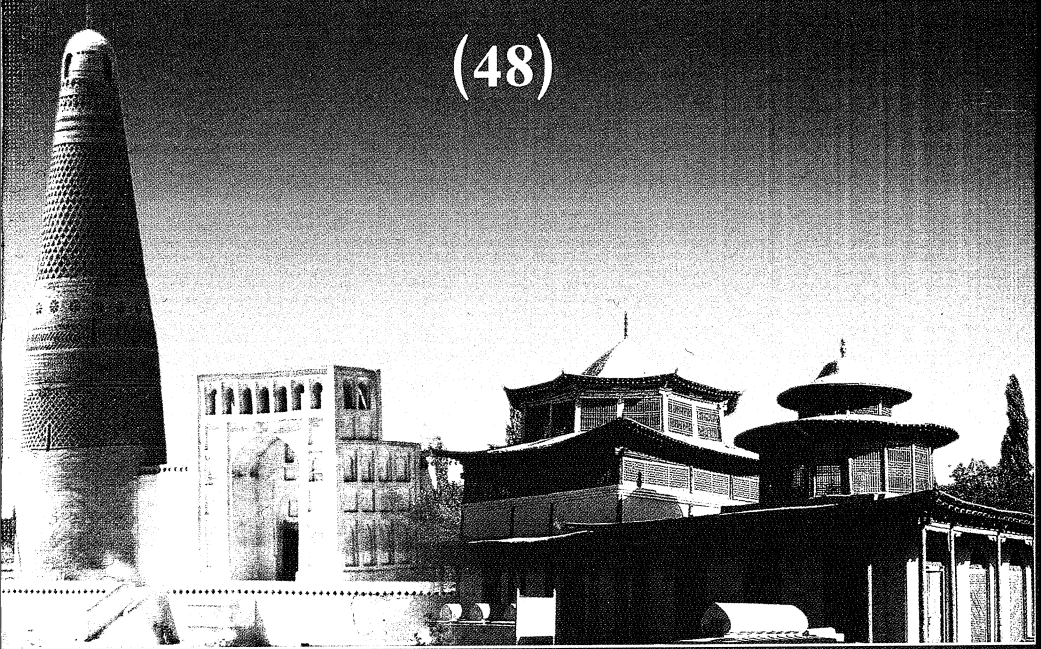

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى
تارىخ ماتېرىياللىرى ـ ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدا ئۆتكەن ۋاڭ - گۇڭلار)

(48)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى
تارىخ ماتېرىياللىرى - ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى

مەسلىھەتچى: سىبرجە

تەھرىر ھەيئىتى مۇدىرى: ئەركىن ھوشۇر ئەلى

تەھرىر ھەيئەتلىرى: ئەركىن ھوشۇر ئەلى
ئىسمائىل ئىبراھىم
ئالىم جۇماش
ئەخمەتجان ھەسەن
نوختى ئايۇپ
دىلارە خەمىد
ئەي جىڭشۇن

ماقالىلارنى بېكىتكۈچى: ئەركىن ھوشۇر ئەلى

باش مۇھەررىر: ئەركىن ھوشۇر ئەلى
جاۋاپكار مۇھەررىر: مەخمۇتجان مۇھەممەت
مۇھەررىرلەر: جۈرئەت ئابلىمىت
جەزىرە مۇقامەتۇللا

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (48)
جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى - ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى شىمالىي يېڭەنكۆل يولى 135 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830063

ئۈرۈمچى شىنشىي باسما ئىشلىرى چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى شىمالىي شىنخۇا يولى 47 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830002
150 مىڭ خەت، چوڭ 32 فورمات، باسما تاۋاق 7.875
2006 - يىل 12 - ئايدا بېسىلدى
تىرازى: 1 ~ 1000
(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىچكى ماتېرىياللارنى بېسىشقا
رۇخسەت قىلىش ئىجازەت نومۇرى (2006) 287 ئومۇمىي 898

كىرىش سۆز

18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئىجتىمائىي تارىخىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان ئۈچ خىل مەمۇرىي تۈزۈمنى يولغا قويدى. يەنى خەنزۇ ئاھالىسى كۆپرەك توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن مۇناسىۋىتى زىچ بولغان ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى؛ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولغان موڭغۇل ۋە قازاقلار، شۇنىڭدەك قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا جاساق (جاساق - موڭغۇل تىلىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، قەبىلە باشلىقى ياكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدار دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) تۈزۈمىنى؛ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا ھاكىمبەگلىك مەمۇرىي تۈزۈمىنى يولغا قويدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرىغا قارىتا ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئىناۋەت ئابرۇيىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇلارغا ئەمەلىي ھوقۇق بەرگەن ئىدى. ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىغا چىنۋاڭ①، ئىنانچىخان (جۈنۋاڭ)②، بېيلى③، بەيسى④، بەگ،

①②③④ چىڭ سۇلالىسىنىڭ 12 دەرىجىگە بۆلۈنىدىغان فېئوداللىق مەرتىۋە تۈزۈمىدە بىرىنچى ئورۇندىن تۆتىنچى ئورۇنغىچە بولغان مەرتىۋە ناملىرى. بۇلاردىن كېيىن يەنە جىنگوگۇڭ، فۇگوگۇڭ قاتارلىق سەككىز مەرتىۋە نامى بار — م.

تەيجى دېگەن مەرتىۋە ناملىرىنى بەرگەن ھەمدە ئۇلارنى جاساق
قىلىپ تەيىنلەپ، ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە ئىشلى-
رىنى باشقۇرۇشقا قويغان ئىدى. جاساقلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈ-
مىتى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن، قالدۇرۇلغان ۋە نازارەت قىلىنغان
ئىدى. چىڭ سۇلالىسى يولغا قويغان تۈزۈم ۋە سىياسەتلەر
شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيىتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا
ماس كەلگەن بولۇپ، تارىخىي ئۇيغۇنلۇققا ئىگە ئىدى. شۇڭا ھەر
مىللەت ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىم-
لىقىنى ساقلاش، سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەتنى پەسەيتىش،
شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتلەردە زور
رول ئوينىدى①.

بىز يەرلىك سىياسىي كېڭەشلەردىكى مۇناسىۋەتلىك يولداش-
لار بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلار ئىلگىرى توپلاپ نەشر قىلغان
يەرلىك تارىخ ماتېرىياللىرى توپلاملىرىدىن يېقىنقى زامان شىن-
جاڭ تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر ۋاڭ - گۇڭ، ھاكىمبەگلەرگە
ئائىت بىر قىسىم ماقالىلەرنى تاللاپ ۋە قايتا ئىشلەپ، مەزكۇر
توپلامنى تۈزۈپ چىقتۇق. توپلامدىكى ماقالىلەر ۋاڭ - گۇڭلار
ھەققىدىكى خەلق ئىچىدە تارقالغان ئاغزاكى بايانلارغا ۋە ئاپتورلار
ئۆزلىرى بىۋاستە كۆرگەن، ئاڭلىغان ۋەقەلەرگە ئاساسلىنىش
ھەم بۇ ھەقتە يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەر، قولىيازمىلاردىن پايدى-
لىنىش ئاساسىدا يېزىلغان، روشەن خام ماتېرىياللىق خۇسۇسى-
يىتىگە ئىگە.

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرى-
ياتى، 1994 - يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە، 381 - بەت.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز .... (1)

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرى .... لىيۇ شىيى (1)

تۇرپان جۈنۋاڭى ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى .... مۇھەممەت ئىمىن (22)

كۇچا ۋاڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى .... مەمتىمىن بائىزى (85)

ئىلى گۇڭ - بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى .... تېيىپجان ھادى (104)

قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇرىدىن ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەتكە قوشقان تۆھپىلىرى .... ئەشرەپ ئابدۇللا (175)

قاراقاشتا ئۆتكەن گۇڭ خوجىلارنىڭ تارىخى .... موللانىيازخان ھاجىم (191)

لوپنۇردا ئۆتكەن ناسىربەگ .... غۇلامىدىن ئەيسا (196)

داتۇڭ يېزىسىدىكى مۇھەممەد كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدا .... مەدەلىخان (201)

فۇجىن نىيازخېنىم ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ھەققىدە······
······························· ئىبراھىم ئەلقەم (230)
چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئامبال بولغان
كىشىلەر ························ ئىبراھىم سەيدۇللا (236)

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرى

ليۇ شىيى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ۋاڭلىق ئورنى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلار قۇمۇلنىڭ تارىخىدا تەسىرى ئەڭ چوڭ، ئەڭ ئۇزۇن ھۆكۈم سۈرگەن يەرلىك ھۆكۈمرانلىرى ھېسابلىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرىغا «ئاتا مىراس ھۆكۈمران»، «قاناتلىق قالپاق» دېگەن مەرتىۋىلەردىن تاكى ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېرىلگەنىدى. قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ۋاڭلارنىڭ ئاتا مىراس ھۆكۈمرانلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىن باشلىنىپ، مىنگونىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ 9 ئەۋلاد — 233 يىل داۋاملىشىپ، جۇڭگونىڭ بىرقانچە تارىخىي دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى. ئۇنىڭ راۋاج تېپىشى ۋە خارابلىشىشى قۇمۇل، شىنجاڭ، ھەتتا پۈتكۈل جۇڭگونىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلار ئومۇمەن «مۇسۇلمانلار رايونى» دەپ ئاتالغانىدى. تەڭرىتاغ-

نىڭ غولى بىرقانچە مىڭ چاقىرىم ئۇزىراپ قۇمۇلغا يېتەتتى.
ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە جۇڭغارلار ۋە مۇسۇلمانلار جايلاشقان ئىدى
(ۋېي يۈەنىنىڭ «مۇقەددەس ھەربىي ئىشلار خاتىرىسى»نىڭ 4 -
تومى). ئۇنىڭدا قۇمۇل «مۇسۇلمانلار رايونى»، ئۇيغۇرلار «مۇ-
سۇلمانلار» دەپ يېزىلغانىدى.

مىلادى 1678 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 17 -
يىلى) يەكەن ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلار جۇڭغارخانى غالدان
تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلىدۇ. ئۇ چاغدا غالدان ئالتاينى، ئۇنىڭ
ئاكىسى مىڭگىز سىۋان ئاراپتان بورتالانى ئىشغال قىلىۋالغانىدى.
قۇمۇل ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قېلىپ جۇڭغار ھۆكۈم-
رانلىرىدىن قورقۇپ بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولغانىدى.

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر خەلقىنى ئۆزىنىڭ «ئالباتو»
(قۇل مەنىسىدە) سى قىلىپ ئۇلارنى ئېزىپ، ئەمگەك مېۋىلىرد-
نى بۇلاپ ئالاتتى، قۇل قاتارىدا ئىشلىتەتتى ۋە خالىغانچە ئۆلتۈ-
رەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت قەيسەر-
لىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشىنى قوزغىغانىدى.

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى قۇمۇلنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن،
قۇمۇلدىن زورلۇق بىلەن ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشەك ئېلىپ
تۇردى، ھەمدە قۇمۇلنى بازا قىلىۋېلىپ، پۇرسەت تاپسىلا خېشى
كارىدۇرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تەھدىت سېلىپ
تۇردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان
بىلگەچكە يۇمشاق ۋاستە بىلەن بېقىندۇرۇش سىياسىتىنى قول-
لاندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سۇجۇنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەي-
تىپ، جاۋۇۋ جياڭجۈنى لاڭ تەننى ئەسكەر باشلاپ گەنسۇدا تۇ-
رۇشقا ئەۋەتتى.

مىلادى 1693 - يىلى (كاڭشىنىڭ 32 - يىلى) چىڭ

سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سىۋان ئاراپتانغا سوۋغا بېرىش ئۈچۈن
مىللىي ئىشلار باش مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارى مادى قاتارلىقلار-
نى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار قۇمۇلدىن ئۆتكەندە غالداننىڭ قول ئاستىدىكى
توقچى قاشقا 500 ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ، مادى قاتارلىق
ئەلچىلەرنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئات، تۆگىلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. بۇ
چاغدا بەزى كىشىلەر قۇمۇلغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى تەشەببۇس
قىلىدۇ. لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «جىنايەت غالداندا»
دەپ قارايدۇ. ھەمدە قۇمۇلنى جازاغا تارتماسلىق ھەققىدە بۇيرۇق
چۈشۈرىدۇ. ئۇ چاغلاردا، ئەبەيدۇللا تارخانبەگ قۇمۇل ئۇيغۇرلى-
رىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئۇ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تالان -
تاراج قىلىشى ۋە ئېزىشى، قورقۇتىشى تۈپەيلىدىن ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىك بىلەن بولغان نورمال سودا - سېتىق ئىشلىرىنى توختد-
تىپ قويغانلىقتىن ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى زور زىيانغا
ئۇچرىغانىدى. بۇ قېتىم چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇمۇلغا
كەڭچىلىك قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتقانلىقى ئۇنىڭ گۇمان ئەند-
دىشىسىنى يوقىتىدۇ. مىلادى 1696 - يىلى (كاڭشىنىڭ 35
- يىلى) غالدان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ
قىلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ مۇئاۋىن ئەسكەر باش-
لىقى ئانەندا بۇلۇڭجىر، بارىكۆل، تالناچىن، دۆربەجىن قاتارلىق
جايلارغا قاراۋۇل قويىدۇ. ئەبەيدۇللا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ
جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كونترولىلىقىدىن قۇتۇلۇپ نارىن بەگ-
نى ئەلچى قىلىپ ھۆكۈمەتكە ئات - تۆگە سوغات قىلىدۇ.
كەينىدىنلا ئۆزىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولىدىغاد-
لىقىنى ۋە غالداننى تىرىك تۇتۇپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش
ئۈچۈن نارىن بەگنى يەنە ماڭدۇرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
ئۇنىڭ ساداقىتىنى تەقدىرلەش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا ئەمەلدار كىيد-

مى، بۇلغۇن قالپىقى، ئالتۇن بەلۋاغ تارتۇق قىلىدۇ. مىلادى
1697 - يىلى (كاڭشىنىڭ 36 - يىلى) ئەبەيدۇللا چوڭ ئوغلى
گوپا بەگكە ئۈچ يۈز ئەسكەر قوشۇپ بېرىپ غالداننىڭ بارىكۆلدە
ئوۋ ئوۋلاۋاتقان ئوغلى سەپتەن بالجۇر ۋە ھەمرايى خۇيتى غوجىچى
قاتارلىقلارنى تۇتۇپ ئانەنداغا ئاپىرىپ بېرىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي
يەنە ئەلچى مادىنى ئۆلتۈرگەن توقچى قاشقانى تىرىك تۇتىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىشەنچە-
سىگە ئېرىشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانى قۇ-
مۇلنىڭ 1 - دەرىجىلىك جاساقلىقىغا تەيىنلەيدۇ. تارخانلىقىمۇ
ساقلىنىپ قالىدۇ. ئۇنىڭغا قومۇل بەگلىكىنىڭ مۆھۈرى، كۆ-
مۈش ۋە چوڭ قىزىل تۇغ بېرىدۇ. گوپا بەگنى 2 - دەرىجىلىك
بەگلىككە تەيىنلەپ ئايماق ئىشلىرى ياردەمچىلىكىگە بەلگىلەيدۇ.
ئۇنىڭغا 100 ئەسكەر بېرىپ شۇجۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇق قىلىدۇ.
مىلادى 1698 - يىلى (كاڭشىنىڭ 37 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتى قۇمۇلغا ئەلچى ئەۋەتىپ قوشۇنلارنى تەرتىپكە سالىدۇ.
ئايماق باشقۇرغۇچى جاڭجىڭ، سەنلىڭ، زولىڭ، ناۋچى ئەمەل-
دارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەيدۇ. شۇجۇغا ئايرىم بىر زولىڭ بەلگى-
لەيدۇ. قومۇللۇقلارنىڭ گەنسۇغا بېرىپ سودا - سېتىق قىلىشىغا
قولايلىق شارائىت يارىتىپ 15 كىشىگە شۇجۇدىن قاتناش بىلەن
بېيجىڭغا بېرىپ تاۋاپ قىلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ. قۇمۇل ھەم-
مىدىن بۇرۇن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولغاندىن كې-
يىن، سىۋان ئاراپتان بىلەن ئاداۋەتلىشىپ قالىدۇ. «سىۋان
ئاراپتان قومۇلغا بىرقانچى قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ غالداننىڭ ئوغ-
لىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى سورىغان. تۇتۇلغان ئويراتلارنى تۇرپانغا
قايتۇرۇشقا ئالاقە ئەۋەتكەن. قۇمۇلنىڭ ئىچكىرىگە تەۋە بولۇشى-
نىڭ سەۋەبىنى سوراپ ئەيىبلىگەن. ئەبەيدۇللا: «مېنىڭ ھۆكۈ-

مەتكە ساداقەتلىك كۆرسىتىپ تەۋە بولغانلىقىم مەجبۇرى ئەمەس.
ئىختىيارىم بىلەن بولغان .....» دەپ جاۋاب بەرگەن (چى
يۈنشىنىڭ «مىللىي رايونلارنىڭ چوڭ - چوڭ ئىشلىرى خاتىرى-
سى» دېگەن كىتابىنىڭ 15 - تومى).

مىلادى 1696 - يىلى (كاڭشىنىڭ 35 - يىلى) چىڭ
سۇلالىسى قوشۇنلىرى غالداننى مەغلۇپ قىلىدۇ. غالدان مەغلۇپ
بولۇپ ئىككىنچى يىلى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. 1700 - يىلى
سىۋان ئاراپتان جۇڭغار خانلىقىنى قايتا قۇرۇپ پۈتۈن شىنجاڭنى
بويسۇندۇرىدۇ. ئۇ تۇرپاننى بازا قىلىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىدۇ
ھەمدە خېشى كارىدورىنى پاراكەندە قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتى: قۇمۇل خېشىنى قوغداشنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى.
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خېشىنى قوغداش
كېرەك، خېشىنى قوغداش ئۈچۈن قۇمۇلنى قوغداش كېرەك،
دەپ قارايدۇ. ئەبەيدۇللامۇ ئۆزىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي
ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قۇمۇل ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك-
نىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشكە ئۈمىد باغلايدۇ. شۇنىڭدىن
تارتىپ ئەبەيدۇللا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلى-
رىغا ماسلىشىپ سىۋان ئاراپتان ۋە باشقا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى
بىلەن 55 يىلغا سوزۇلغان ھەربىي كۈرەش ئېلىپ بارىدۇ.

1700 - يىلى (كاڭشىنىڭ 39 - يىلى) سىۋان ئاراپتان
قۇمۇلدىن تۇرپانغا سودا - سېتىق ئىشلىرىغا بارغان كىشىلەرنى
بۇلاپ، ئۆلتۈرۈپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەيىبلىشىگە
ئۇچرايدۇ. سىۋان ئاراپتان ئۆزىنى كۈچلۈك ھېسابلاپ، كەڭ
كۆلەمدە ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلايدۇ.

1701 - يىلى (كاڭشىنىڭ 40 - يىلى) ئەبەيدۇللا ۋاپات
بولىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى گوپا بەگ 1 - دەرىجىلىك تارخانلىققا

ئولتۇرىدۇ.

1711 - يىلى (كاڭشىنىڭ 50 - يىلى) گوپا بەگ ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىمىن ئورنىغا ئولتۇرىدۇ.

1716 - يىلى (كاڭشىنىڭ 55 - يىلى) سېۋان ئاراپتان ئىككى مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇلار شىمالىي قورۇق ئەمەلدارىنى بۇلاپ شەھەرگە يېقىنلىشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ يۇجىسى پەن جىشيەن 200 خان ئەسكىرىنى باشلاپ ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئارمىيىسىنىڭ ياردىمىدە باتۇرانە قارشىلىق كۆرسىتىپ 90 دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ 3 نى تىرىك تۇتىدۇ. سېۋان ئاراپتاننىڭ قوشۇنى شەھەرنىڭ جەنۇبىغا چېكىنىدۇ. كېيىن ئۇلار شۇجۇدىن قۇمۇلغا ياردەمگە كەلگەن خان ئەسكەرلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئاندىن چېكىنىپ كېتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلغا 15 مىڭ سەر كۈمۈش، گۈرۈچ، ئاشلىق، قوي، كالا بېرىدۇ. قۇمۇلدىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۆزدە قايتا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقى مەلۇم قىلىنغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى: «قۇمۇلدا زولىڭ ئورنىتىلغاندىن كېيىن ئىچكىرى بىلەن پەرقلەنمەيدۇ. ئۇنىڭ بىلەن كارىمىز بولمىسا بولمايدۇ» دەپ، چوڭ قوشۇننى باركۆلدە تۇرۇپ جۇڭغارلاردىن مۇداپىئەلىنىشكە ئەۋەتىدۇ (خې نىڭنىڭ «مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ تەزكىرىسى»نىڭ 11 - تومى). چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قۇمۇلنى ساقلىشى قۇمۇل خەلقىنىڭ تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشىغا شارائىت يارىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىمىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا پائال ياردەم بېرىدۇ. تالناچىندا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ھەر يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇننى ئارپا، ئاتلار بىلەن تەمىنلەي-

دۇ. 1727 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى: «ئىمىن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئالاھىدە كۈچ چىقاردى. قول ئاستىدىكى ئادەملەرنى باشلاپ، تېرىقچىلىق قىلىپ ئارمىيىگە ياردەم بەردى. مۇكاپاتلاشقا بەكمۇ لايىق. شۇڭا، جىنگوگۇڭلۇق ئۇنۋانى بېرىلسۇن» دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ. يۇڭجېڭنىڭ 7 - يىلى ئىمىن بېيجىڭغا بارغاندا بەيسى ئۇنۋانىغا ئىگە بولۇپ ئېسىل سوۋغا - سالاملار بىلەن قايتىپ كېلىدۇ (خې نىڭنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ تەسراتى») نىڭ 11 - تومى).

1725 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 3 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى باركۆلدىن چېكىنىدۇ. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قۇمۇلدا 500 ئەسكەر قالىدۇ. ئەنشى بازىرىدا تۇرۇشلۇق خان ئەسكەرلىرى كۆپەيتىلىپ، جىايۈگۈەندىن قۇمۇلغىچە بولغان ھەرقايسى ھەربىي پونكىتلاردا تۇرغۇزۇلىدۇ.

1729 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 7 - يىلى) سېۋان ئاراپتان ئۆلۈپ ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى غالدان سېرىن ئورنىغا ئولتۇرۇپ قارقا قاتارلىق جايلارغا بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى فورداننى چېگرىنى تېنچلاندۇرغۇچى جياڭجۈنلۈككە تەيىنلەپ، شىمالدىن يول ئېلىپ ئالتاينى ساقلاشقا، يۆي جۇڭچىنى نىڭيۈەن جياڭجۈنلۈككە تەيىنلەپ باركۆلنى ساقلاشقا ئەۋەتىدۇ. كۆشۈتىدە فېرما قۇرىدۇ. 1731 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 9 - يىلى) جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى يۆي جۇڭچىنىڭ بېيجىڭغا كەتكەنلىكىنى بىلىپ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ 20 مىڭ ئەسكەر باشلاپ كېلىدۇ، ئات - تۆگىلەرنى بولۇشچە بۇلايدۇ. يۆي جۇڭچى ھۆكۈمەتكە: «قۇمۇلدا جۇڭغارلارغا خەۋەر قىلغۇچىلار بار. ئۇلار جۇڭغارلارنى باشلاپ ئات - تۆگىلەرنى بۇلاپ كەتكەن»

دەپ دوكلات قىلدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنىلا ئىمىنگە يۇمشاق ۋاستە ئارقىلىق بېقىندۇرۇش سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇپ «قۇمۇللۇقلار ئانچە ئىشەنچلىك بولمىسىمۇ ئۇلارنىڭ دەردىگە يېتىشمىز، ئۇلارنى كەچۈرۈشىمىز كېرەك. ئۇلار ئۇزۇندىن بۇيان جۇڭغارلارنىڭ ئاياغ - ئاستى قىلىشى تۈپەيلىدىن ئۇلارنى يامان كۆردۇ. ئەمما ئۇلاردىن ئۆلگىدەك قورقىدۇ. بىرەر قېتىم خەۋەر بېرىشمۇ ئۆزلىرىنىڭ كېلەچىكىنى ئويلىغان بولۇشى مۇمكىن. بىز ئۇلاردىن پەخەس بولۇشىمىز، شۇنداقلا ئۇلارنى گۇمانلاندۇرۇپ، قورقۇتۇپ قويماسلىقىمىز كېرەك» دەپ بۇيرۇق قىلدۇ (خې نىڭنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ تەپسىراتى»نىڭ 11 - تومى).

1732 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 10 - يىلى) غالدان سېرىن سەپتىندۇڭ، رىنامزال قاتارلىقلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەسكەر باشلاپ قۇمۇل ۋە تالناچىنغا تېگىش ئۈچۈن، لوقاقلىق ۋە لاخۇرسۇدىن ماڭدۇردۇ. شۇ جايلاردىكى ئۇيغۇر ئارمىيە - خەلق بىر تەرەپتىن قارشىلىق قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن يۈي جۇڭچىدىن ياردەم سورايدۇ. يۈي جۇڭچىنىڭ ياردەمگە ئەۋەتىلگەن قوشۇنى ئاستانىدا دۈشمەننىڭ 5 مىڭ ئاساسىي كۈچىگە ئۇچراپ قالىدۇ. ئىككى تەرەپ بىر كېچە - كۈندۈز ئېلىشىدۇ. جۇڭغار قوشۇنلىرى ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمەي بەدەر قاچىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ قېتىم شەھەرنى قوغداپ، دۈشمەنگە زەربە بېرىشتە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە 5 مىڭ سەر كۈمۈش تارتۇق قىلدۇ. ھەمدە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىدا بولغان زىياننىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن 10 مىڭ سەر كۈمۈش بېرىدۇ.

1735 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى

قوشۇنلىرى چېكىنىپ كېتىپ بارىكۆل - قۇمۇللاردا پەقەت 2 مىڭدىن ئەسكەر قالىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي باشقىدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قۇمۇلنىڭ غەربىدىكى توغۇچى، جىگدىلەرگە 3 مىڭ، تالناچىنغا 5 مىڭ ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چىل، جېنىنى، ليۇكوغولى، بورلۇڭ جىر، چاۋۋەن قاتارلىق 5 جايغا 5 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. مالىيەنجىڭزى، شىڭشىڭشىيالاردا خەۋەرلىشىش پونكىتى تەسىس قىلىپ ئۆزئارا ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ.

1736 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 1 - يىلى) ئىمىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە «ھەربىي ھەرىكەت باشلانغاندىن كېيىن قۇمۇلدا 27 مىڭ 500 دادەن ئاشلىق ئېلىندى. ھازىر 18 مىڭ دادەن ئاشلىق چىقىم قىلىندى. نۆۋەتتە بارىكۆلدە تۇرۇشلۇق قوشۇن چېكىنىپ بولدى. لېكىن، بىزنىڭ شۇ جايدا بۇرۇنقىدەك تېرىقچىلىق قىلىشىمىزغا رۇخسەت قىلغايلا» دەپ مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پۇل سوۋغا قىلىشقا بۇيرۇق قىلدۇ (خې نىڭنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ تەپسىراتى»نىڭ 11 - تومى). تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئۇيغۇر دېھقانلارغا 10 مىڭ سەر كۈمۈش تارتۇق قىلدۇ، ھەمدە غەللە - پاراقنى كەچۈرۈم قىلدۇ.

1740 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 5 - يىلى) ئىمىن ۋاپات بولدۇ. چوڭ ئوغلى يۇسۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ جىنگوگۇڭلۇق ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 10 - يىلى بەيسى دېگەن نامغا ئېرىشىدۇ. ئىككىنچى يىلى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى شىرا، كۇر، بورو قاتارلىق داۋانلاردا خەۋەرلىشىش پونكىتى ئورنىتىدۇ. يۇسۇپ ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىدۇ، ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنى يەم - بوغۇزلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

1748 ـ يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 13 ـ يىلى) يۇسۇپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ياردەملىشىپ، ھۆكۈمەتكە تەۋەلىك بىلدۈرگەن تۇرپانلىق ئۇيغۇرلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۇلارنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالىدۇ ۋە زولىڭ تەسىس قىلىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا يەر بېرىدۇ. شۇڭا ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەقدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. ئەسلى قۇمۇلنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ كېيىن ئەسكەرلەر تېرىۋاتقان سايىپشى، داليار قاتارلىق جايلاردىكى يەرلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىشىغا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. مەھسۇلاتلارنىڭ 40% نى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىلىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 18 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ يەرلەردىن ھۆكۈمەتكە غەللە ـ پاراق تاپشۇرماسلىقنى قارار قىلىدۇ.

1755 ـ يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىنى باشلايدۇ. قۇمۇل شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا يۈرۈش قىلىشىنىڭ بازىسى ۋە مۇستەھكەم ئارقا سېپىگە ئايلىنىدۇ. يۇسۇپ ئۇيغۇر خەلقىنى باشلاپ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇھىم تۆھپە قوشىدۇ.

1756 ـ يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى) تۇرپاندا مەڭلىك ئىسيان كۆتۈرىدۇ. يۇسۇپ ئورۇنباسار ئەسكەر ئەمەلدارى زۇيۇڭلۇڭ بىلەن بىرلىكتە مەڭلىكنىڭ ئوغلى ئاق خوجىنى تىرىك تۇتىدۇ. ھەمدە تۇرپاننىڭ جاساق فۇگوگۇڭى ئىمىن خوجىغا خەۋەر قىلىدۇ. يەنە 300 ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىمىن خوجىغا ياردەم بېرىپ توپىلاڭنى باستۇرىدۇ.

1758 ـ يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. يۇسۇپ ئۆزىنىڭ 100 دىن ئارتۇق

ئەسكىرىنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىگە قوشۇلۇپ جازا يۈرۈشىگە ئاتلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۇسۇپكە «قوشۇن باشلىقى» دېگەن ئەمەل بېرىپ، باشقىلاردىن ئالاھىدە كۆرىدۇ ۋە ئىشەنچلىك ئادەم دەپ ھېسابلايدۇ. يۇسۇپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەگىشىپ يېڭىدىن ئېلىنغان شەھەرلەرنى مۇستەھكەملەيدۇ. ئالدىنقى سەپكە ياردەم قىلىدۇ.

چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئوچۇق ـ ئاشكارا توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، كۇچانىڭ ھاكىم بېگى قاتارلىقلار ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۇچانى يەنە يۇسۇپنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

1758 ـ يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى 7 ـ ئايدا) «سىلىم ۋە شايارلىق مۇسۇلمانلار تەۋە بولۇشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. يۇسۇپ ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، گازارمىغا ئېلىپ كېلىدۇ. قېلىشنى خالىغانلارنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالىدۇ. 8 ـ ئايدا كۇچا ئېلىنغاندىن كېيىن يارخاشاڭ يۇسۇپنى كۇچانى ساقلاشقا بۇيرۇيدۇ. ئاقسۇ تەسلىم بولغاندىن كېيىن چېگرىنى تىنچلاندۇرۇش جياڭجۈنى جاۋخۇي يۇسۇپكە ئاقسۇنى ساقلاشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. ئۇچتۇرپان تەسلىم بولغاندىن كېيىن، يۇسۇپنىڭ شۇ جاينى ساقلىشىغا يەنە بۇيرۇق قىلىدۇ» (خې نىنىنىڭ «مۇسۇلمانلار رايونى تەزكىرىسى» نىڭ 11 ـ تومىدىن). 10 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى يەكەننىڭ يېڭىچىپان دېگەن يېرىدە مەغلۇپ بولىدۇ. ئۇ چاغدا ئۇچتۇرپاننى ساقلاۋاتقان ئەسكەر پەقەت 250 كىشى ئىدى. يۇسۇپ ئارقا سەپتە بېرەر ئۆزگىرىش بولۇپ قالمىسۇن دەپ ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا 500 ئەسكەر يۆتكەپ كېلىدۇ. ئاندىن پروتكىلاردىن ئەسكەر قوبۇل

قىلىپ ئۇلارغا ئوزۇق - تۈلۈك، ئات، چاي، پۇل قاتارلىق نەرسىلەر تارقىتىپ بېرىپ يەكەندىكى توپىلاڭچىلارنىڭ ھەربىي كۈچىنى تارقاقلاشتۇرۇش، جاۋخۇينى مۇھاسىرىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. يۇسۇپ يەنە ئات - تۆگە يۆتكەپ ئالدىنقى سەپكە ياردەم قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۇسۇپنى تەقدىرلەپ بېيلىلىققا ئۆستۈرىدۇ. جاۋخۇي مۇھاسىرىدىن بۆسۈپ چىقىپ مۇستەھكەم ئارقا سەپكە ئىگە بولغانلىقتىن ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1759 - يىلى) ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلارغا جازا يۈرۈش قىلىپ چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ قوشۇنىنى تېز يوقىتىدۇ.

1759 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۇسۇپكە ئايماق ۋاڭلىقىنى بېرىدۇ. گاۋزۇڭ يەكەن، قەشقەردىن ئىبارەت ئىككى شەھەرنى باشقۇرۇشقا «مۇسۇلمانلار ئۆز يۇرتىنى باشقۇرۇشتا ئۆز مىللىتىدىن بولمىسا بولمايدۇ» دېگەن مەقسەتتە، يۇسۇپنى قەشقەردە تۇرۇشلۇق سەنجەن ئامباللىقىغا تەيىنلەيدۇ ۋە جەنۇبتىكى 8 شەھەرگە قوماندان قىلىپ ئىلى جياڭجۈنىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۈچتۇرپاننى مۇھىم جاي دەپ بىلگەچكە ئۇ يەرگە ئاسانلىقچە ئادەم تەيىنلىمەيدۇ. چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ مالىمانچىلىقى تىنچلانغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1760 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى) يۇسۇپنىڭ ئۇكىسى ئابدۇللانى ئۈچتۇرپانغا ھاكىم بەگ قىلىپ تەيىنلەپ قۇمۇل ۋاڭ ئەۋلادلىرىغا ئالاھىدە ئىشەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئابدۇللا ئۈچتۇرپاننىڭ ھاكىم بەگلىكىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن ئۈچتۇرپاننىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى سۇچىڭ بىلەن تىل

بىرىكتۈرۈپ، خەلقنى ئاياق - ئاستى قىلىپ قاقتى - سوقتى قىلغانلىقتىن شۇ جايدىكى خەلقنىڭ غەزىپىنى قوزغايدۇ. ئابدۇللا قاباھەتلىك كىشى بولۇپ ئۈچتۇرپانلىقلارنى قامچىلاپ ئۇرۇشقا ئادەتلىنىدۇ. مال - دۇنياغا تويماي كۆپ تەرەپتىن قاقتى - سوقتى قىلىدۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىمۇ خالىغىنىنى قىلىپ خەلقنى ئالداپ - سالداپ، دەرت - ئەلەمگە سالىدۇ. «ئابدۇللا زوراۋانلىق قىلىپ ئۆز تۇغقانلىرىدىنمۇ ۋاز كېچىدۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قۇمۇللۇق ئۇيغۇر ئىشكارلار ئۇنىڭغا بولۇشۇپ خەلقنى ئاياق - ئاستى قىلىپ ئۇلارنىڭ رەخت - پۇچۇق، ئاشلىق، ئات، قويلىرىنى زورلۇق بىلەن ئالاتتى. بۇنىڭغا كۆنمىگەنلەرنى ئۇرۇپ دۇمبالايتتى. رايىغا باققانلارنى تەقدىرلەپ ماختايتتى» (ۋېي يۈەننىڭ «مۇقەددەس ھەربىي ئىشلار خاتىرىسى» نىڭ 4 - تومى).

ئابدۇللا قاتارلىقلار خەلققە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپلا قالماي، شۇ جايدىكى كىچىك مەنسەپدارلارنىمۇ خالىغانچە قامچىلايتتى. 1765 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى) شۇ جايدىكى بىر كىچىك مەنسەپدار سوۋغا - سالاملىرىنى كۆتىرىپ كېلىپ نەگە ئاپىرىپ بېرىدىغانلىقىنى بىلمەي ئابدۇللادىن يوليورۇق سورايدۇ. ئابدۇللا بولسا «ماڭا ھۆرمەتسىزلىك قىلدى» دەپ نەچچە ئون قامچا ئۇردۇرىدۇ. بۇ كىچىك مەنسەپدار ئامالسىزلىقتىن مۆھۈر بەگدىن يوليورۇق سورايدۇ. ئۇمۇ «ماڭا ھۆرمەتسىزلىك قىلدى» دەپ 30 پالاق ئۇردۇرىدۇ. «شۇڭا مۇسۇلمانلار ئاممىسى ئىچى تىت - تىت بولۇپ، ناھەقچىلىككە قارشى قوزغىلىشنى ئويلاشقان» («جەنۇبىي شىنجاڭ تەسىراتى» نىڭ 12-تومى). ئۈچتۇرپان خەلقى قارشىلىق كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. قوزغىلىش ھارپىسىدا بىر كىشى ئابدۇللاغا بۇ سىرنى ئاشكارلاش

ئۇچۇن باردۇ. لېكىن بۇ چاغدا ئابدۇللا «چالا مەس بولىۋالغان بولۇپ» ، «كەيپىمنى بۇزماقچى» دەپ بىلىپ «گېپىگە ئىشەنمەي ئۇ كىشىنى قوغلاپ چىقىرىدۇ» (يۇقىرىقى كىتابتىن) . شۇ كېچىسى يېرىم كېچىدە قوزغىلاڭچىلار يامۇل مەھكىمىسىگە بۆسۇپ كىرىپ ئابدۇللا ۋە ئائىلىسىدىكى ھەممە كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئاندىن سۇچېڭنىڭ مەھكىمىسىگە بۆسۇپ كىرىدۇ. سۇچېڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالىدۇ.

قوزغىلاڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قانلىق باستۇرۇشىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولىدۇ. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئابدۇللا ۋە ئۇنىڭ قول چوماقلىرىنىڭ يامان ئىشلىرىنى يوشۇرۇپ ۋە ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىپ، ئۇلارنى قانات ئاستىغا ئالغانلىقتىن كېلىپ چىققانىدى. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن ئىلى جياڭجۈنى مىڭ رۈي: «ھەرقايسى شەھەرلەردىكى بەگلەرنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەيدۇ. قاقتى - سوقتى قىل دېسە ھەممىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ» دەپ ئۇلارنى تەڭشىمەكچى بولىدۇ. بىراق چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ: «بۇ كىشىلەر بىزگە بالدۇر تەۋەلىك بىلدۈرگەن يەرلىكلەر، كۈچ چىقىرىپ ھۆكۈمەتكە تۆھپە قوشقان، ئۇنداق قىلغاندا ئۇلارنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويىمىز» دەپ قوشۇلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

1763 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 28 - يىلى) يۇسۇپ يەكەنگە يۆتكىلىپ شۇ جاينى ساقلايدۇ. 1766 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى) يۇسۇپ يەكەندىن قۇمۇلغا يۆتكىلىپ كېلىدۇ. ھەمدە چوڭ ئوغلى ئىبراھىمنى ئېلىپ بېيجىڭغا بارىدۇ. يولدا ئىككىسىلا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ.

قۇمۇلنىڭ 5 - ئەۋلاد ۋاڭى ئىسھاق يۇسۇپنىڭ ئىككىنچى

ئوغلى بولۇپ ئايماق ۋاڭ دەرىجىلىك جاساق بېيلىلىقتا ۋارىسلىق قىلىدۇ. 1771 - يىلى ئۇ بېيجىڭغا بارغاندا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا ئۈچ كۆزلۈك توزنىڭ قانىتى سانچىلغان قالپاق، سېرىق پىنجەك تارتۇق قىلىپ، چيەنچېڭمېن ئىشىكىدىن كىرىپ - چىقىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ. مىلادى 1773 - يىل (چيەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىسھاققا «قوشۇن باشلىقى» دېگەن ۋەزىپىنى بېرىپ، ئىلىدا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا مەسئۇل قىلىدۇ. كېيىن (چيەنلۇڭنىڭ 41 - يىلى) ئۇ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. 1780 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى) ئىسھاق ۋاپات بولىدۇ.

قۇمۇلنىڭ 6 - ئەۋلاد ۋاڭى ئەردىشىر ئىسھاقنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، 1780 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى) ئايماق ۋاڭ دەرىجىلىك جاساق بېيلىلىقتا ۋارىسلىق قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەرقىي شىنجاڭدىكى تۆت شەھەردىكى «بالدۇر تەۋە بولغان يەرلىكلەر» گە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. مىلادى 1788 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 53 - يىلى 1 - ئايدا) گاۋزۇڭ مۇنداق دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ: «قۇمۇل، تۇرپان ئىككى رايون تارىختىن بۇيان دۆلەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلدى. قالغان شەھەرلەردىكى مۇسۇلمانلار بولسا پەقىر شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغاندىلا تەۋە بولغان بولۇپ 30 يىلچە ۋاقىت ئۆتتى. شۇڭا ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرۇش ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم ھالدا شەپقەت ياغدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇلارغا ۋاڭ، بېيلى، بەيسى، گۇڭ، تەيجى قاتارلىق ئۇنۋانلارنى بېرىشكە بولىدۇ» . چيەنلۇڭنىڭ 48 - يىلى ئۇ مىللىي ئىشلار مەھكىمىسىگە ئۇلارنىڭ ئۇنۋان - مەرتىۋىلىرىنى ئېنىقلاپ يا ئاتا مىراس قىلىشقا، يا دەرىجىسىنى چۈشۈرۈپ ۋارىسلىق قىلىشقا بەلگىلەشنى بۇيرۇپ مۇنداق دېگەن:

«بۇ ئىش شۇ بويىچە بېجىرىلگەن بولسىمۇ ئۇلارنىڭ تەۋە بولغانلىقىغا ئۇزۇن يىل بولغانلىقتىن پېقىرنىڭ شەپقىتىگە مىننەتدار بولۇپ ئۆز ئىشلىرىنى تىرىشىپ ئىشلىدى. مەسىلەن، قۇمۇلنىڭ ئايماق ۋاڭى دەرىجىلىك بەيسى ئەردىشىرنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ئەبەيدۇللا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ بىرقانچە ئەۋلاد ئۆتتى. ئەردىشىرنىڭ بوۋىسى يۇسۇپ ھەربىي ئىشلار جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنىدى. ئۇلار ھەربىي ئىشلار جەھەتتە خىزمەت كۆرسىتىپ ئۇنۋانغا ئېرىشكەن ياكى بولمىسا ئاتا - بوۋىسىنىڭ شەپقىتىگە ئۇنۋان بېرىلگەن. ئەگەر بىز بۇرۇنقى تۈزۈم بويىچە ئۇلارنىڭ دەرىجىلىرىنى چۈشۈرۈپ ۋارىسلىق قىلدۇرساق، پېقىر مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىنى سىلاش مەقسىتىگە يەتمىگەن بولىمەن. شۇڭا، ئەردىشىر، سىتىۋالدى، ئوسمان، ئىبراھىم، ئېرمىزاپ بابا، ئابلا، پەرىدۇن، ئابدۇنەزەر، پاشا قاتارلىق ئون كىشى ھازىر ۋارىسلىق قىلغان ۋاڭ، بەيسى، گۇڭ، تەيجىلىك ئۇنۋانلىرىنىڭ دەرىجىسى چۈشۈرۈلمەي ئاتا مىراس بولۇپ قالسۇن . . . . » («چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن خاتىرە»نىڭ 1296 - بابى).

مىلادى 1813 - يىلى (جياچىڭنىڭ 18 - يىلى) ئەردىشىر ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بىشىر 7 - بولۇپ ۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ. جياچىڭنىڭ 18 - يىلى 2 - ئايدا ئايماق ۋاڭ دەرىجىلىك جاساق بېيلى بولىدۇ.

مىلادى 1820 - يىلىدىن 1828 - يىلىغىچە (جياچىڭنىڭ 25 - يىلىدىن داۋگۇاڭنىڭ 8 - يىلىغىچە) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەسكەر ئەۋەتىپ جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنچلاندۇرىدۇ. قۇمۇل ئارقا سەپ تەمىنات بازىسىغا ئايلىنىپ، ھارۋا - تۆگىلەر بىلەن ھەربىي تەمىنات بۇيۇملىرىنى توشۇپ بېرىدۇ. پەقەت 1826 - يىلى بىر يىلدىلا بىشىر ئۆز رايونىدىن مىڭ دانە

كالا ھارۋىسى توپلاپ قۇمۇلدىن تۇرپانغا ھەربىي ئاشلىق يۆتكەپ بېرىدۇ. مىلادى 1832 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 12 - يىلى) بىشىر جۇنۋاڭلىققا تەيىنلىنىدۇ. مىلادى 1864 - يىلى (تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى) ئۆستەڭ چېپىشتا خىزمەت كۆرسىتىدۇ ۋە چىنۋاڭلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، قۇمۇلنىڭ ياردەمچى ئىش بېجىرىش ئامباللىقىغا تەيىنلىنىدۇ.

مىلادى 1864 - يىلىدىن باشلاپ (تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى) شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. بىشىر ئۆز تەۋەلىكىدىكى تەيجى، بەگلەرگە مۇداپىئەلىنىشنى ۋە باستۇرۇشنى كۈچەيتىشنى ئۇقتۇرىدۇ. مىلادى 1864 - يىلى 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى (تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) قۇمۇل خۇيزۇلىرىدىن ماجاۋچىياڭ، ماخۇەن قاتارلىقلار قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. بىشىر ۋە قۇمۇلنىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى ۋېڭ لىڭلار ئەسكەر باشلاپ باستۇرىدۇ ۋە ماجاۋچىياڭ، ماخۇەنلەرنى ئۆلتۈرىدۇ. 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى تۇخۇلۇق خۇيزۇ ماتيەنسەي قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ شۇ جايدىكى باجگىر ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرىدۇ. ھەمدە جەنۇبتىكى تالناچىنغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بىشىر زەڭگى باقى، گارنىزون ئەمەلدارى جاۋيىڭجېلەرنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. تەڭرىتاغنىڭ تۆمۈرتى دېگەن جايىدا ماتيەنسەي ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ چاغدا قۇمۇلدا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىدىن پەقەت 500 ئەسكەر ۋە ئەنشىدىن كەلگەن 200 ياردەمچى ئەسكەرلا بار ئىدى. 6 - ئايدا خۇيزۇلاردىن خېيلاۋۋا، ئۇيغۇرلاردىن سۇپۇرگە قاتارلىقلار كونا شەھەرنى ۋەيران قىلىپ، ئىش بېجىرىش ئامبىلى زاڭداڭگانى ئۆلتۈرىدۇ ۋە شەھەر ئىچىگە بېسىپ كىرىپ بىشىر ۋاڭنى تىرىك تۇتىدۇ. مىلادى 1866 - يىلى 7 - ئايدا (تۇڭجىنىڭ 5 - يىلى 6 -

ئايدا) باركۆلدىكى ئەسكەر باشلىقى خې گوەن قۇمۇلغا ياردەم
بېرىش ئۇچۇن يۇجىلىڭشىياڭنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار شەھەرنى ئىش-
غال قىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار تۇرپانغا چېكىنىدۇ. بۇ چاغدا قوز-
غىلاڭ ئوتى يالقۇنلاپ كەتكەنىدى. بىشىر مىنئەن ئايماق ۋاڭىنىڭ
مۇڭغۇل ئەسكەرلىرىنى ياردەمگە كېلىشكە ۋە شۇ ئارقىلىق بارد-
كۆل، قۇمۇلدىكى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە تۇرپانغا ھۇجۇم
قىلىش مەقسىتىدە چىڭ سۇلالىسى ئوفىتسېرى ئورياسوتاينى
ماڭدۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا شۇجۇغمۇ بىرقانچە نەپەر ئەلچى
ئەۋەتىدۇ. چىڭ لۇڭنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى تەكلىپ قىلىدۇ.
بىراق بۇلاردىن نەتىجە چىقمايدۇ. 12 ـ ئايدا سۇپۇرگە جەنۇب
ۋە شىمالدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ 5 مىڭدىن ئارتۇق قوزغى-
لاڭچىلىرىنى باشلاپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرىنىڭ مۇئاۋىن لەشكەر باشلىقى لىڭ شياڭ 3 مىڭ
ئەسكەرنى، شاسىلىم بەگ 5 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ ئالدىغا چىقى-
دۇ. نەتىجىدە ئۇلار لىيۇشۇچۇەندە پۇتۇنلەي ھالاك بولىدۇ. شۇ
چاغدا بەزى كىشىلەر بىشىرنى قېچىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغان.
بىشىر: «بىز ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ تەڭرىنىڭ شەپقىتى بى-
لەن بۇ يەردە تۇردۇق، ئەمدى ئۆلۈم ئالدىدا قاچساق بولامدۇ؟
» دېگەن («چىڭ سۇلالىسى تارىخي ئارگىناللىرى»نىڭ 493
ـ تومى). ئۇ قالغان ـ قاتقان 2 مىڭ ئەسكەرنى يىغىپ سۇمقاغى-
دا قوزغىلاڭچىلار بىلەن قايتا ئېلىشىپ يەنە مەغلۇب بولىدۇ.
ئۆزى تىرىك قولغا چۈشىدۇ. مىلادى 1867 ـ يىلى 2 ـ ئايدا
(تۇڭجىنىڭ 6 ـ يىلى 1 ـ ئايدا) بىشىر قوزغىلاڭچىلار تەرىپى-
دىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈ-
مىتى ئۇنى خىزمەت كۆرسەتكەن دەپ قاراپ ئۇنىڭغا چىنۋاڭ
دېگەن نام بېرىدۇ، ھەمدە 120 مىڭ سەر كۈمۈش بېرىپ شەھەر-

نى ۋە ئۇنىڭ قەبرىسىنى ياسىتىدۇ.

بىشىرنىڭ ئوغلى مۇھەممەت 8 ـ بولۇپ ۋاڭلىققا ۋارىسلىق
قىلىدۇ. مىلادى 1867 ـ يىلى (تۇڭجىنىڭ 6 ـ يىلى) ئۇ
جاساق چىنۋاڭ بولىدۇ. ئۇ پالەچ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ
قالغاچقا، ئۇنىڭ ئانىسى مېھربانۇ ھۆكۈم سۈرىدۇ. مىلادى
1868 ـ يىلى 8 ـ ئايدا (تۇڭجىنىڭ 7 ـ يىلى 7 ـ ئايدا)
قۇمۇلنىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى ۋېڭ لىڭ ئەنشى، دوڭخۇاڭ-
لاردا ئەسكەر قوبۇل قىلىپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ قۇمۇلنى
ئىدارە قىلىدۇ.

مىلادى 1873 ـ يىلى (تۇڭجىنىڭ 12 ـ يىلى كۈزدە) بەي
يەنخۇ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر باشلاپ شۇجۇدىن قۇمۇلغا
كېلىدۇ. 9 ـ ئايدا بەي يەنخۇ قۇمۇللۇق ئۇيغۇر يۇسۇپنىڭ
ياردىمىدە شەھەر ئىچىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. 10 ـ ئايدا چىڭ
سۇلالىسى ئەسكەرلىرى شەھەر ئىچىنى ئىشغال قىلىدۇ. بەي
يەنخۇ مۇھەممەت ۋە ئۇنىڭ ئانىسى مېھربانۇ قاتارلىقلارنى تۇرپاند-
غا بۇلاپ قاچىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى كېچە ـ كۈندۈز
قوغلىشىپ لياۋدۇڭغا بارغاندا مۇھەممەت ۋاڭ ئەر ـ خوتۇننى
قۇتقۇزۇپ قالىدۇ. ۋاڭنىڭ ئانىسىنى بولسا بەي يەنخۇ تۇرپانغا
بۇلاپ كېتىدۇ. كېيىن بەي يەنخۇ ياقۇپبەگكە سېتىلىدۇ. مېھرد-
بانۇ قۇمۇلنىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى ۋېڭ لىڭنىڭ كۈچ چىقى-
رىشى بىلەن 1875 ـ يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 1 ـ يىلى) قۇمۇلغا
قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ مىڭ بىر جاپا ـ مۇشەققەت چېكىپمۇ ئۆز
ئىززىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئەل جامائەت ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇي-
دۇ.

بەي يەنخۇ ياقۇپبەگكە سېتىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي بىر قىسىم
ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلنى پاراكەندە قىلىدۇ. قۇمۇلدىكى

ئارمىيە - خەلقتىن دەككە يەپ چېكىنىدۇ. جاھانگىرلارنىڭ قول-
لىشى بىلەن ياقۇپبەگ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئىگىلى-
ۋالدى. پەقەت قۇمۇل رايونىلا قۇمۇلدىكى ئارمىيە - خەلقنىڭ
قولىدا قالدى. ياقۇپبەگنىڭ قۇمۇلنىڭ ۋاڭى بولۇش مەقسىتى
ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

مىلادى 1876 - يىلى (گۇاڭشۈنىڭ 2 - يىلى) زوزۇڭتاڭ
ئەسكەر باشلاپ كېلىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالدۇ. جاڭ ياۋ قو-
ماندانلىقىدىكى خېنەنلىك ئەسكەرلەر قۇمۇلنى ساقلايدۇ. كېيىن
ئۇلار جەنۇبقا يۈرۈش قىلىدۇ. شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ پۈت-
كۈل كۈرىشىدە قۇمۇل يەنىلا ئەسكەر ماڭدۇرۇشنىڭ بازىسى ۋە
ئارقا سەپ تەمىنات بازىسىغا ئايلىنىدۇ. كېيىن زوزۇڭتاڭ چوڭ
گازارمىسىنى قۇمۇلغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قوماندانلىق قىلىدۇ. قۇ-
مۇل خەلقى ئالدىنقى سەپكە پائال ياردەم بېرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرى پۈتۈن شىنجاڭنى تېزلىك بىلەن قايتۇرۇۋالدۇ.

مىلادى 1881 - يىلى (گۇاڭشۈنىڭ 7 - يىلى) مۇھەممەت
ۋاڭ ۋاپات بولۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا شامەخسۇت ئولتۇرىدۇ. چىڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇل ۋاڭلىرى ئەجدادلىرىدىن تارتىپ
ھۆكۈمەتكە سادىق بولغانلىقى، شامەخسۇت چېگرىدا جىددىيلىك
پەيدا بولۇپ خىراجەت يېتىشمىگەندە پائال خىزمەت كۆرسىتىپ
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۈچۈن بىر قېتىمدىلا 40 مىڭ سەر
ئاشلىق پۇلىنى چىقىم قىلغانلىقىنى دەپ ئۈچ كۆزلۈك توزنىڭ
قانىتى سانجىلغان قالپاق تارتۇق قىلىدۇ، ھەمدە چيەنچىڭمىن
ئىشىكىدىن كىرىپ چىقىشقا رۇخسەت قىلىدۇ.

مىلادى 1915 - يىلى (مىنگونىڭ 4 - يىلى) شامەخسۇت
بېيجىڭغا بارىدۇ. 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يۈەن شىكەي شامەخسۇت-
قا بىرىنچى دەرىجىلىك جاخې ئوردىنى مۇكاپات بېرىدۇ. 24 -

كۈنى يەنە ئۇنىڭغا قوش مائاش بېرىپ ئالاھىدە كۆرگەنلىكىنى
بىلدۈرىدۇ. 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شامەخسۇتقا ھىمايىچى سەر-
كەردە ۋەزىپىسىنى بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ.

1930 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (مىنگونىڭ 19 -
يىلى) شامەخسۇت كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ
ئوغلى نەزەرگە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋاقتىدا فۇگوگۇڭلۇق
ئۇنۋانى بېرىلگەنىدى. مىنگونىڭ 4 - يىلى 2 - ئاينىڭ 5 -
كۈنى يۈەن شىكەي ئۇنىڭغا بېيسىلىق ئۇنۋانى بەرگەنىدى. 1928
- يىلى چىنۋاڭلىقىقا كۆتۈرۈلگەنىدى. 1929 - يىلى (مىنگونىڭ
18 - يىلى) جىن شۇرېن ئۇنىڭغا ئۆلكىلىك مەھكىمىنىڭ مەسلى-
ھەتچىسى دېگەن ۋەزىپىنى بېرىپ ئۇنىڭ يەر - زېمىنىنى ۋە
ئېمتىيازىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ. نەتىجىدە دېھقانلار قوزغىلىڭى
توپەيلىدىن ئەمەلگە ئاشمايدۇ. 1932 - يىلى (مىنگونىڭ 21 -
يىلى) «12 - ئاپرېل» ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شېڭ شىسەي
نەزەرنى ماشىنا بىلەن قۇمۇلغا قايتۇرىدۇ. 1934 - يىلى 9 -
ئايدا (مىنگونىڭ 23 - يىلى) نەزەر ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

قادىر سوپى تەرجىمىسى

(«قۇمۇل تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 - توپلامدىن ئېلىندى)

تۇرپان جۇڭۋاڭى ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

مۇھەممەت ئىمىن

چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى چيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (مىلادى 1755 - يىلى) جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، غەربىي شىمال چېگرىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇسۇلمانلار رايونى (ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى) دىكى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى بېسىقتۇرۇپ، شىنجاڭدا بىر يۈرۈش ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرىنى تەسىس قىلدى. چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدە زور كۈچ چىقارغان قۇمۇل، تۇرپان رايونلىرىدا جاساق تۈزۈمىنى، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا ئەسلىدىكى بەگلىك تۈزۈمىنى يولغا قويدى.

تۇرپان بېگى ئىمىن خوجا قۇمۇلدىكى ئەبەيدۇللادىن كېيىن ئىككىنچى بولۇپ چىڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتكەن يەرلىك ھۆكۈمدار. 1732 - يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇرپان رايونىدىن چېكىنگەندە، ئىمىن خوجا تۇرپان پۇقرالىرىدىن ئون مىڭغا يېقىن كىشىنى باشلاپ خېشى رايونىدىكى ئەنشىغا كۆچۈپ كېتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خېشى رايونىدىكى قوشۇنلى-

رى ئاساسەن تۇرپاندىن كۆچۈپ بارغان مۇشۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن تەشكىل قىلىنغانىدى. مەنسەپ دەرىجىسى بويىچە ئېيتقاندا ئىمىن خوجا «گۇڭ» لۇققا ئېرىشكەن تۇنجى يەرلىك ئاقسۆڭەك ئىدى. شۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا «جاساق فۇگوگۇڭ» دېگەن نامنى بەرگەنىدى. چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى نېمە ئۈچۈن شۇنچىۋالا ئەتىۋارلاپ ئىشقا قويىدۇ؟ بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

تارىختىن ئازراق خەۋىرى بار كىشىلەر پادىشاھ چيەنلۇڭنىڭ چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى توپىلىڭىنى تىنجىتىپ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى ئۈستىدە توختالغاندا، ھامان بۇ جەھەتتىكى تۆھپىنى چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جاۋ خۇيىنىڭ نامىغا يازىدۇ. بۇنداق قىلىشقۇ توغرا، لېكىن بۇنداق بولغاندا تازا ئەتراپلىق بولمايدۇ. تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى ئىمىن خوجىنىڭ شۇ قېتىمقى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا ئوينىغان مۇھىم رولىنىمۇ يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ. ئىمىن خوجا بۇ قېتىمقى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن پادىشاھ چيەنلۇڭ ئۇنىڭغا ئېگىشلىك مەمۇرىي ۋەزىپە ۋە پەخرى نام بەرگەن ھەم مەرتىۋىسى يىلمۇ - يىل ئۆستۈرۈلگەن، شۇنداقلا سىزما سۈرىتى جۇڭنەنخەيدىكى بىنەپشە نۇر راۋىقىغا ئېسىلغانىدى. چيەنلۇڭ خان ئۇنىڭغا «بىلگىنىنى ئېيتماي قالمايدۇ، ئېيتقانلىرىنىڭ نامۇۋاپىق يېرى يوق» دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن.

ئىمىن خوجىنىڭ ئاتىسى نىياز خوجا تۇرپاننىڭ چوڭ ئاخۇنى بولۇپ، ئىمىن خوجا دەۋرىگە كەلگەندە ئۇ پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن لۇكچۇنگە كۆچۈپ كېلىپ، بۇ جايدا ئولتۇراقلاشقان. بۇ چاغدا

لۈكچۈن شەرقىي موغۇلىستاننىڭ سويۇرغاللىق زىمىنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، «تۇمەنچى» (تۇمەنبەگ) قويۇلغان بەگلىك ئىدى. بۇنىڭ بىلەن بۇ جاي قارا غوجا، تۇرپان، چالىش (قارا شەھەر) قاتارلىق جايلارنىڭ مەركىزىگە ئايلانغانىدى.

1720 - يىلى چىڭ سۇلالىسى خانى كاڭشى قوشۇن ئەۋەتىپ، جۇڭغارلارنىڭ سەردارى سېۋان ئاراپتاننىڭ بۆلگۈنچىلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قۇمۇلدىن يولغا چىقىپ، لۈكچۈنگە كەلگەندە ئىمىن خوجا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدۇ. كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۈرۈمچىدىن چېكىنىپ تۇرپان ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشقاندا ئىمىن خوجا ئۇلارغا ھەمكارلىشىپ بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا ياردەملىشىدۇ.

18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى چىڭ سۇلالىسى راسا قۇدرەت تاپقان دەۋر ئىدى. پادىشاھ چيەنلۇڭ قوشۇن ئەۋەتىپ جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سەردارى داباچىغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا بەل باغلايدۇ. 1755 - يىلى تېخى خېشى رايونىنىڭ ئەنشى دېگەن جايىدا تۇرۇۋاتقان ئىمىن خوجا 300 دەك ئەسكىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىپ، ئىلى رايونىغىچە بارىدۇ. بۇ يۈرۈشتە ئىمىن خوجا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن مەرتىۋىسى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ «دۆلەتنى تىنچلاندۇرغۇچى گۇڭ» لۇققا ئۆستۈرۈلىدۇ.

چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، ئىمىن خوجا جۇڭۋاڭلىققا ئۆستۈرۈلۈپ قەشقەر ۋە يەكەننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، بۇ يەردە ئىش بېجىرىدۇ. 1763 - يىلى چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقى بىلەن

لۈكچۈنگە قايتىپ كېلىدۇ.

ئىمىن خوجا ئۆمرىدە ئىككى قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ پادىشاھ چيەنلۇڭ بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولغان. يەنى 1764 - يىلى 1 - قېتىم بارغان. 1767 - يىلى 2 - قېتىم بېيجىڭغا بارغان ۋە بۇ يەردە بەش يىلغا يېقىن تۇرۇپ ئاندىن تۇرپانغا قايتىپ كەلگەن.

ئىمىن خوجىنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ چوڭ تۆھپىسى شۇكى، ئۇ سېۋان ئاراپتان، داباچى، ئامورسانا، مەڭلىك، بۇرھانىدىن، خوجا جاھان قاتارلىق كۈچلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى ھەرىكەتلىرىگە ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، چېگرا رايوننىڭ ئەمىنلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

1. ئىمىن خوجىنىڭ بەگلىك مەنسىپىنى قولغا كەلتۈرۈش جەريانى ھەققىدىكى خەلق ئىچىدە ساقلانغان تارىخىي بايانلار

ئىمىن خوجا (يەرلىك تىلدا ئىمىن تۆرە، ئىمىن سوپى، ئىمىن ھېكىمبەگ، ئىمىن ۋاڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ). تۇرپان ئاستانىدىن بولۇپ، مىلادى 1694 - يىلى تۇغۇلۇپ، مىلادى 1777 - يىلى ۋاپات بولغان. ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن 13 كىشى 6 ئەۋلاد بولۇپ، 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە تۇرپان، پىچان، توقسۇن ئۈچ ناھىيە ھەم جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئوندىن ئارتۇق ۋىلايەت، ناھىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

ئىمىن خوجىنىڭ تۇرپاننىڭ بېگى ئەخمەت باقى (كېپىش بەگ) نى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى ئايماق بېگى بولغانلىقى ھەققىدە مەن لۈكچۈن ۋە ئۈرۈمچىدىكى بىر قىسىم ئوقۇمۇشلۇق

زاتلاردىن تۆۋەندىكى پاكىتلارنى ئىگىلىدىم. ئۇنىڭ بىرىدە مۇنداق
دېيىلىدۇ:
پىچاننىڭ لۈكچۈن دېگەن يېرىدە ئەخمەت باقى (كېپىش
بەگ) دېگەن كىشى پۈتۈن تۇرپانغا بەگ بولۇپ تۇرغان بولۇپ،
ئۇ ئۆز ئوردىسىنىڭ ھەشەمەتلىكلىكىنى كۆز - كۆز قىلىش
ئۈچۈن «ئاسماندا ئەۋلىيا، ئەنبىيالار قەسرى بولسا، يەردە مې-
نىڭ ۋەزىر - ۋۇزرالار سارىيىم بار» دەپ ماختانغان. ئەخمەت
باقى بەگ مال - دۇنياغا تويمايدىغان، چىرايلىق ئاياللارنى كۆرسە
ئاياق ئاستى قىلىدىغان، خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن قىلچە كارى
بولماي، ئەكسىچە ئۇلارغا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىدىغان سۆ-
رۈن تەلەتلىك، ياۋۇز تەبىئەتلىك كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن خېلى
بۇرۇنلا پۇقرالارنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كەتكەنىدى.
ئىمىن خوجا تۇرپاندىكى ئەڭ چوڭ فېئودال سوفى خوجىنىڭ
نەۋرىسى بولۇپ، كىچىكىدىنلا تەسەۋۋۇپ (سوفىزم) تەربىيىسى
ئېلىپ، كېيىنكى كۈنلەردە بوۋىسىنىڭ ئىشانلىقىغا ۋارىسلىق
قىلىپ، نۇرغۇن مۇرىت (سوفى) قوبۇل قىلغان.
1718 - ، 1719 - يىللىرى ئەخمەت باقى بەگ (كېپىش
بەگ) ئىمىن خوجىنىڭ نۇرغۇن مۇرىت قوبۇل قىلغانلىقىنى
ئۆزىگە نىسبەتەن تەھدىت دەپ بىلىپ، ئوردىدىكى يېقىنلىرىنىڭ
مەسلىھەتى بويىچە، ئىمىن خوجىنى ئوردىغا چاقىرتىپ قەتلى
قىلماقچى بولىدۇ. ئىمىن خوجا ئوردىغا كىرىپ، ئەخمەت باقى
بەگكە سالام بەرگەندە، بەگنىڭ كەينىدە ئولتۇرغان ئۈچىنچى
ئايالى ئىمىن خوجىغا تۇققان بولغانلىقى ئۈچۈن قولىنى ئۆزىنىڭ
بوينىغا سۈركەش ئىشارىتى بىلەن ئىمىن خوجىنىڭ قەتلى قىلى-
نىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئەقىللىق ئىمىن خوجا ئەھۋالنىڭ
خەتەرلىكلىكىنى سېزىپ «مىنگەن ئېتىم بەك شاش ئىدى، جايلا-

شتۇرۇپ قويۇپ كىرگەن بولسام» دەپ ئىجازەت ئېلىپ، قېچىپ
كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن خوجا لۈكچۈننىڭ غەربىدىكى
پايانسىز يۇلغۇنلۇق ۋە قۇمۇشلۇق جاڭگال ئىچىدە پاناھلىنىپ،
مۇرىتلىرى بىلەن مەخپىي ئالاقىلىشىپ، ئەخمەت باقى بەگدىن
ھوقۇق تارتىۋالماقچى بولۇپ، پۇرسەت كۈتىدۇ. ئەخمەت باقى
بەگنىڭ چېرىكلىرى ئىمىن خوجىنى ئىزلەپ تاپالمايدۇ. ئارىدىن
بىرەر يىلدەك ئۆتكەندىن كېيىن، ئەخمەت باقى بەگ بىخۇتلىشىپ
قالىدۇ. ئىمىن خوجا مۇرىتلىرى ئارقىلىق ئەخمەت باقى بەگنىڭ
ئوۋغا چىقىپ كەتكەنلىك پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، نەچچە يۈزلى-
گەن مۇرىتلىرىنى باشلاپ بېرىپ، تۇيۇقسىز ئوردىنى ئىگىلەپ
ھوقۇق تارتىۋالىدۇ. بۇ ئەھۋال تەخمىنەن 1719 - ، 1720 -
يىللىرى بولغان. ئەخمەت باقى بەگ ئوۋدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ،
ئوردىنىڭ ئىمىن خوجا تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغانلىقىنى
بىلىدۇ ۋە سىركىپ بوددا مۇنارىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ سىرت-
تىن ياردەم كۈتمەكچى بولىدۇ.
لېكىن ئەقىللىق ئىمىن خوجا ئەخمەت باقى بەگنى ئۇنىڭ
ئۆز ئادەملىرى ئارقىلىق ئالداپ، پەسكە چۈشۈرۈپ قەتلى قىلى-
دۇ.
يەنە بىر ھېكايەتتە مۇنداق بايان قىلىنغان: ئىمىن خوجىنىڭ
ئاتىسى نىياز خوجا ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ ئاستانە يېزىسى-
دىكى تەيزاڭ بۇددا مۇنارى يېنىدىن ئۆتىدىغان كونا يولنىڭ
جەنۇبىدىكى ھويلىدا ئولتۇرۇشلۇق ئىدى. قۇتلۇق قاراخان ۋاپات
بولغاندا جەسىتى ئاستانىغا قويۇلۇپ، بۇ جاينىڭ نامى ئەلپاتتاھ
خوجام دەپ ئاتالغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا نىياز خوجا مۇشۇ
خوجامنىڭ سەپتەگۈرى (ئىزباسارى) بولغان.
1718 - ، 1719 - يىللىرى لۈكچۈن بېگى كېپىش بەگ

(ئەخمەت باقى) چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە لۈكچۈندىكى پۈقرالار
قوزغۇلۇپ ئۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپتۇ. كېپىش بەگ ئوردا ئۆلى-
مالىرى ۋە مۇنەججىملىرىنى چاقىرتىپ چۈشىگە تەبىر ئېيتىپ
بېرىشنى تاپىلاپتۇ. ئۆلىمالار بەگلىككە قاراشلىق ئاھالىلەر ئىچى-
دىن نام ئاتىقى بولغان كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىش ھەققىدە مەس-
لىھەت بېرىپتۇ. نەتىجىدە، كېپىش بەگ پەرمان چۈشۈرۈپ بەگ-
لىك تەۋەسىدىن 700 دەك ئادەمنى تۇتۇپ قاماپ قويۇپتۇ. كې-
پىش بەگ ئوردا مۆتىۋەرلىرىگە يەنە كىم قالدى؟ دەپ سوئال
قويۇپتۇ. ئوردا ئەمەلدارلىرى ئىمىن خوجا تۇتۇلماي قالدى، دەپ
جاۋاب بېرىپتۇ. ئىمىن خوجا دىن ئىلىمدە كامالەتكە يەتمىگەن
بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى كېلىشكەن، قاۋۇل، قولىدىن ئىش
كېلىدىغان ئادەم ئىكەن.

كېپىش بەگ ئىشنى چىرايلىقچە تۈگىتىش ئۈچۈن، ئىمىن
خوجىنىڭ ئائىلىسىگە چېرىك ئەۋەتىپ ئۇنى كېپىش بەگنىڭ
مېھمانغا چاقىرغانلىقىنى ئوقتۇرۇپتۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئاتا -
ئانىسى ئۇلارنىڭ ئىمىننى تۇتقىلى كەلگەنلىكىنى بىلىپ قاپتۇ -
دە، چېرىكلەرنى مېھمان قىلىپ، ئوغلىنى دەرھال چىقىرىپ
بەرمەپتۇ. نىياز خوجا چېرىكلەر كەتكەندىن كېيىن ئوغلىغا:
«يولدا ئالدىرىماي ماڭغىن، نامازشامغا ئۈلگۈرۈپ ئوردىغا كىر-
سەڭ بولىدۇ» دەپتۇ. ئىمىن خوجا يولدا ئالدىرىماي - تېنىمەي
مېڭىپ، ناماز شامدىن تارىغاندا ئوردا ئالدىغا كەپتۇ - دە،
مىنگەن ئېتىنى ئوردا ئالدىغا باغلاپ قويۇپتۇ. ئىمىن خوجا
ئوردىغا كىرگەندە، كېپىش بەگنىڭ ئىمىن خوجا بىلەن بىر
مەھەللىلىك بولغان 3 - ئايالى بار ئىكەن. ئىمىن خوجا كېپىش
بەگ بىلەن سالام - سائەت قىلىشقاندىن كېيىن، كېپىش بەگنىڭ
ئايالى ئىمىن خوجىغا ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىنى ئىشارەت قىپ-

تۇ. ئىمىن خوجا چىرايىنى ھېچقانداق ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ
«مىنگەن ئېتىم بەك شاش ئىدى، يېنىغا مېنىڭدىن بۆلەك ئادەم-
نى يولاتمايدۇ، ئوردا قۇۋۇقىغا باغلاپ قويۇپتىمەن، ئاتنى ئېغىل-
غا ئەكىرىپ قوياي» دەپ كېپىش بەگدىن ئىجازەت ئالغاندىن
كېيىن، ئوردىدىن چىقىپ كەتمەكچى بوپتۇ. ئەمەلىيەتتە ئىمىن
خوجا ئوردىدىن چىقماي، ئوردىنىڭ ئۇستىگە چىقىپ، تامدىن
سېيرىلىپ، ئوردىنىڭ كەينىدىكى مېۋىلىك باغقا چۈشۈپتۇ. كې-
پىش بەگ شۇنچە كۆپ ساقلىسىمۇ ئىمىن خوجىنىڭ ئوردىغا
كىرمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ھەممە جايىنى ئاقتۇرۇشقا پەرمان چۈ-
شۈرۈپتۇ. چېرىكلەر ئوردا ئەتراپى ۋە باغنى ئاقتۇرۇپتۇ. بۇ
چاغدا ئىمىن خوجا بىر تۈپ مېۋىلىك دەرەخنىڭ ئۇستىگە چىقى-
ۋالغان ئىكەن. چېرىكلەر باغنى ئاقتۇرۇپ ئۇنى تاپالماي كەتكەن-
دىن كېيىن، ئىمىن خوجا باغنىڭ سۆڭگۈچى ئارقىلىق قېچىپ،
ئۇدا ئۈچ كۈن ئوردا ئەتراپىدىكى زىرائەتلەرنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇ-
نۇپ، تۆتىنچى كۈنى ئاستانىدىكى ئائىلىسىگە قايتىپ كەپتۇ.
نىياز خوجا ئوغلىنى يوشۇرۇۋېتىشنىڭ ئامالىنى قىلىپتۇ.

قۇتلۇق قاراخانىنىڭ قەبرە تولۇقىغا گەزماللار ئارتىلغان بو-
لۇپ، نىياز خوجا ئوغلىنى ئەنە شۇ گەزماللار ئاستىغا يوشۇرۇپ
قويۇپتۇ. ئارىدىن بىر ئايغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندە ئىمىن خوجى-
نى ئوردا چېرىكلىرىنىڭ تۇتالمايۋاتقانلىقىنى بىلگەن يېڭى تۇر
مەھەللىسىدىكى بىر ئاغىنىسى ئۇنىڭغا «ئىمىن، سەن قېچىپلا
يۈرەمسەن؟ ئادەم توپلاپ ئۇنى بىر نەرسە قىلىۋەتسەڭ بولمامدۇ»
دەپتۇ. بۇ گەپتىن روھلانغان ئىمىن خوجا يېڭى تۇر مەھەللىسى-
دىن (ھازىرقى تۇرپان شەھەر ئاستانە يېزا 3 - كەنت) 30 ئادەم
يىغىپتۇ. بۇ تارىختا «30 تازلار» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ
ئەھۋالنى بىلگەن نىياز خوجا ئەلپەتتاھ خوجام ئىچىگە ھېلىقى

30 ئادەمنى يىغىپ، بارماقلىرىنى قىزدۇرۇپ، يوتىلىرىغا باستۇرۇپ قەسەم قىلدۇرۇپتۇ. نىياز خوجا كېپىش بەگنى ئاغدۇرۇۋېتىش ئۈچۈن، ئىمىن خوجىلارنى كېپىش بەگ ئىشكارغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئوردىغا بېسىپ كىرىش ھەم كېپىش بەگ قاماپ قويغان 700 ئادەمنى قويۇۋېتىش، كېپىش بەگ ئوۋدىن قايتىپ كەلگەندە، بىر نەچچە كۈن ئوردىدا جىم تۇرىۋېلىپ، ئەھۋالنى كۈزىتىش، ئۇنىڭغا ياردەم قىلىدىغانلار ئازايغاندا، ئوردىدىن چىقىپ قوغلاپ، زەربە بېرىپ، كېپىش بەگنى ئۆلتۈرىۋېتىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ ھەم مەھەللىدىن ياخشى ئات ۋە قورال جابدۇقلارنى ئۇلارغا سەپلەپ بېرىپتۇ. نەتىجىدە، ئاستانە يېڭى تۇر مەھەللىسىدىن لۈكچۈنگە ھۇجۇم قىلغان 30 كىشى ئانچە تۇسالغۇسىزلا ئوردىنى ئىگىلەپتۇ. كېپىش بەگ شىكاردىن قايتىپ كېلىپ، بەگ ئوردىسىنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى بىلىپ، ئۈچ - تۆت كۈنگىچە ئېلىشىپ باققان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ياردەم بەرگۈچىلەر ئازىيىپ كېتىپتۇ. ئەسلىدە شىكارغا بىللە ئېلىپ چىققان 15 لەشكەردىن 5 لەشكەر قېچىپ كېتىپ، 10 لەشكەرلا قالغانىكەن. بۇ ئەھۋالنى بىلگەن ئىمىن خوجا ناغرا - سۇناي چالدۇرۇپ، ئوردا ئىچىدىكى بىرنەچچە يۈز كىشى بىلەن چىقىپ كېپىش بەگكە ھۇجۇم قىپتۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئادەملىرى كېپىش بەگ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى سىركىپكىچە قوغلاپ بارغاندا، كېپىش بەگ سىركىپ بۇددا مۇنارىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ، قارشىلىق كۆرسىتىپتۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئادەملىرى مۇنار ئۈستىدە كېپىش بەگنى ئۆلتۈرۈپ، لۈكچۈن بەگلىكىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋاپتۇ. بۇ تارىخي رىئاللىقنى رىۋايەت قىلغۇچىلار بۇ ھەقتە يەنە مۇنداق دەيدۇ: بىز كىچىك چاغلاردا سىركىپ مۇنارى ئۈستىگە چىققاندا بۇ يەردىكى ئوقۇمۇشلۇق پىشقەدەملەر مۇنار ئۈستى-

دىكى قارىيىپ كەتكەن جايىنى كۆرسىتىپ، مانا بۇ كېپىش بەگنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن جايى دېگەنىدى.

ئىمىن خوجا لۈكچۈنگە بەگ بولغاندىن كېيىن، كېپىش بەگنىڭ 3 - ئايالىنى ئۆزىگە خوتۇن قىلىۋاپتۇ. بەگلىكنى تارتىۋېلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن يېڭى تۇر مەھەللىسىدىكى 30 ئادەمنىڭ تۇرمۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئەسلىدە ئەلپەتتاھ خوجامنىڭ ۋەخپە يېرىنى سۇغۇرۇشقا ئاجرىتىلغان بىر ئېرىق سۇنى ئىككىگە بۆلۈپ، ئىككى ئېرىق قىپتۇ. بىر ئېرىق سۇنى ئەلپەتتاھ خوجامنىڭ ۋەخپە يېرىگە، يەنە بىر ئېرىق سۇنى يېڭى تۇر مەھەللىسىگە ئاجرىتىپ بېرىپتۇ.

2. ئىمىن خوجا ھەققىدىكى رەسمىي تارىخي خاتىرىلەر

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان بىر قىسىم تارىخي كىتابلاردا ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

«مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دېگەن كىتابتا: «ئىمىن خوجا تۇرپانلىق ئۇيغۇر ئىدى. ئۇنىڭ بوۋىسى سوفى خوجا قاراغوجا دېگەن جاينىڭ ئاخۇنى، ئاتىسى نىيازمۇ تۇرپاننىڭ چوڭ ئاخۇنى ئىدى. ئىمىن خوجا جەمەتىدىكىلەر لۈكچۈندە ئولتۇراقلاشقانىدى. كاڭشىنىڭ 59 - يىلى بۈيۈك قوشۇن (چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى) تۇرپاندىن ھال سورىغاندا ئىمىن خوجا لۈكچۈندە تەۋەلىك بىلدۈرگەنىدى. بۈيۈك قوشۇن تۇرپاندىن قايتىپ كەتكەندە، جۇڭغارلار ئۇلارنى قارا شەھەرگە كۆچۈپ كېتىشكە قىستىدى، ئۇيغۇرلار ئۇنىماي رەت قىلىپ، ئىچكىرىگە قوشۇلماقچى بولدى، ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ئەسكەر ئەۋەتىپ ھەمدەم بولۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئەلچى ئەۋەتكەند-

دى» دەپ خاتىرىلەنگەن.
يۇڭجېڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 1726 - يىلى) ئۇيغۇرلار-
نىڭ ئاقساقىلى توختى مامۇت ئۇيغۇرلاردىن 600 دەك كىشىنى
باشلاپ ئىچكىرىگە كۆچۈپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا لۈكچۈندىكى 10
مىڭغا يېقىن ئۇيغۇر ئاھالىسى كۆچۈپ كېتىشنى خالىماي تۇرىۋا-
لىدۇ. ئۇلار ئىمىن خوجىنىڭ تەۋەلىكىدىكى ئاھالىلار ئىدى.
«مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمى تەزكىرىسى» نىڭ يەنە بىر يېرىدە
مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «كاڭشىنىڭ 58 - يىلى ئىمىن خوجا
پىچاننىڭ ھاكىم بېگى ئىدى. جۇڭغارلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا
چىداپ تۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارغا باشلامچىلىق قىلىپ،
تەۋەلىك بىلدۈرۈپ ئىچكىرى (چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى - ئا)
گە قارام بولدى». «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» دىكى كاڭ-
شى يىلنامىسى 58 - يىلى 8 - ئاي جىيازى ماددىسىدا مۇنۇلار
يېزىلغان: «ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى 300 ئادەم بىلەن تەۋە بول-
دى» . يۇقىرىدىكى ئىككى پارچە تارىخىي ماتېرىيالدا بايان قىلىن-
غان مەزمۇنلار بىردەك بولۇپ، ئىمىن خوجا جۇڭغار ئاقسۆڭەك-
لىرى تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇل-
لانغاندا ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش مەيدانىدا تۇرغان. «شىن-
جاڭ ئىجتىمائىي تارىخ تەتقىقاتى» نىڭ 24 - بېتىدە مۇنۇلار
خاتىرىلەنگەن: «1720 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى تۇرپان-
غا كېلىپ ئورۇنلاشقاندا، ئىمىن خوجىنىڭ ئىككى ئاكىسى لۈك-
چۈندە ئىچكىرى ئۆلكىگە قارام بولدى» . «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ
ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە، «ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىگە قارام
بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى چىڭ سۇلالىسىگە چەمبەر-
چەس باغلىدى. چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى شۇنچە ئۇزۇن يول
يۈرۈپ، يۇمىندىن ئۆتۈپ، شىنجاڭغا كېلىشتە چېرىكلەرنى ئاش-

لىق بىلەن تەمىنلەپ، ئات - ئۇلاغلارنى بېقىش ناھايىتى قول
تۇتىدىغان قىيىن مەسىلە ئىدى. تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ياخشى، تۇپ-
رىقى مۇنبەت ئىدى. ئىمىن خوجا ئۆزىگە تەۋە ئاھالىلەرنى تەش-
كىللەپ، بوز يەر ئېچىپ، ئاشلىق توپلاپ پۈتۈن كۈچ بىلەن
خىزمەت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئاشلىق، ئوت،
سامان مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. ئۇنىڭ بۇ تۆھپىسىنى تەقدىر-
لەش ئۈچۈن، پادىشاھ يۇڭجېڭ ئىمىن خوجىنى 20 توپ گەزمال
بىلەن مۇكاپاتلىدى، ھەمدە قول ئاستىدىكى ئاھالىلارغا 2000
سەر كۈمۈش ئىنئام قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىقى كىتاب-
نىڭ «ئىمىن خوجىنىڭ تەرجىمىھالى» بابىدا مۇنداق خاتىرىلەن-
گەن: «يۇڭجېڭنىڭ 8 - يىلى (مىلادى 1730 - يىلى) ئىمىن
خوجا بوز يەر ئېچىپ، تىرىشىپ ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، كۈمۈش
پۇل ئىنئام قىلىندى. يۇڭجېڭنىڭ 9 - يىلى (مىلادى 1731
- يىلى) جۇڭغارلار لۈكچۈن ۋە قاراغۇجىغا ھۇجۇم قىلغاندا
ئىمىن خوجا لۈكچۈن قەلئەسى ئىچىدە تۇرۇپ، ئۇلارغا زەربە
بېرىپ چېكىندۈردى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي تارىخ تەتقىقاتى»
18 - بەت) . «جۇڭغارلارنى تېنجىتىش تەدبىرلىرى» (بىرىنچى
جىلد 23 - ، 24 - بەتلىرى) دە قالدۇرۇلغان خاتىرىلەردە
مۇنداق دېيىلىدۇ: «يىراقنى تېنچلاندۇرغۇچى سانغۇن يۆجۇڭچى
مەلۇمات بېرىپ مۇنداق يازىدۇ: دۈشمەنلەر لۈكچۈننى 40 نەچچە
كۈن قورشىۋالغاندا، خەنزۇ، ئۇيغۇر ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر
بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ شەھەرنى قوغدىدى. دۈشمەنلەردىن 200
دىن ئارتۇقراقىنى يوقاتتى. . . دۈشمەنلەر لۈكچۈننى ئالالمايدى-
غانلىقىغا كۆزى يېتىپ، يېقىن ئەتراپتىكى قاراغوجا قەلئەسىنى
قورشىۋالدى. 300 دىن ئارتۇق شوتا ياساپ قەلئەگە ھۇجۇم
قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇيغۇر ئاھالىلىرى دۈشمەنگە زەربە بېرىپ،

300 دىن ئارتۇق ئادەمنى يوقاتتى. دۈشمەنلەر بۈيۈك قوشۇننىڭ ياردەمگە كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ قېچىپ كەتتى. بۈيۈك قوشۇننىڭ باش ئەمەلدارى جاڭ يەنزۇ قاتارلىقلار لۈكچۈنگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئىمىن خوجا ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنى تەشكىللەپ، قەلئە سىرتىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ تەنتەنە قىلىشتى».

پادىشاھ يۈڭجېڭ ئىمىن خوجىنىڭ سەمىمىي، سادىق ۋە باتۇرلىقىنى ماختاپ: «ئىمىن خوجا ۋە ئۇيغۇر ئاھالىلىرى چىن كۆڭلىدىن سۇلالىمىزگە قارايدىغان بولدى. ئۇلار دۈشمەنگە قارشى جەڭدە باتۇرلۇق، تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئالدىنقى يىلى جۇڭغارلار ئۈچ قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇيغۇر ئاھالىلىرى بىلەن ھەربىيلەر تەڭ كۈچ چىقىرىپ، قارشىلىق كۆرسەتتى. پۈتكۈل قەلئەنى تولۇق ساقلىغاندىن سىرت، ئۇلارنىڭ (دۈشمەننىڭ) بىخەستەلىكىدىن پايدىلىنىپ، قايتۇرما زەربە بەردى. بىرقانچە قېتىم قېلىچۋازلىق قىلىپ، قوغلاشما جەڭ قىلدى. ئۇلارنىڭ بۇنداق باتۇرلۇق روھىنى ماختاشقا ئەرزىيدۇ»[1] دېگەن.

پادىشاھ يۈڭجېڭ: «تۇرپان ئاھالىلىرى بىرنەچچە نۆۋەت دۈشمەنگە زەربە بەردى. ئۇلار دۈشمەنلەرنىڭ راسا غەزىپىنى كەلتۈردى. بۇنىڭدىن كېيىن، دۈشمەنلەرنىڭ تۇرپانغا پاراكەندىچىلىك سېلىش مۇمكىنچىلىكى بار» دەپ قاراپ، ئىمىن خوجىغا تەۋە بولغان بىر تۈمەنگە يېقىن ئاھالىنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ گۇاجۇ ناھىيىسىگە كۆچۈرمەكچى بولىدۇ. 1732 - يىلى ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ شەرققە كۆچۈش تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ۋە 17 - كۈنلىرى لۈكچۈن، سىركىپ، قاراغوجا، مۇرتۇق، سۇ بېشى، لەمجىن،

كىچىك ئاستانە، پىچان، شۆگە، ياڭخې، تۇيۇق، تۇرپان، ئاستانە، خاندۇ قاتارلىق جايلاردىكى 8000 غا يېقىن ئاھالىنى باشلاپ يولغا چىقىدۇ. قىش پەسلى يېتىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، قۇمۇلنىڭ تاشمىلىق دېگەن يېرىدە قىشنى ئۆتكۈزۈپ، ئىككىنچى يىلى باھاردا گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى ئەنشىنىڭ گۇاجۇ دېگەن يېرىگە كېلىپ ماكانلىشىدۇ.

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئىمىن خوجا باشچىلىقىدا گۇاجۇغا كۆچۈپ 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 1755 - يىلى يەنە ئىمىن خوجا باشچىلىقىدا لۈكچۈنگە قايتىپ كېلىدۇ. شۇ يىلى يەنە تۇرپاننىڭ تارخان بېگى مەڭلىك 1000 ئائىلىنى باشلاپ، چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئىمىن خوجا بىلەن تارخان بەگ مەڭلىككە تۇرپاننى تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تۇرپاننىڭ شەرقىي قىسمى چېگرا قىلىنىپ، پىچاندىن قاراغوجىغىچە ئىمىن خوجا باشقۇرىدىغان، توقسۇن ئىلانلىقتىن ئاستانىغىچە مەڭلىك باشقۇرىدىغان بولىدۇ.

1756 - يىلى تارخان بەگ مەڭلىك توپىلاڭ كۆتۈرۈپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈپ، مۇڭغۇل ئاقساقىلىغا قارام بولىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ ھەم ئىمىن خوجىغا تەھدىت سېلىپ، توپىلاڭغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىراق، ئىمىن خوجا ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدۇ ھەم مەڭلىكنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈگەنلىكىنى چىڭ سۇلالىسىگە مەلۇم قىلىدۇ. ئىمىن خوجا لۈكچۈندە تۇرۇپ، ئوغلى سۇلايماننى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، ئەسكىرىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىمىن خوجا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇشتا ئوغلى بىلەن بىللە مەيدانى مۇستەھكەم ئىدى. ئۇنىڭ تۆھپىسىگە ئاساسەن چىڭ سۇلالىسى ئىمىن خوجىنى بەيسىلىككە، ئوغلى

سۇلايماننى گۇڭلۇق دەرىجىسىگە ئۆستۇرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن
چىڭ سۇلالىسى لۇكچۇنگە بىر نۆۋەت ئەسكەر ئەۋەتىپ يېڭىلىپ
قالىدۇ. ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭىلىپ قالغان ئەس-
كەرلىرى بىلەن بىللە قۇمۇلغا قايتىپ كېتىدۇ. ئىككىنچى قېتىم
بوكۇي سانغۇن باشچىلىقىدىكى مىڭدەك ئەسكەر لۇكچۇنگە قاراپ
كېتىۋېتىپ، چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇش ئۈچۈن كېتىۋاتقان
تارخان بەگ مەڭلىك قاتارلىق 12 كىشى بىلەن ئۇچرىشىپ قالى-
دۇ. بوكۇي سانغۇن تارخان بەگ مەڭلىك قاتارلىقلارنى پۈتۈنلەي
قىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئىمىن خوجا پۈتكۈل تۇرپان ئويماد-
لىقىنىڭ بىردىن بىر ھۆكۈمرانى بولۇپ قالىدۇ.
ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ كاتتىبېشى سالاس، ماخوس قاتار-
لىقلار 1757 - يىلى 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تۇرپان بىلەن
جەنۇبىي شىنجاڭنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئالغۇيدىكى ئىككى
خەۋەرلىشىش پونكىتىدىكى ئالتە نەپەر ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.
پادىشاھ چىڭ سۇلالىسى خەۋەرلىشىش ئەسلىھەلىرىنى چارلاشقا مەسئۇل
بولغان ئەمەلدار مەن فۇنىڭ قوغلاپ يۈرۈپ زەربە بېرىشى كۈچ-
لۈك بولمىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئىمىن خوجىغا تىڭ -
تىڭچىلارنى ئەۋەتىشنى ۋە ئەسكەر چىقىرىپ چىڭ سۇلالىسى قو-
شۇنى بىلەن ھەمكارلىشىپ، توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ھەققىدە
پەرمان چۈشۈرىدۇ. ئىمىن خوجا دەرھال تىڭ - تىڭچىلارنى
ئەۋەتىدۇ ۋە ئۆزى تۇقسۇندا تۇرۇپ، ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق
قىلىدۇ. پادىشاھ چىڭ سۇلالىسى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئىمىن
خوجىنى ئىش بېجىرىشتە كەسكىن ئىكەن دەپ ماختاپ تۆت توپ
مەخمەل بىلەن مۇكاپاتلايدۇ. مەن فۇ لەشكەر باشلاپ يۇلتۇزغا
كەلگەندە سالاس بىلەن ماخوس 6 - نومۇرلۇق خەۋەرلىشىش
پونكىتىنى تالان - تاراج قىلىپ قېچىپ كېتىدۇ، پادىشاھ چىيەن-

لۇڭ باركۆلنىڭ خان ئامبىلى ۋە ئىمىن خوجىغا يارلىق چۈشۈ-
رۈپ، ئىككىسىنىڭ تەڭ لەشكەر چىقىرىپ، مەن فۇغا ماسلى-
شىپ، توپىلاڭچىلارغا قوغلاپ زەربە بېرىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ.
توپىلاڭچىلارنى قوغلاپ تۇتۇش ناھايىتى جاپالىق بولىدۇ.
سالاس بىلەن ماخوس يەر شارائىتىنى ناھايىتى پىششىق بىلگەچكە
ئۇلارغا زەربە بېرىش ئىنتايىن جاپالىق شارائىتتا ئېلىپ بېرىلى-
دۇ. ئىمىن خوجا ئون سەككىز ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلىپ،
سالاس بىلەن ماخوسنى تۇتۇش ئۈچۈن 4 ئاي سەرپ قىلىپ، تاغ
- دەريالارنى بېسىپ ئۆتۈپ، چۆل جەزىرىلەردە چۈشكۈن قىلىپ،
نەچچە مىڭ چاقىرىم يول يۈرۈپ، كۆپ رىيازەتلەرنى چېكىدۇ.
ئۇلار گەرچە توپىلاڭچىلارنى يوقىتالمىغان بولسىمۇ، ئالاقىلى-
شىش پونكىتلىرىنى كۈچلۈك مۇھاپىزەت قىلىدۇ.
1700 - يىلى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزىنى خان دەپ
جاكارلىغان ئەخمەتنى تۇتۇپ، ئىلىغا ئاپىرىپ نەزەربەنت ئاستىغا
ئالىدۇ. ئەخمەت ئىلىدا ئىككى ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. ئۇلار-
نىڭ چوڭىنىڭ ئىسمى بۇرھانىدىن (چوڭ خوجا) كىچىكىنىڭ
ئىسمى خوجا جاھان (كىچىك خوجا) ئىدى. لېكىن جۇڭغارلار
بۇلارغىمۇ ئەركىنلىك بەرمەيدۇ. ئەخمەت ئۆلگەندىن كېيىن ئۇلا-
رمۇ دادىسىغا ئوخشاش تۇتقۇنلۇق ھاياتىنى باشتىن كەچۈرىدۇ.
1754 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 19 - يىلى) جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى
داۋاچى بىلەن ئامۇرسانا ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى
يۈز بېرىدۇ، بۇ جەدەلدە كۈرەشتە ئامۇرسانا چىڭ سۇلالىسى ھۆ-
كۈمىتىگە ئەل بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇزۇندىن بۇيان
تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كو-
يىدا بولۇپ كەلگەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇشۇ پايدىلىق
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى يۈرۈش

قىلىش قارارىغا كېلىدۇ. 1755 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇن-
لىرى ئىككى يۆلىنىش بويىچە لەشكەر تارتىپ، شۇ يىلى 5 ـ
ئايدا ئازغىنا چېرىكلىرى بىلەن داباچى چېرىكلىرىنى گېرىن
تېغىدا پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. داباچى ئۇچتۇرپانغا قېچىپ بېرىپ
ئەسىرگە چۈشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى داباچى ئۈستىدىن غەلىبە
قىلغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپاننىڭ مۆتىۋەرى خوجاسى بەگ بىلەن
ئاقسۇنىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇل ۋاھاپ بەگنىڭ تەلىپى بويىچە،
بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاھان خوجىنى تۇتقۇنلۇقتىن ئازاد
قىلىدۇ. ھەممە بۇ ئىككى خوجىنىڭ تۆرە بولۇپ، ئۇيغۇرلار
يۇرتىغا ھۆكۈمران بولۇشىغا ماقۇل بولىدۇ②. لېكىن چىڭ سۇلا-
لىسى ھۆكۈمىتى «بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك
ئولپانلىرىنىڭ سانىنى ئېنىقلاپ تاپشۇرۇشقا پەرمان بېرىش»③
نى شەرت قىلىپ تۇرغۇزىدۇ. روشەنكى، چىڭ سۇلالىسى ئوردى-
سى ئوتتۇرىغا قويغان بۇ شەرت بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا
جاھان خوجىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنۇشى
لازىم ئىكەنلىكىنى، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ چىڭ سۇلالىسى زېمى-
نىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى. بۇرھانى-
دىن خوجا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئۆزلىرىنى ئازاد قىلىپ،
مۇھىم ۋەزىپىگە قويغانلىقىغا دەسلەپتە مىننەتدار بولىدۇ. ئۇ
راستىنلا مىڭدەك لەشكەرنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش
قىلىپ، ئاۋۋال قارا تاغلىقلار ئىگىلەپ ياتقان ئۇچتۇرپاننى ئالى-
دۇ. ئارقىدىن ئۇ يەنە قەشقەرنىمۇ ئىشغال قىلىدۇ.

بۇرھانىدىن خوجا قەشقەردە لەشكەرلىرىنى تولۇقلىغاندىن
كېيىن قارا تاغلىقلارنىڭ ئاخىرقى قورغانى يەكەنگە ھۇجۇم قىلى-
دۇ. ئۇرۇشتا بۇرھانىدىن خوجا غەلىبە قىلىپ، «زامان ـ زامانى-
نىڭ، زامان خاقانى چىننىڭ»④ دەپ جاكارلايدۇ. بۇرھانىدىن

خوجا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرىدىغان بارلىق قارا تاغلىقلارنى
مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىگە قارام بولغان ئا-
مۇرسانا تېخىمۇ چوڭراق ھوقۇققا ئېرىشىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلا-
لىسىدىن يۈز ئۆرۈيدۇ. ئامۇرسانانىڭ چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز
ئۆرىشى خوجا جاھانغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بۇرھانىدىن خوجا بولسا ئۆزىنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى
نەزەربەنتتىن ئازاد قىلغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ مېھرى ـ شەپقى-
تىدىن مىننەتدار بولۇپ، قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك لازىم دەپ
قارايتتى.

خوجا جاھان ئاكىسى بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئەكسىچە، ئۆزى-
نىڭ ئەسلىدىكى ۋەدىسىگە پۈتۈنلەي خىلاپلىق قىلىپ، ئۆز ئالدى-
غا دۆلەت قۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بولغان تەۋەلىك مۇناسىۋى-
تىنى ئۈزۈل ـ كېسىل قول ئۈزۈشنى تەشەببۇس قىلاتتى. بۇرھا-
نىدىن ئارسالدى بولۇپ تۇرغانلىقتىن، خوجا جاھان گۇرۇھى
ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ. 1757 ـ يىلى خوجا جاھان «باتۇرخان
دۆلىتى» دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتىدىن پۈتۈنلەي مۇناسىۋەتنى ئۈزىدۇ.

چىيەنلۇڭ خان ئەسلىدە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا
بۇرھانىدىن ۋە خوجا جاھانلار ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىپ،
تېنچ يول بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئارزۇ قىلاتتى⑤. شۇڭا،
خوجا جاھان ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن، مۇئاۋىن
زەڭگى ئامىنداۋنى يۈزدىن ئارتۇق چېرىكنى باشلاپ ئاسىيلارنى
«ئەل قىلىپ كېلىشكە» ۋە ئەھۋالنى بىلىپ بېقىشقا ئەۋەتىدۇ.
خوجا جاھان ئامىنداۋ بىلەن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرىۋېتى-
دۇ. تېنچ يول بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئۈمىد يوقلىقىغا
كۆزى يەتكەن چىيەنلۇڭ خان جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر ئەۋەتىپ

ئىشنى ھەربىي يول بىلەن ھەل قىلىش قارارىغا كېلىدۇ.
خوجا جاھان جۇڭغارلارنىڭ ئويرات قەبىلىسى ۋە ئەنجان،
بۇخارا قاتارلىق جايلاردىكى فېئوداللار بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزد-
نىڭ كۈچىنى تولۇقلايدۇ. 1758 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 23 -
يىلى) نىڭ باشلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئارخاشاننى ئا-
سىيلارنى تېنجىتىش سانغۇنى، ئىمىن خوجىنى مەسلىھەتچى ئام-
بال قىلىپ تەيىنلەپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر بىلەن تۇرپاد-
دىن يولغا چىقىپ، ئاسىيلارنى (چوڭ - كىچىك خوجىلارنى)
تېنجىتىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرىدۇ.

ئىمىن خوجا ئارخاشان بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئاتلىنىش-
تىن بۇرۇن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ
ھەرقايسى جايلىرىنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىدۇ، ھەم ئۇيغۇرلار-
دىن يول باشلىغۇچى ئەۋەتىدۇ. ئىمىن خوجا يەنە ئۇيغۇرلار زىمى-
نىنىڭ خەرىتىسىنى سىزدۇرۇپ، پادىشاھ چيەنلۇڭنىڭ قارار
چىقىرىشىدا پايدىلىنىش ئۈچۈن سۇنىدۇ. بۇنىڭدىن سۆيۈنگەن
پادىشاھ چيەنلۇڭ: «ئاڭلىشىمچە ئىمىن خوجا ئۇيغۇرلار ئىچىدىن
چىققان ئاتاقلىق ئادەم ئىكەن. بۈگۈنكى كۈندە مېنىڭ ھىممىتىم-
دىن كۆپرەك بەھرىمەن بولۇشى كېرەك. مۇبادا ئۇلارنى مېنىڭ
پەرمانىمغا بويسۇندۇرغان قىلالىسا خۇددى ئۆز ئادىمىمدەك كۆرۈپ
ئىشقا قويغان بولاتتىم. كېلەر يىلى يەكەن، قەشقەرنىڭ ئىشىنى
بىرتەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. گەرچە سانغۇن قويۇلغان بول-
سىمۇ، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئەھۋالىنى ئىمىن خوجا پىششىق
بىلىدىكەن. شۇڭا ئۇنى ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىلىكىگە بەلگى-
لىدىم. ئۇ ئالدىنقى سەپكە بېرىشى كېرەك»، دەپ كۆرسەتمە
بەرگەن ھەم «ئارخاشان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىنى مەخسۇس ئىشلە-
مەكچى بولىۋاتىدۇ. ئۇ ئىمىن خوجىنىڭ پىلان، تەدبىرلىرىگە

كۆڭۈل بۆلۈشى كېرەك»، دەپ تەكىتلىگەن. 1758 - يىلى 8
- ئايدا كۇچانى ئېلىش جېڭى شىددەتلىك بولىدۇ. ئۇرۇشتا
ئىمىن خوجا سەپنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، ئۇرۇشقا بىۋاستە قاتنىشى-
دۇ ھەم خەندەكتىن ئۆتۈپ، توپ - زەمبىرەكنى سۆرەپ ماڭغاندا
يۈز قىسمىدىكى ئوڭ ياڭاق سۆڭىكى سۇنۇپ كېتىدۇ. پادىشاھ
چيەنلۇڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئىمىن خوجىنى مىڭ
سەر كۈمۈش بىلەن مۇكاپاتلايدۇ.

1759 - يىلى 7 - ئايدا چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى
تىنجىغاندىن كېيىن، پادىشاھ چيەنلۇڭ قەشقەر بىلەن يەكەنگە
بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئىمىن خوجىنى جۇڭ-
ۋاڭلىققا ئۆستۈرۈپ، قەشقەر ۋە يەكەنگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىن-
لەيدۇ.

1765 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ يەرلىك خەلقتىن
240 كىشىنى جىگدە كۆچىتى توشۇش ئۈچۈن ھاشارغا تۇتۇپ،
ئۇلارنى يالاپ مېڭىشقا ئۆزىنىڭ ئوغلىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭ
ئوغلى يۈك - تاقلارنى ھاشارچىلارغا يۈدۈتۈپ ماڭماقچى بولىدۇ.
بىراق يۈك - تاقلارنى نەگە يۈدۈپ بېرىش ئېنىق ئەمەس ئىدى.
ھاشارچىلار بۇ ھەقتە ھاكىمبەگ ئابدۇللادىن يوليورۇق سورايدۇ.
ئابدۇللا سۇ چىڭغا يان بېسىپ ھاشارچىلارنى «بىھۆرمەتلىك قىل-
دى» دەپ ئەيىپلەپ، قامچا بىلەن ئۇرىدۇ. ھاشارچىلار خان
ئامبال مەھكىمىسىنىڭ تامغىچى زەڭگىسى (تامغا باشقۇرىدىغان
ئەمەلدار) نى تېپىپ سورىغاندا ئۇمۇ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈر-
مەيلا ھاشارچىلارنى 30 پالاق ئۇرغۇزىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھاشارچى-
لارنىڭ كونا يېڭى غەزىپى بىراق ئۆرلەيدۇ. ئۇلار رەخمىتۇللا
بەگنى باشلامچى قىلىپ سايلاپ، 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى

قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئاۋال ئابدۇللانى بالا چاقىسى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئاندىن خان ئامبال يامۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ، سۇ چىڭ دادا - بالا ئىككىسىنى ۋە ئۇنىڭ بارلىق چاكار، چېرىكلىرىنى قويماي يوقىتىپ، يامۇلغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرىۋېتىدۇ. بۇ قوزغىلاڭ يېرىم يىلغا يېقىن داۋاملىشىدۇ.

ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن سۇلايمان بىلەن مۇسامۇ چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ئۇچتۇرپانغا كېلىپ قوزغىلاڭنى باستۇرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇلارنى نۇرغۇن تاۋار - دۇردۇن بىلەن مۇكاپاتلايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئىمىن خوجىنىڭ هوقۇقى تولىمۇ يۇقىرى بولۇپ، ئىگىلىگەن يەر ۋە يانچى سانى كىشىنى چۆچۈتكىدەك دەرىجىدە ئىدى. 1757 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئىمىن خوجىغا بەيسىلىك مەنسۇۋى بېرىدۇ. تۇرپاننىڭ شەرقىي، پىچاندىن تارتىپ قاراغوجىغا قەدەر ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسىغا قاراشلىق يەرلەرنىڭ هەممىسى ئۇنىڭغا قارايدىغان بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا تۇرپاننىڭ غەربىي ئىلانلىقتىن تارتىپ تاكى ئاستانىغا قەدەر بولغان يەرلەر يەنە بىر خوجا مەڭلىك بەگكە قارايتتى⑥. مەڭلىك چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە ئەگەشكەنلىكتىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى ئۇنىڭغا قاراشلىق يەر - زېمىن ۋە ئاهالىلارنىمۇ ئىمىن خوجىنىڭ قوشۇپ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن خوجىغا قاراشلىق يەر - زېمىن ۋە يانچىلار تېخىمۇ كۆپىيىدۇ⑦. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايماننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئالتە شەهەر پۈتۈنلەي سۇلايماننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتىدۇ. يەرلىك ئەمەلدارلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قېلىۋېرىدۇ⑧. ئەمەلىيەتتە ئىمىن خوجا جەمەتى پۈتكۈل تۇرپان بوستانلى-

قىدىكى يەرلەرنى ئىگىلىگەن بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭ يەنە ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان «خۇسۇسىي يەرلىرى» بار ئىدى. 1779 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 44 - يىلى) تۇرپان ۋاڭى سۇلايمان جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن چىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ 14 مىڭ 700 مو «خۇسۇسىي يېرىنى مۇسادىرە قىلىپ، يېشىل تۇغقا تەۋە 700 كىشىنىڭ تېرىشىغا بېرىدۇ⑨. مانا بۇ بەگلەرنىڭ نۇرغۇن «خۇسۇسىي» يەرلەرنى ئىگىلىگەنلىكىنىڭ مىسالى. ئىمىن خوجا جەمەتىنىڭ 1765 يانچىسى بار ئىدى. خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ «ئۈلۈشلۈك» يېرىنى تېرىش ئۈچۈن، يانچىلارنى «بەگلىك يەر» گە قاراپ تەقسىم قىلىشىۋالاتتى⑩. ئۇنىڭدىن باشقا تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ بەگلىرىگە ئېتىبار بېرىپ، بۇ يەرنىڭ ۋاڭلىرىغا چىڭ سۇلالىسى مەركىزى هۆكۈمىتى هەر يىلى 1200 سەر تەڭگە، 15 توپ تاۋار تەمىنات بېرىشنى بېكىتكەنىدى⑪. چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى ئىمىن خوجىنىڭ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە قوشقان تۆهپىلىرى شەرىپىگە ئۇنىڭ رەسىمىنى سىزدۇرۇپ، جۇڭنەنخەيدىكى بىنەپشە نۇر (زىيگۇاڭگې) سارىيىغا ئاستۇرۇش بىلەن بىرگە، پادىشاھ چيەنلۇڭ ئۆزى قەلەم تەۋرىتىپ، ئىمىن خوجىغا ئاتاپ تۆۋەندىكى نەزمىنى پۈتكەن:

جەمەتىكى تۇرپاندىن،
بۇرۇنلا توغرا يول تۇتقان.
هەربىي ئىشقا هەمدەم بولۇپ،
كۆپلەپ هەسسە كۈچ قوشقان.
هال ئەهۋالى ئۇيغۇرنىڭ،
بىر ئوبدان تونۇش ماڭا.
تۆكەر ئىچىدىكىنى،
ساپ ۋىجدانلىق قەتئىي راسا.

3. ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى

ئىمىن خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى سۇلايمان جۇڭۋاڭ بولىدۇ. سۇلايماننىڭ ئىنىسى مۇسا دادىسى ئىمىن خوجا بىلەن گۇاجۇغا بېرىپ شۇ يەردە چوڭ بولىدۇ، ياشلىق دەۋرىدە ئاتىسى ئىمىن خوجا ۋە ئاكىسى سۇلايمان خوجىلارغا ئەگىشىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلاڭلىرىنى تىنجىتىشقا قاتنىشىدۇ. 1759 - يىلى قەشقەردە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشىنى ياخشى باشقۇرغانلىقى ئۈچۈن، فۇگوگۇڭ مەنسىپى بىلەن ئىلىغا ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىنىدۇ. 1766 - يىلى چيەنلۇڭ خان ئۇنى بېيجىڭغا چاقىرتىدۇ. مۇساگۇڭ يەتتە قۇدۇققا بارغاندا جىددىي كېسەللىك بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

سۇلايماندىن كېيىن ئىسكەندەر، يۇنۇس، پەرىدۇن، مۇھەممەت سەئىد، ئەفرىدۇن، مامۇت، ئىمىن قاتارلىق كىشىلەر ئىمىن خوجىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ۋاڭلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قەشقەر ۋە تۇرپان رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. ئىمىن خوجىدىن تارتىپ مۇھەممەت سەئىدقىچە يەنى 1759 - يىلدىن 1825 - يىلغىچە ئىمىن خوجا ئەۋلادلىرى تۇرپان بىلەن قەشقەر رايونىنىڭ ھوقۇقىنى تەڭ يۈرگۈزىدۇ. مۇھەممەت سەئىد ۋاڭغا قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىكى بېرىلگەندە، ئۇنىڭ 8 ياشلىق ئوغلى ئەفرىدۇن لۈكچۈنگە ۋاڭ بولىدۇ. بۇ ھەقتە شائىر ئەخمەت خوجامنىياز قىسسورى مۇنداق دەپ يازغان:

بولدى جۇڭۋاڭ شاھى سەككىز ياشىدا،
لەئىللىق تاجى ئەفرىدۇن باشىدا.
جەددى ئەلاسى ئىمىنخان شەخسىۋاز،
جەددى ئېنىڭ مىرۋەلى بوزرۇكۋار.
ئەۋلىيا ئەۋلادىدىن ۋە ئەھيادىدىن،
خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئەۋلادىدىن.

1825 - يىلى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى مەزگىلىدە مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئەفرىدۇن كىچىكىدىن تارتىپلا ئەخمەت خوجامنىياز قىسسۇرىدەك ئالىم، ئەدىپلەردىن تەلىم ئالغاچقا، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئىلىم - مەرىپەت گۈللەنگەن، ئىلىم يۇرتلىرى كۆپلەپ سېلىنىپ، ئۇلارغا بېرىلگەن ۋەخپە يەرلەر كۆپەيتىپ بېرىلگەن. قوقەندلىك تاجاۋۇزچى ياقۇپبەگ شىنجاڭنىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئەفرىدۇن ۋاڭنى قەشقەرگە چاقىرتىپ، ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى خانىغا تەييارلىغان سوۋغا - مال دۇنياسىنى تارتىۋېلىپ نەزەربەنت قىلغانلىقتىن، 1876 - يىلى قەشقەردە ئەقلىدىن ئېزىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ.

1877 - يىلى تۇرپان رايونى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لۈكچۈندە قايتا ۋاڭ تىكلىمەكچى بولۇپ، ئەفرىدۇننىڭ خانلىقتا مەلۇم قىلغان پەرزەنتى بولمىغاچقا، كىمنى ۋاڭ قىلىش توغرىسىدا قاتتىق تالاش - تارتىش بولىدۇ. قايتا - قايتا تەكشۈرۈش ۋە ئىسپاتلاش ئارقىلىق ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ سەپەر ئۈستىدە ئالغان، بىراق ئوردىغا ئەكىلەلمىگەن ئايالىدىن تۇغۇلغان بىر ئوغۇلنىڭ بارلىقى ئېنىقلىنىپ، شۇنى تېپىپ كېلىدۇ. كىشىلەر «پادىچى ۋاڭ» دەيدىغان، جەنۇبىي شىنجاڭدىن تېپىپ كەلگەن مامۇت ئەنە شۇ ئىدى. ئۇ 1881 - يىلى ئوردىغا كەلتۈرۈلۈپ، 1882 - يىلى خاننىڭ يارلىقى بىلەن ۋاڭ بولىدۇ. ئۇ تۇرپان رايونىغا 18 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، 1900 - يىلى 6 - ئايدا ئۆرتەڭدە ئۆلىدۇ. مامۇتتىن كېيىن چوڭ ئوغلى ئىمىن ۋاڭ بولىدۇ. ئىمىن قۇمۇل ۋاڭنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىدۇ. كېيىنكى كۈنلەردە غورۇرى دەپسەندە قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ساراڭ بولۇپ قالىدۇ. 1933 -

يىلى قاچاق ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ لۈكچۈنگە كەلگەندە، ئوردىسىغا ئوت قويىۋېتىدۇ. ئىمىن ۋاڭ بىر نەپەر ئاشپىزى بىلەن ئوردىدا كۆيۈپ ئۆلۈپ كېتىدۇ.

ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ۋاڭلىق يىلنامىسى:

ئىمىن خوجا 1759 - يىلدىن 1777 - يىلغىچە؛ سۇلايمان 1777 - يىلدىن 1779 - يىلغىچە؛ ئىسكەندەر 1779 - يىلدىن 1811 - يىلغىچە؛ يۇنۇس 1811 - يىلدىن 1814 - يىلغىچە؛ پەرىدۇن 1815 - يىلى؛ مۇھەممەت سەئىد 1816 - يىلدىن 1827-يىلغىچە؛ ئەفرىدۇن 1827-يىلدىن 1873 - يىلغىچە؛ مامۇت 1881 - يىلدىن 1900 - يىلغىچە؛ ئىمىن ۋاڭ 1932 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن (ۋاڭلىق تەختىگە چىققان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس).

قۇمۇل - تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى 1933 - يىلى تۇرپان ۋاڭلىقىنى ئۈزۈل - كېسىل گۇمران قىلىدۇ. ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى مۇھەممەت سىيىت 1933 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە ئەمەلىي ھوقۇقى بولمىسىمۇ نامدا «سا چىنۋاڭ» دەپ ئاتالغان.

1. نۇرمۇھەممەت

نۇرمۇھەممەت ئىمىن خوجىنىڭ تۇنجى ئوغلى[①]. ئۇنىڭدا مەلۇم جىسمانىي ئەيىپ بولۇشى مۇمكىن. تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇنىڭ ھايات پائالىيىتى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان. نۇر مۇھەممەتنىڭ قانداق ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېـ

---

① سۇلايماننى ئىمىن خوجىنىڭ تۇنجى ئوغلى دېگۈچىلەرمۇ بار — م.

نىق خاتىرە يوق. پەقەت «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دېيىلگەن:

«ئىمىن خوجا لەشكەرلىرى بىلەن بىرنەچچە يىل ئالدىنقى سەپتە ئىشلىدى. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋە مۇسا ھۆكۈمەت ئىشىنى بېجىرىپ تۇردى. تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ ئىشلىرىنى يەنە بىر ئوغلى غۇلامزاپ بېجىرىپ تۇردى. سۇلايمان ئىمىن خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلىدۇر. نۇر مۇھەممەت چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتكەن.»

2. سۇلايمان

1957 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تۇرپان شەھىرىدىكى سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىنى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان نۇقتىلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى دەپ بېكىتكەندىن بۇيان، نەچچە يۈز مىڭلىغان ساياھەتچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا غايەت زور تەسىر پەيدا قىلدى. بۇ مۇنار تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىگە تەخمىنەن ئىككى كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. مۇنارغا ياندىشتۇرۇلۇپ 3 قەۋەت ئىمارەت ئېگىزلىكىدە پەشتاق ۋە چوڭ جامە سېلىنغان. سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى ئۇيغۇر بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى مۇنار بولۇپ، خىش بىلەن قوپۇرۇلغان. تۆۋەندىن يۇقىرىغا چىپىسلاشتۇرۇپ چىقىرىلغان 14 خىل نەقىش كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىپ، ئۇيغۇر بىناكارلىق ئۇستىلىرىنىڭ بۇنىڭدىن 200 نەچچە يىل بۇرۇنقى ھۈنەر - سەنئىتىنى نامايەن قىلىدۇ. مۇنارنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىدىكى گۈمبەزگە چىققىلى بولىدۇ. گۈمبەزگە ئېچىلغان

كۆزنەكتىن تۇرپان شەھىرىنى تاماشا قىلغىلى بولىدۇ. مۇنارنىڭ كىرىش ئىشىكىگە بىر خاتىرە تاش ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇنۇلار خاتىرىلەنگەن:

«بۈيۈك چىڭ پادىشاھى چيەنلۇڭغا: خان ئائىلىرىنىڭ سابىق چاكىرى ئىمىن خوجىنىڭ ئوغۇللىرىدىن جاساق ×× سۇلايمان قاتارلىقلار بولىمىز. ئىمىن خوجا ×× ھىممىتىگە ئېرىشىپ 83 يىل ئۆمۈر كۆردى. ×× غەمخورلۇقىدا ھېچبىر ئاپەتكە ئۇچرىماي، پۇقرالار كۆچىيىپ، مال ـ ۋارانلار كۆپەيدى. خاننىڭ بىزگە قىلغان ھىممىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، بىر مۇنار ياساتتۇق. ئۇنىڭغا كەم ـ كۈتىسىز 7000 سەر كۈمۈش خەجلىدۇق. مەڭگۈ ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇش نىيىتىدە تاشقا خەت ئويدۇردۇق. بۇنداق قىلغىنىمىز خان ئائىلىرىنىڭ ھىممىتىنىڭ 10 مىڭدىن بىرىگىمۇ تەڭ كەلمەيدىغانلىقىنى كىشىلەر بىلىپ قالسۇن.

چيەنلۇڭنىڭ 43 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.»

ئىمىن خوجا چيەنلۇڭنىڭ 42 ـ يىلى (مىلادى 1777 ـ يىلى) ئالەمدىن ئۆتىدۇ. مۇنار ئىمىن خوجا ھايات ۋاقتىدىن باشلاپ سېلىنىشقا باشلىغان دېيىش مۇمكىن.

خاتىرە تاش ئىمىن خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىتىلغان، تاشقا ئويۇلغان خەتتە «... جاساق ×× سۇلايمان...» دېيىلىش ئەلۋەتتە مەقسەتلىك بوش قالدۇرۇلغان. چۈنكى «خان ئائىلىرىنىڭ سادىق چاكىرى ئىمىن خوجا دېيىلىپ، ئۇنىڭغا «جۇنۋاڭ» دېگەن مەنسەپ يېزىلمىغان. ئۇنداقتا سۇلايمان ئۆز ـ ئۆزىنى گۈڭ ياكى جۇنۋاڭ دېگەن مەنسىپى بىلەن يېزىپ قالدۇرسىمۇ ئەلۋەتتە بولمايتتى. سۇلايماننىڭ نامى مۇنار بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، «سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى» دەپ ئاتالغانلىقتىن، ئۇ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا داڭلىق شەخسكە ئايلىنىپ قالدى.

بېشىدىن كۆپ ئىسسىق ـ سوغۇقلارنى ئۆتكۈزگەن سۇلايماننىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ياكى ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. بۇ ھەقتە ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. خۇاڭ جەنخۇا يازغان «ئىمىن خوجىدىن كېيىنكى تۇرپان ۋاڭلىرىنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىگە ۋە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن سۇلايماننىڭ ھاياتىغا دائىر ئىشلارنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلغىلى بولىدۇ.

سۇلايمان ئىمىن خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. ئۇنىڭ ئاكىسى نۇرمۇھەممەت مەجرۇھ بولۇپ، چيەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى (مىلادى 1761 ـ يىلى) ئۆلۈپ كەتكەن. سۇلايمان ئاتىسى ئىمىن خوجا بىلەن بىرلىكتە چىڭ سۇلالىسىنىڭ پەرمانى بىلەن تەرەپمۇ ـ تەرەپ يۈرۈپ جەڭگە قاتنىشىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش جەھەتلەردە مۇئەييەن نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پائالىيىتى «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى»نىڭ 12 ـ ماددىسىدا بايان قىلىنىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى (مىلادى 1756 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى تۇرپان ئەتراپىدىكى زېمىنلاردا قوشۇن تۇرغۇزۇپ، بۇ جايلارنى باشقۇرىدۇ. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە باش خوجىدارلىق ۋەزىپىسىدە بولغان تارخان بەگ مەڭلىك ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش نىيىتىدە توپىلاڭ كۆتۈرىدۇ. ئىمىن خوجا لۈكچۈننى بازا قىلىپ، ئاممىنى يېتەكلەپ، توپىلاڭچىلارغا قارشى تۇرۇپ لۈكچۈننى قوغدايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوغلى سۇلايماننى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىدىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان پادىشاھ چيەنلۇڭ سۇلايماننى باتۇر، توغرا نىيەتلىك كىشى ئىكەن دەپ ماختاپ، ئۇنىڭغا

گۈڭلۈق مەنسەپ (جاساق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان جايلاردا جاساق
ئەمەلدارلىرىغا بېرىلىدىغان 5 - دەرىجىلىك مەنسەپ) بېرىدۇ.
پادىشاھ چيەنلۇڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سانغۇن بۇ كۈيگە سۇلايمان-
نىڭ يول باشلىشى بىلەن 500 ئەسكەرگە قۇماندانلىق قىلىپ،
ئىمىن خوجىغا ياردەم بېرىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. بۇ
كۈي لۈكچۈنگە كېلىپ جەڭ قىلغاندا مەڭلىك ئەسكەرلىرىنى
باشلاپ قېچىپ كېتىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلار-
نى قوغلاپ يۈرۈپ، زەربە بېرىشكە كۈچى يەتمەي، ئىمىن خوجى-
نىمۇ ئېلىپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلار قۇمۇلدىن چىڭ
سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، لۈكچۈنگە قايتىپ جەڭ قىل-
ماقچى بولىدۇ. ئەسكەرلەر يول يېرىمىغا كەلگەندە تەسلىم بو-
لۇشقا كېلىۋاتقان مەڭلىككە ئۇچراپ قالىدۇ. بۇ كۈي مەڭلىكنىڭ
ئەگەشكۈچىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. پادىشاھ چيەنلۇڭ بۇ كۈينىڭ
تەسلىمگە كەلگەنلەرنى پۈتۈنلەي قىرىپ تۈگەتكەن جىنايىتى ئۈ-
چۈن ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا ھۆكۈم قىلىدۇ. مەڭلىك توپىلى-
ڭى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئىمىن خو-
جىغا (چيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى) بەيسىلىك مەنسىپى بېرىدۇ.
ئىمىن خوجا خانغا بولغان مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن
ئوغلى سۇلايماننى سالامغا ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. پادىشاھ
چيەنلۇڭ ئۇلارنىڭ جان - دىل بىلەن خىزمەت قىلغىنىنى نەزەردە
تۇتۇپ، ئۆتەڭ ئارقىلىق بېيجىڭغا كېلىشىنى تەستىقلايدۇ. چىڭ
سۇلالىسى دەۋرىدە ھەر 30 چاقىرىمغا بىردىن ئۆتەڭ تەسىس
قىلىپ، خەت ئالاقىلارنى راۋانلاشتۇراتتى. سەپەرگە چىققاندىن
كېيىن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالاتتى. ئۆتەڭ
ئارىلىقىدا مەخسۇس ئەسكەرلەر مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ
ئامانلىقىنى قوغدايتتى. ئەينى دەۋردە ئۆتەڭ بىلەن بېيجىڭغا

بېرىش ناھايىتى چوڭ غەمخورلۇق ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىمىن
خوجا ئائىلىسىدە سۇلايمان تۇنجى بولۇپ پادىشاھ بىلەن كۆرۈ-
شۈشكە مۇيەسسەر بولىدۇ.

چيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (مىلادى 1758 - يىلى) چىڭ
سۇلالىسى ئوردىسى ئاسىيلارنى باستۇرۇش سانغۇنى يارخاشانگە
ئون مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن كۇچاغا ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇ-
قىنى چۈشۈرۈپ، چوڭ خوجا، كىچىك خوجىلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك
توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۇرۇشىنى باشلايدۇ. سۇلايمان تۇرپاندى-
كى خەۋەرلىشىش ئۆتەڭلىرىنى سەييارە تەكشۈرۈشكە مەسئۇل
بولۇپ، قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە ئالاقە ئىشلى-
رىنىڭ راۋان بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلى-
رىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغاندا كۇچاغىچە قوغلاپ يۈرۈپ
زەربە بېرىدۇ. كېيىن قېلىن قاردا يولدىن ئېزىپ كېتىدۇ. چىڭ
سۇلالىسى 200 دەك لەشكەر ئەۋەتىپ، قالدۇق توپىلاڭچىلارنى
تازىلايدۇ. سۇلايمانغا ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كېتىشنى
بۇيرۇيدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سۇلايماننىڭ ئەسكەرلىرى-
گە مۇكاپات تارقىتىپ، ئەسلىدىكى ئىشلىرىنى قىلىشقا قايتۇرى-
دۇ. چوڭ خوجا، كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش
جىددىي ئېلىپ بېرىلىۋاتقاندا، سۇلايمان گۈڭ ياردەمچى بەگ
بولۇۋاتقان ئىنىسى مۇسا بىلەن ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش
ئۈچۈن 100 ئات يىغىپ ئىئانە قىلماقچى بولىدۇ. پادىشاھ چيەن-
لۇڭ بۇ ئىشنى ئاڭلاپ بەك تەسىرلىنىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ
بىرنەچچە يىلدىن بۇيان كۆپ يۆتكىلىپ جاپا چەككەنلىكىنى، مال
- چارۋىلىرىنىڭ ئانچە كۆپ ئەمەسلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئىئانە
قىلغان ئاتلارنى قوبۇل قىلمايدۇ.

چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1761 - يىلى) بۇگۈر

ناھىيىسىدىكى پۇقرالار ھاكىمبەگ ئابلەي ئۇستىدىن مال مۈلۈك، چارۋىلىرىمىزنى قاقتى - سوقتى قىلىپ تارتىۋالدى دەپ ئەرز قىلغاندا، سۇلايمان قارا شەھەردە تۇرۇشلۇق خان ئامبىلى ناشىتۇڭ بىلەن بىرلىكتە سوراق قىلىپ چارە كۆرمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا سۇلايمان بۇگۇرنىڭ ۋاقىتلىق ھاكىمبېگى بولۇپ خىزمەت قىلاتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى (مىلادى 1762 - يىلى) ئۈرۈمچىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈۋاتقان ئەسكەرلەرگە ئىچكى ئۆلكىلەردىن دېھقانچىلىق سايمانلىرى يۆتكىمەكچى بولىدۇ، لېكىن ئۇنى يۆتكەپ كېلىشكە كېتىدىغان خىراجەت كۆپ بولغاچقا ئامال قىلالمايدۇ. سۇلايمان قول ئاستىدىكىلەرگە تۆمۈر رودىسى قازدۇرۇپ تۆمۈر تاۋلىتىدۇ. ئەسكەرلەر پەقەت ساپان ياساشنى بىلىپ، باشقا سايمانلارنى ياساشنى بىلمىگەچكە، سۇلايمان تۆمۈرچىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەسكەرلەرگە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساشنى ئۆگىتىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى (1765 - يىلى) ئۈچتۇرپاندىكى خان ئامبىلى سۇچىڭ يەرلىك ئاھالىلارنى بوزەك قىلىدۇ. پۇقرالار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، سۇلايمان قوشۇن باشلاپ ياردەمگە كېلىدۇ ۋە ئۈچتۇرپانغا بېرىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇلارنى تاۋار - دۇردۇن بىلەن مۇكاپاتلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەسلىدە مۇسانى ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسىگە قويغان ئىدى. ئۇ كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىمىن خوجىنىڭ 4 - ئوغلى غۇلامزاپنى ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئىلى ئىشخان بېگى ئاق بەگنىڭ ۋەزىپىگە ۋاقتىدا بارالمىغانلىقى سەۋەبىدىن، سۇلايماننى ئىنىسىگە ياردەملىشىپ ئىلىنىڭ دېھقانچىلىق

ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ بېرىشنى بېكىتىدۇ. ھۆكۈمەت تەرەپ سۇلايماندىن پىكىر ئالغاندا خۇشاللىق بىلەن ۋەزىپىنى قوبۇل قىلىپ، بىر - ئىككى يىل ياردەملىشىپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. پادىشاھ ئۇنى 4 توپ گەزمال بىلەن مۇكاپاتلاپ رىغبەتلەندۈرىدۇ.

چيەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى (مىلادى 1771 - يىلى) تۇرغۇت قەبىلىسى روسىيىدىكى ۋولگا دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىن ۋەتىنىمىزگە قايتماقچى بولىدۇ. ئۇلار قايتىش سەپىرىدە چاررۇسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ كۆپ جاپا چېكىدۇ. ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنىغا كەلگەندە ئەھۋالى ئېچىنىشلىق بولۇپ، نامراتلىقتا ھېچنېمىسى قالمىغانىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى باركۆل، قۇمۇل، تۇرپاندىن ئۇلارغا مال - چارۋا ھازىرلاپ بېرىشنى قارار قىلىدۇ. سۇلايمان مۇشۇ ۋاقىتتا لۈكچۈندە بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا مال - چارۋا جەھەتتە تۇرغۇتلارغا ياردەم بېرىش، چارۋىلارنىڭ سانى بويىچە ھەق بېرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (مىلادى 1777 - يىلى) ئىمىن خوجا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئېيتقاندا، سۇلايمان ئاتىسى ئىمىن خوجىنىڭ جۇنۋاڭلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن، يەنە جىن گوگۇڭ، بەيسى، بېيلى دېگەندەك 4 دەرىجە ئارىلىقى بار ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، سۇلايمان بىردىنلا 4 دەرىجە ئاتلاپ جۇنۋاڭ بولۇشقا توغرا كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىمىن خوجىنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، سۇلايماننى جۇنۋاڭلىق مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلدۇرىدۇ. سۇلايمان ۋاڭ بولغاندىن كېيىن، ئۆزى خالىغانچە ئىش كۆرۈپ، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمايدۇ. چاكارلارنى ئاقتا قىلىۋېتىپ، ئۆلۈشكە

سەۋەبچى بولىدۇ. ئاھالىلارنىڭ مال - مۈلكىنى تارتىۋالىدۇ. خوتۇن - قىزلار ئارىسىدىن ئۆزگە خوتۇن تاللايدۇ. ئاھالىلار سۇلايمان ئۈستىدىن ئەرز قىلغاندا، پادىشاھ چيەنلۇڭ بۇ ئەنزىگە بەك كۆڭۈل بۆلۈپ، قانۇن بويىچە چارە كۆرۈشكە تاپشۇرۇپ، سۇلايمان قاتارلىقلارنى يالاپ بېيجىڭغا ئەكىلىشنى بۇيرۇيدۇ. پادىشاھ چيەنلۇڭ بۇ ئەنزىنى بىر تەرەپ قىلغاندا مۇنداق دېگەن:

«ئىمىن خوجا كاڭشى مەزگىلىدە بىزگە ئىتائەت قىلغان. كېيىنچە ئۇ باش بولغان ئاھالىلارنى گۇاجۇ ناھىيىسىگە كۆچۈرۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇردۇق، ھەربىي يۈرۈشتە خىزمەت كۆرسەتكەندە، ئەمەل - مەنسەپ بەردۇق. كېيىنچە ئۇلار ئۆزلىرى ياشىغان يۇرتقا قايتىپ كەلدى. تۇرپان ئەسلىدە جۇڭغارلارغا قاراشلىق زېمىن بولۇپ، گۇاجۇدىن قايتىپ كەلگەن ئاھالىلار ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئاھالىلار ئىدى. بۇ جاي مەڭلىككە قارايتتى. كېيىنكى ۋاقىتتا مەڭلىك ئۆلتۈرۈلۈپ، ئىمىن خوجىغا تەۋە بولدى. بۇنداق بولۇشى دۆلىتىنىڭ ھەربىي كۈچىدىن ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋىتى يوق، تۇرپانمۇ مۇشۇ زېمىندىكى مۇھىم ئۆتكەل. .
. . بۈگۈنكى كۈندە سۇلايمان جىنايەت ئۆتكۈزدى. مېنىڭچە، ئىمىن خوجىنىڭ ئەسلىدىكى يۇرتى ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇشى كېرەك. قالغان زېمىننى ئايرىپ چىقىپ باشقا بىر ھاكىمبەگ قويۇش لازىم.»

چيەنلۇڭنىڭ 44 - يىل 1 - ئايدا (مىلادى 1779 - يىلى) سۇلايمان بېيجىڭغا يالاپ كەلتۈرۈلىدۇ. ھەربىي ۋەزىر ئۇنى سوراق قىلىپ، چاكىرىنى ئاختا قىلىپ ئۆلۈشكە سەۋەبچى بولغانلىقى قاتارلىق جىنايەتلىرىنىڭ ھەقىقىي راستلىقىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلايدۇ. بەلگىلىمە بويىچە جۇنۋاڭلىق مەنسىپىدىن قالدۇرۇۋېتىشكە توغرا كېلەتتى. پادىشاھ چيەنلۇڭ يەنىلا ئىمىن خوجى-

نىڭ تۆھپىسىنى ئېسىدىن چىقىرالماي، ئۇنىڭ مەنسىپىنى بېيلىلىككە تۆۋەنلىتىپ، بېيلىلىك دەرىجىسى بويىچە جەرىمانە قويۇپ، بېيجىڭدا ئولتۇراقلىشىشنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭغا قاراشلىق زېمىنغا جاساق تەسىس قىلىپ، سۇلايمان جەمەتىدىن بىر ئەمەلدار قويۇش زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. شۇ يىلى سۇلايماننىڭ ئىنىسى ئىسكەندەر جۇنۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ. يۇقىرىقى بايانلاردىن بىر ئىشنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا بولىدۇ. يەنى ۋاڭلىق ئوردا ئەزەلدىن تارتىپ لۈكچۈندە بولۇپ، تۇرپانغا ۋاڭلىق ئوردا سېلىنمىغان. ئىمىن خوجا 1756 - يىلدىن 1777 - يىلغىچە تۇرپان ۋە قەشقەردە ۋاڭلىق مەنسىپى بىلەن ھاكىمبەگ بولىدۇ. ئوغلى سۇلايمان دەۋرىگە كەلگەندە ئاران بىر يىلدەك ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ جازالىنىدۇ. ئەسلىدىكى مەڭلىك ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان تۇرپان ئايرىم ناھىيە قىلىنىپ، باشقا بىر ھاكىمبەگ ھۆكۈمران بولىدۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى ئىسكەندەر جۇنۋاڭلىققا قويۇلغان بولسىمۇ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋارىسلار پەقەتلا لۈكچۈن، پىچان، يەكەن، قەشقەر ئەتراپىغىلا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. شۇڭا تۇرپاندا بىر مۇناردىن باشقا ۋاڭلارغا ئائىت قۇرۇلۇشلار سېلىنمىغان.

3 . غۇلامزاپ[1]

غۇلامزاپ ئىمىن خوجىنىڭ 4 - ئوغلى. چىڭ سۇلالىسى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، ئىمىن خوجا چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنجىتىش

① غۇلامزاپ «ئورانزىپ»، «ئەۋرەڭزىپ» دەپمۇ ئاتالغان—م.

ئۇچۇن ئالدىنقى سەپتە كۈچ چىقىرىدۇ. سۇلايمان بىلەن مۇسامۇئىش بىجىرىشتە كەسكىن بولۇپ، ئاتىسىغا ئەگىشىپ، ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتنىشىپ، خىزمەت كۆرسىتىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشىدۇ. بۇ جەرياندا ۋاڭلىقنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى غۇلامزاپ باشقۇرۇپ تۇرىدۇ. بۇنىڭغا قارىتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غۇلامزاپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى ياخشى باشقۇردى، قول ئاستىدىكى ئاھالىلارنى كونترول قىلىشتا كۈچ چىقاردى، دەپ ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بېرىدۇ ھەم ئىككىنچى جەرەكلىك توز پېيى قادالغان ئەمەلدارلىق قالپىقى بىلەن مۇكاپاتلايدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) مۇسا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ. بۇ چاغدا غۇلامزاپ يارەمچى تەيجىلىك مەنسىپىدە ئىدى. مۇسا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. غۇلامزاپنىڭ خىزمەت نەتىجىلىرى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ. بۇ ھەقتە چيەنلۇڭ خان مۇنداق دېگەن: «غۇلامزاپ بىر نەچچە يىلدىن بۇيان جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەپ، بوز يەر ئاچتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشلىق سېلىقىنى تاپشۇرۇش ئىشىنى مۇۋاپىق باشقۇردى. ھاكىمبەگ غۇلامزاپنىڭ ھازىرقى دەرىجىسى 1 - جەرەكلىك بولۇپ قالدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئوغلى مىلىكزاتقا 5 - جەرەكلىك مەنسەپ قالپىقىنى بېرىش كېرەك. ئۇلار ھەر ئىككىلىسىنىڭ غەمخورلۇقىمدىن مىننەتدار بولۇپ، بارلىق ئىشلاردا كۆڭۈل قويۇپ داۋاملىق تىرىشىشىنى ئۈمىد قىلىمەن».

كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غۇلامزاپقا 1 - دەرىجىلىك تەيجى مەنسىپى بېرىپ رىغبەتلەندۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى ماتېرىياللاردا غۇلامزاپ توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات يوق.

4. ئىسرايىل

ئىسرايىل ئىمىن خوجىنىڭ 5 - ئوغلى. 1766 - يىلى مۇسا ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ھاكىمبەگلىك ئورنىغا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غۇلامزاپنى تەيىنلەپ قويىدۇ. غۇلامزاپتىن بوش قالغان يارەمچى ھاكىمبەگلىككە چيەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى (مىلادى 1771 - يىلى) ئىسرايىل تەيىنلىنىدۇ.

1779 - يىلى تۇرپان جۇنۋاڭى سۇلايمان جىنايەت ئۆتكۈزۈپ ۋەزىپىدىن قالدۇرۇلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئەسلى مەڭلىك بەگكە تەۋە بولغان يەر - زېمىنلارنى سۇلايمان جۇنۋاڭدىن تارتىۋېلىپ، باشقا ھاكىمبەككە بەرمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئىسرايىل چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا: «باشقا ھاكىمبەگ قويۇشنىڭ ھاجىتى يوق. يەنىلا ئەسلىدىكى ھاكىمبەگلەر ئۆزلىرىمىزنىڭ ئاھالىسى ۋە يەر - زېمىنىنى باشقۇرساق» دەپ تەكلىپ بېرىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 53 - يىلى (مىلادى 1788 - يىلى) ئىسكەندەر قەشقەرنىڭ 3 - جەرەكلىك ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. ئىسرايىل تۇرپاننىڭ ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تۇرپان خان ئامبىلىغا «ئىسرايىلنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ تۇرۇش» نى تاپشۇرىدۇ. ئىسرايىلنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ماتېرىيال يوق.

5. بەھرام

بەھرام ئىمىن خوجىنىڭ 8 - ئوغلى. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرىدە بەھرام توغرىلىق يېزىلغان ماتېرىيال

بەك ئاز. پەقەتلا جياچىڭنىڭ 20 ـ يىلى (مىلادى 1815 ـ يىلى)
قەشقەرنىڭ هاكىمبېگى يۇنۇس جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن
ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان. بۇ چاغدا كىمنى ئۇنىڭ ئورنىغا
جۇنۋاڭ قىلىش مەسىلىسىدە بەھرامنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان.

سۇڭ چۈەن يازغان دوكلاتتا غۇلامزاپىنىڭ 5 ـ ئوغلىنى
جۇنۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلدۇرساق دېيىلگەن. بۇنىڭ سەۋەبى
ئىشلارنى ئەمەلىي قىلغان، كۆپنى كۆرگەن، خەنزۇچە يېزىقنى
پۇختا ئىگىلىگەن دېيىلگەن. بۇنىڭغا قارىتا پادىشاھ جياچىڭ
«سۇلايمان، يۇنۇسلار جىنايەت ئۆتكۈزگىنى بىلەن جۇنۋاڭلىققا
ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋلادى ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك» دېگەن.
بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئىمىن خوجىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىند-
جاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدە كۆرسەتكەن تۆھپىلىرىنى كۆزدە
تۇتۇش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن خوجىنىڭ 7 ـ ئوغلى پەرد-
دۇن بىلەن بەھرامدىن بىرنى جۇنۋاڭ قىلىش قارار قىلىنغان.
نەتىجىدە پەردۇن جۇنۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىشقا تاللانغان. شۇ-
نىڭدىن كېيىن بەھرام ھەققىدە ھېچقانداق تارىخىي مەلۇمات قال-
مىغان.

6. ئىسكەندەر

ئىسكەندەر ئىمىن خوجىنىڭ 6 ـ ئوغلى بولۇپ، چيەنلۇڭ-
نىڭ 44 ـ يىلى (مىلادى 1779 ـ يىلى) جۇنۋاڭلىق مەنسىپىگە
ۋارىسلىق قىلغان. چيەنلۇڭنىڭ 53 ـ يىلى (1788 ـ يىلى)
چيەنلۇڭ مۇنداق دېگەن: «تۇرپان جۇنۋاڭى ئىسكەندەر ئالدىنقى
قېتىم ئوردىغا كەلگەندە، قابىلىيەت جەھەتتە پىشىپ يېتىلگەندەك
بىلىندى. قەشقەرنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك هاكىمبېگى ئوسمان كې-

سەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغاندا، ئۇنىڭ ئورنى بوش
قالغانىدى.»

شۇنىڭ بىلەن ئىسكەندەر قەشقەرگە بېرىپ ۋەزىپە ئۆتەيدۇ.
ئۇنىڭ تۇرپاندىكى هاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئىنىسى ئىسراپىل يار-
دەملىشىپ بېجىرىدىغان بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
ئىسكەندەرگە 100 سەر كۈمۈش ئىنئام قىلىپ، ئائىلىسىنى
كۆچۈرۈش ئىشىدىكى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىدۇ.
ئىسكەندەر ئەسلىدىلا جۇنۋاڭ دېگەن مەنسەپتە بولۇپ، پادىشاھ
تەرىپىدىن تەستىقلانغانىدى. لېكىن دەسلەپتە قەشقەرگە هاكىم-
بەگ بولغاندا مىڭ لىياڭ، بوشىڭلاردىن يولىيورۇق سوراشقا
قالدۇرۇلىدۇ.

چيەنلۇڭنىڭ 53 ـ يىلى (1788 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا پادىشاھ
چيەنلۇڭ مىڭ لىياڭنىڭ ھەر قايسى مەكتۇپلارنى يوللىغاندا ئىس-
كەندەرنىڭ نام ـ ئەمەلىنى يازمىغانلىقىغا قارىتا مۇنداق دەيدۇ:
«ئىسكەندەر ئاتىسىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغۇچى بولۇپ
جۇنۋاڭ بولدى. ئۇنىڭ مەنسىپى بىر قەدەر يۇقىرى. بۇنىڭدىن
كېيىن قەشقەردىكى ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا يېزىلغان بارلىق مەك-
تۇپلاردا مىڭ لىياڭغا ئوخشاش ئۇنىڭ نام ـ ئەمەلى يېزىلىشى
كېرەك». شۇنىڭدىن كېيىن چيەنلۇڭ يەنە مەنسەپ تەرتىپىنى
ئورنىتىش بەلگىلىمىسىنى چىقىرىدۇ. «ئىسكەندەر ھەمدە كونا
مەنسەپدارلاردىن جۇنۋاڭلىق مەنسىپىدە بولغانلارنىڭ بۇنىڭدىن
كېيىنكى رەت تەرتىپىدە مىڭ لىياڭنىڭ ئارقىسىدا بوشىڭ تۇرد-
دۇ، ئىسكەندەر ئۇنىڭ كەينىدە بولىدۇ» دەپ بەلگىلەيدۇ.

چيەنلۇڭنىڭ 54 ـ يىلى (1789 ـ يىلى) 11 ـ ئايدا
ئىسكەندەر بېيجىڭغا بېرىپ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا سالام
قىلىدۇ. شۇ يىلى تۇرغۇتلار «سودىغا كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئات

ـ ئۇلاغلىرىنى تارتىۋالىدۇ» . مىڭ لىياڭ قاتارلىقلار ھەرىكەتلە-
نىپ، ئۇلارنىڭ تەييارلىقسىز تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، كاتتى-
بېشى بۇلات قاتارلىقلارنى قولغا ئالىدۇ. پادىشاھ چيەنلۇڭ «بۇ
ھەقىقەتەن خۇشاللىنارلىق ئىش بوپتۇ» دەپ مىڭ لىياڭ، ئىس-
كەندەر قاتارلىقلارغا ئىلۇپەر نەقىشلىك مارجاندىن بىرنى، دا
خىباۋ①دىن بىر جۈپ، شياۋخىباۋ② دىن 4 دانە ھەدىيە قىلىدۇ.
1759 ـ يىلى شىنجاڭدىكى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ
توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، چوڭ خوجىنىڭ ئوغلى سام-
ساق ئەنجان، بۇخارا قاتارلىق جايلارغا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇ ئادەم
ئەۋەتىپ، قەشقەردىكى خوجىلار بىلەن خۇپىيانە ئالاقىلىشىدۇ.
ھەمدە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزى ئۈچۈن باج ـ سېلىق يىغدۇرۇپ،
توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىق قىلىدۇ. ئىسكەندەر مىڭ لياڭ
قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە سامساق تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بارات
دېگەن كىشىنى تۇتىۋالىدۇ.
خانغا بولغان ساداقىتىنى تەقدىرلەش يۈزىسىدىن چيەنلۇڭ
خان ئۇلارغا داخىباۋدىن بىر جۈپ، شياۋخىباۋدىن ئىككى جۈپ
بېرىپ مۇكاپاتلايدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 58 ـ يىلى (1793 ـ يىلى)
2 ـ ئايدا چيەنلۇڭ خان مىڭ لىياڭ قاتارلىقلارنىڭ ئوردىغا
يازغان مەكتۇبىدا ئىسكەندەرنىڭ نام ـ ئەملى يېزىلمىغانلىقىنى
كۆرۈپ قاتتىق نارازى بولىدۇ ھەم مۇنداق دەيدۇ: «ئىسكەندەر
مېنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئىقتىدارلىق ئەمەلدارىم بولۇپ،
جۇڭغارىيە ئىشلىرىنى جايىدا بېجىرىپ كەلگەنىدى. مەن بۇرۇنلا
يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىش

①② داخىباۋ، شياۋخىباۋ — پۇل، ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە باشقا
قىممەتلىك نەرسىلەرنى سالىدىغان چوڭ ـ كىچىك قاپ ياكى ھەميان.

بولسىلا، مەكتۇبلاردا ئۇنىڭ نامى يېزىلىشى كېرەك ئىدى، دې-
گەن. مۇشۇ نۆۋەتتىكى ئىككى پارچە مەكتۇپ ئۇيغۇرلار بىلەن
مۇناسىۋەتسىزمىكەن؟ نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ نام ـ ئەملى يېزىلماي-
دۇ؟ ئەمەلىيەتتە ئىسكەندەر خان ئامبىلىنىڭ ياردەمچى ئىش
بېجىرگۈچىسى بولىدۇ. شۇڭا بارلىق مەكتۇپلارغا ئۇنىڭ نام ـ
ئەملى يېزىلىشى كېرەك» . شۇنىڭدىن كېيىن ئىسكەندەرگە نە-
سىھەت قىلىپ مۇنۇلارنى يازغان: «بۇنىڭدىن بۇرۇن قەشقەرگە
ھاكىمبەگ بولغانلاردىن يۇسۇپ قۇمۇللۇق ئۇيغۇر ئىدى. ئىمىن
خوجا تۇرپانلىق ئۇيغۇر ئىدى. ئۇلار ئۆز يۇرتلۇقلىرىغا يان
بېسىپ، يەرلىك ئۇيغۇرلارنى بوزەك قىلدى. بۈگۈنكى كۈندە
ئىسكەندەرنىڭ خان ئامبىلىنىڭ ياردەمچى ئىش بېجىرگۈچىسى
بولۇشى ئەتىۋارلىغىنىمدىن بولدى. مېنىڭ ھىممىتىمگە ياخشى
جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن، ئىسكەندەر ئۆزىگە قاراشلىق تۇرپانلىق-
لارنى قاتتىق باشقۇرۇشى، ھۆكۈمەت ئىشىدا دىيانەتلىك بولۇ-
شى، قەشقەرلىك ئۇيغۇر ئاھالىسىنى ھەرگىزمۇ بوزەك قىلماس-
لىقى، ئىقتىدارىنىڭ يېتىشىچە تىرىشىپ ئىشلىشى، ئۆز مەنپە-
ئىتىگە بېرىلمەسلىكى كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا كىشىلەر چىن
كۆڭلىدىن قايىل بولىدۇ. مېنىڭ مېھرى ـ مۇھەببىتىمگە ئۇزاق-
قىچە ئېرىشەلەيدۇ» ، دېگەن.
چيەنلۇڭنىڭ 59 ـ يىلى (1794 ـ يىلى) چېگرا ئۆتىڭى
تەكشۈرگۈچى خۇ جىنشاۋ، ساجىت قاتارلىقلار ئەنجانلىق سودى-
گەرلەر بىلەن بىرلىشىپ ساختىپەزلىك قىلىدۇ. چيەنلۇڭ خان
بۇنى ئاڭلاپ غەزەپلىنىپ، «چېگرا ئۆتەڭلەردىكى لەشكەر ـ ئە-
مەلدارلار سودىگەرلەرنىڭ چېگرادىن كىرىپ چىقىشىنى تەكشۈرى-
دۇ. ئەمما ئۇلار ئۆز ۋەزىپىلىرىگە سادىق بولماي، خىيانەت
قىلغان، پارا ئالغان. ئەنجانلىق سودىگەرلەر بىلەن كېلىشىۋې-

لىپ، ماللارنى ئاز تىزىملاش ئارقىلىق باجنى كېمەيتكەن. ئۇلار
قانۇننى كۆزگە ئىلمىغان. مۇشۇ ئەنزىگە چېتىشلىق كىشىلەرنى
قاتتىق بىرتەرەپ قىلىش كېرەك» ، دەپ جىددىي يارلىق چۈشۈرد-
دۇ. ئىسكەندەر يوشۇرۇپ قويغان ماللارنى جىددىي سۈرۈشتۈرۈپ
تېپىپ چىقىشتا ناھايىتى جاپالىق ئىشلەيدۇ. شۇڭا پادىشاھ چيەن-
لۇڭ ئىسكەندەرنى مۇكاپاتلاپ رىغبەتلەندۈردۇ. شۇ يىلى ئىس-
كەندەر بېيجىڭغا بېرىپ پادىشاھنى تاۋاپ قىلىدۇ. چيەنلۇڭ خان
زىياپەت بېرىپ، ئىسكەندەرنى قىزغىن كۈتىۋالىدۇ ھەمدە «سې-
رىق بەلباغ» ھەدىيە قىلىدۇ.

1796 - يىلى پادىشاھ جياچىڭ تەختكە ئولتۇرىدۇ. چيەن-
لۇڭ شاھەنشاھ بولىدۇ. شاھەنشاھ چيەنلۇڭ گويۇتەي راۋىقىدا
ئىسكەندەر قاتارلىقلارنىڭ كۆرۈشۈشكە كەلگەنلىكىنى ئاڭلايدۇ.
غەربىي قۇۋۇق سىرتىدا ئۇلار بىلەن كۆرۈشىدۇ. جيا چىڭنىڭ
2 - يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شاھەنشاھ چيەنلۇڭ بىنەپشە
نۇر راۋىقىدا ئىسكەندەر قاتارلىق 16 كىشىنى قوبۇل قىلىپ،
ئۇلار شەرىپىگە زىياپەت بېرىدۇ. ھەمدە «سىلەرنىڭ خىزمىتىڭ-
لاردا نەتىجە كۆپ بولدى» دەپ ماختايدۇ.

چيەنلۇڭ خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىسكەندەر بەك
قايغۇرىدۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ ھىممىتىدىن تەسىرلىنىپ، ئائىلى-
سىدىكىلەردىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ئېچكىرىنىڭ ئادىتى بويىچە
قارىلىق تۇتىدۇ. پادىشاھ جياچىڭ بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئىس-
كەندەرنىڭ تەلىپى بويىچە ئوغلى يۇنۇسنى پايتەختكە بېرىپ،
پادىشاھ چيەنلۇڭنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىشقا قوشۇلىدۇ. جيا-
چىڭنىڭ 10 - يىلى (1805 - يىلى) ئىسكەندەر بېيجىڭغا
بېرىپ، ئوردىغا سالامغا كىرىدۇ. گويۇتەي راۋىقىغا چىقىپ سەي-
لى - تاماشا قىلىدۇ. ئىسكەندەر قاتارلىق 4 كىشى غەربىي

قۇۋۇق سىرتىدا سالام بېرىدۇ ھەمدە باۋخېگۇڭ سارىيىدا زىياپەتكە
قاتنىشىدۇ. ئىسكەندەر ئادەت بويىچە ئالدىنقى رەتتىن ئورۇن
ئالىدۇ.

جياچىڭنىڭ 16 - يىلى (مىلادى 1811 - يىلى) ئىسكەندەر
كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
دەپنە خىراجىتى ئۈچۈن 300 سەر كۈمۈش ئىنئام قىلىدۇ.
ئىسكەندەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى يۇنۇس جۇنۋاڭلىققا
تەيىنلىنىدۇ.

7. يۇنۇس

يۇنۇس ئىسكەندەرنىڭ ئوغلى بولۇپ، تۇرپاندا ئاتىسىنىڭ
ئورنىغا جۇنۋاڭ بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە بېرىپ، ھاكىم-
بەگلىككە تەيىنلەنگەن ھەم شۇ جاينىڭ خەلق ئىشلىرىنى باشقۇ-
رۇشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋە مۇشكۈل ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان.
ئۇ جياچىڭنىڭ 17 - يىلى پايتەخت بېيجىڭغا بېرىپ، خاننىڭ
دىدارىنى كۆرۈشكە ۋە پادىشاھنىڭ كۈتىۋېلىشىغا مۇيەسسەر بول-
دۇ. يۇنۇس قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى بولغاندىن كېيىن، چوڭ -
كىچىك خوجىلارنىڭ تىرىلىش كۈچلىرىنىڭ ھەر ۋاقىت ۋەتەننىڭ
بىرلىكى ئۈچۈن ئېغىر خەۋپ ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەنگەچ-
كە، ۋەزىپە تاپشۇرۇۋېلىش بىلەنلا ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ھالدا
تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، يېرىم يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا
شاھ دوست، ھوشۇر، ئەمەر، موللا سوفى قاتارلىق 4 كىشىنىڭ
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن سامساقنىڭ
ئوغۇللىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇرۇن-
غان جىنايى پاكىتلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، بۇ ئەھۋالنى ئوردىغا

مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، بۇ تۆت كىشىنى قانۇن بويىچە بىرتەرەپ قىلىدۇ. شۇڭا يۇنۇس پادىشاھ جياچىڭنىڭ تەقدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولىدۇ.

خوجىلارنىڭ تىرىلىش كۈچلىرىنى تەلتۆكۈس يوقىتىش ئۈچۈن، يۇنۇس يەنە خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئىز - دېرىكىنى سۈرۈشتۈرۈشكە قوقەندگە ئادەم ئەۋەتىپ، خوجا ئەۋلادلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدا قوقەند خانى ئۆمەر بىلەن سۆزلىشىدۇ. بۇ چاغدا قوقەند خانلىقى كېڭەيمىچىلىك داۋامىدا قۇدرەت تېپىۋاتقان، قوقەند سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە كۆپلەپ قاتراپ يۈرگەن بولۇپ، قوقەند خانى ئۆمەردىمۇ شىنجاڭغا نىسبەتەن كېڭەيمىچىلىك قارا نىيىتى پەيدا بولغانىدى. 1814 - يىلى ئۆمەر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سامساقنىڭ ئوغلى جاھانگىر خوجا قەشقەرگە بېسىپ كىرمەكچى بولغاندا، ئۆزىنىڭ ئۇنى توسۇپ قايتۇرىۋەتكەنلىكىنى دوكلات قىلىدۇ ۋە بۇنى باھانە قىلىپ، قەشقەردە سودا - سېتىق قىلىدىغان سودىگەرلەرنى باشقۇرۇشقا ئاق سۆڭەك ئەۋەتىدىغانلىقىنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويىدۇ. روشەنكى بۇنىڭدا خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى پەش قىلىپ، قىستۇرۇلۇپ كىرىش مەنىسى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق ئىدى. بۇ ھال چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغايدۇ. شۇ چاغدىكى ئېلى جياڭجۈنى سۇڭ يۈەن ئاق - قارىنى سۈرۈشتۈرمەيلا يۇنۇستىن غەزەپلىنىپ، ئۇنى «بىھۇدە ئىشقا ئارىلىشىپ، بىزنى ئاھانەتكە قالدۇردى» دەپ ئەيىپلەپ، يولسىزلىق بىلەن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرىدۇ ھەمدە يۇنۇسنىڭ پۇقرالارنى ئەزگەن جىنايەتلىرىنى سۈرۈشتۈرۈش كېرەك، دەپ داۋراڭ سالىدۇ. شاھ دوستنىڭ شى-

رىكلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ چوقان كۆتۈرۈپ، شاھ دوست ئۈچۈن داد - پەريات ئېيتىشىپ، دۇنيادا سامساقنىڭ ئوغلى دېگەن بۇنداق ئادەم يوق دەپ جار سالىدۇ. ئۇلار يەنە يۇنۇسقا بوھتان چاپلاپ، ئۇنى قىيىن - قىستاققا ئېلىپ ئىقرار قىلدۇرۇش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئۈستىدىن يالغان جىنايى پاكىت ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، شاھ دوست قاتارلىقلارنى ناھەق ئۆلتۈردى، دەپ شىكايەت قىلىشىدۇ. سۇڭ يۈەن بۇ گەپلەرگە ئىشىنىپ، ئوردىغا دەرھال مەكتۇپ يوللاپ، يۇنۇسقا ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى سۇڭ يۈەننىڭ يۇنۇس توغرىسىدىكى ئەيىبنامىسىگە ئىشەنگەن بولسىمۇ، يۇنۇسنىڭ تۆھپىكار ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى ئۆلۈم جازاسىدىن كەچۈرۈم قىلىپ، ئىلىغا يالاپ ئاپىرىپ ئۆمۈرلۈك قاماققا ئالىدۇ. ئەمما يۇنۇسنىڭ ئايالى سىكىنىخانغا ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ.

سۇڭ يۈەن يۇنۇسنى ئەيىبلەپ ناھەق ئەنزە پەيدا قىلىدۇ ھەمدە سامساقنىڭ ئوغلى يوق دەپ تۇرىۋالىدۇ. لېكىن بىر نەچچە يىل ئۆتمەيلا سامساقنىڭ ئوغلى جاھانگىر خوجا قەشقەرنىڭ چېگرىسىغا بېسىپ كىرىشكە باشلايدۇ. چېگرا قاراۋۇلخانىسى ئارقا - ئارقىدىن مەلۇمات يوللىغاچقا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرلىرى بۇ ئىش ئۈستىدە باش قوشۇپ مۇزاكىرە قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلاردا ئىختىيارسىز سۇڭ يۈەن سامساقنىڭ ئوغلى يوق ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرگەنىدى، ئەمدى قانداقسىگە بار بولۇپ قالدى؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. كېيىن ئىلى جياڭجۈنى بولغان چىڭ شياڭ ئۆزى قەشقەرگە بېرىپ تەكشۈرگەندىن كېيىن، ئۇلار ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ئالدانغانلىقىنى بىلىدۇ. 1810 - ، 1824 - ۋە 1825

- يىللىرى جاھانگىر خوجا قوقەند فېئودالىرىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەر چېگرىسىغا كەينى - كەينىدىن پاراكەندىچىلىك سېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە تەۋرىنىش ۋە ئەنسىزچىلىك پەيدا قىلىدۇ. ئامالسىز قالغان پادىشاھ داۋگۇاڭ شۇ چاغدىلا ئاندىن يۇنۇسنى ئېسىگە ئالىدۇ. يۇنۇس ئىلىدا 5 يىل قامىلىدۇ. 1819 - يىلى يۇنۇس قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن تۇرپانغا قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، يەرلىك ئەمەلدارلار ئۇنى 4 يىل قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئالىدۇ. پادىشاھ داۋگۇاڭ ئىلى جياڭجۈنى چىڭ شياڭغا يۇنۇسنى تۇرپاندىن ئىلىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭ قەشقەر ئالدىنقى سېپىدە ئىشلەشنى خالايدىغان - خالىمايدىغانلىقىنى سوراپ بېقىشنى تاپشۇرىدۇ. بۇ چاغدا يۇنۇس توققۇز يىل قامالغان، تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئايالى ناھەق ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن خانىۋەيران بولۇش ئازابى ئۇنىڭ ئىرادىسىنى سۇندۇرالمىغان، ناھەق مۇئامىلىمۇ ئۇنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتەلمىگەنىدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ يارلىقىنى ئاڭلاپ، «ناھايىتى مىننەتدار بولۇپ» ئەمەلدىن قالغان بەگ سالاھىيىتى بىلەن قەشقەر ئالدىنقى سېپىگە دەرھال ئاتلىنىدۇ. ئۇ يەردە جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى پارچىلاش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ. بەختكە قارشى 1826 - يىلى كۈزدە جاھانگىر خوجا قوقەند تاجاۋۇزچى قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە قەشقەرگە كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىدۇ. قەشقەر قولدىن كەتكەندىن كېيىن، يۇنۇس قۇربان بولىدۇ.

كېيىن چىڭ سۇلالىسى يۇنۇسقا 3 - دەرىجىلىك تەيجى، 1 - جەرەكلىك مەنسەپدار دېگەن مەرتىۋىلەرنى بېرىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا 1 - دەرىجىلىك تەيجى قاتارىدا نەپىقە بېرىدۇ. لېكىن سۇڭ يۈەننىڭ يۇنۇسقا چاپلىغان بەتناملىرى باشتىن - ئاياق ئاقلانمايدۇ.

8. پەرىدۇن

پەرىدۇن ئىمىن خوجىنىڭ 7 - ئوغلى بولۇپ، خېلى بۇرۇنلا تەيجىلىك مەنسىپى بېرىلىپ تۇرپاندا ئولتۇراقلاشقان. جياچىڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1819 - يىلى) جۇنۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىپ، 1 يىلغا يېقىن تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتكەن.

9. مۇھەممەت سەئىد

مۇھەممەت سەئىد پەرىدۇننىڭ ئوغلى بولۇپ، جياچىڭنىڭ 24 - يىلى جۇنۋاڭلىق مەنسىپى بېرىلگەن ھەم قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى بولۇپ ئىشلىگەن. 1826 - يىلى قەشقەردە جاھانگىر خوجا توپىلىڭى يۈز بەرگەندە توپىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

10. ئەفرىدۇن

ئەفرىدۇن مۇھەممەت سەئىدنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلى جۇنۋاڭلىق مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلغان. داۋگۇاڭنىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1838 - يىلى) ئەفرىدۇن تۇرپان شەھەر قۇرۇلۇشىنى ياساشتا ئىئانە بېرىپ كۆچ چىقارغانلىقى ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن پۇپۇكلۇك تاج بىلەن مۇكاپاتلانغان.

ئەفرىدۇن 1821 - يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، داۋگۇاڭنىڭ 12 - يىلى پايتەخت بېيجىڭغا بېرىپ، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا

سالام بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنىڭ تەلىپىگە قارىتا «ئەفرىدۇننىڭ ئاتا - بوۋىلىرى سۇلالىمىزنىڭ ھىممىتىدىن بەھرىمەن بولغانىدى. ئۇ جۇنۋاڭلىقتا ۋارىسلىق قىلغاندىن بۇيان، ئاستانىگە (بېيجىڭغا) كېلىپ باقمىدى. ئەمدىلىكتە مۇشۇ يىلى ئوردىغا سالامغا كەلگۈچىلەر بىلەن بىرگە پايتەختكە كېلىشنى تەلەپ قىپتۇ. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ سەمىمىي سادىقلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ تەلىپى بويىچە بۇ يىل ئوردىغا سالامغا كېلىدىغان بەگلەر بىلەن بىرلىكتە پايتەختكە كېلىپ سالام بەرسە بولىدۇ» دەپ قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرىدۇ. 2 - يىلى ئەفرىدۇن بېيجىڭغا كېلىپ پادىشاھقا سالام بېرىدۇ. داۋگۇاڭ خان ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ ھەم 3 - دەرىجىلىك پۇپۇكلۇك تاج ئىنئام قىلىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 27 - يىلى (مىلادى 1847 - يىلى) مەمەت ئىمىن ۋە ئېلىخان باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجا 1000 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قەشقەر شەھىرى خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەر يېڭى شەھەر جىددىي تەھدىتكە ئۇچرايدۇ. بۇ ئىشلاردىن خەۋەردار بولغان تۇرپان جۇنۋاڭى ئەفرىدۇن ھەربىي لاۋازىمەتلىكلەر ئۈچۈن ماددىي جەھەتتىن كۈچ چىقىرىشنى ۋە ئالدىنقى سەپ ئۇرۇش رايونىغا بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن يول يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ ئالدىنقى سەپكە بېرىشىغا قوشۇلمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئەفرىدۇن ئۆز تەۋەسىدىكى خەلقلەر ۋە چېرىكلەرنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، ئالدىنقى سەپ ئۈچۈن هارۋا، قورال جابدۇق، ئاشلىق قاتارلىق ماددىي بويۇملارنى تەييارلاتقۇزۇپ، ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى تۇرپان جۇنۋاڭى ئەفرىدۇننىڭ ئىش -

ئىزلىرى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ. 1851 - يىلى ئەفرىدۇن نەۋرىسى سوۋرىنى ئېلىپ پايتەخت بېيجىڭغا بېرىپ، پادىشاھنىڭ دىدارىنى كۆرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭغا قارىتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «باشقا جايلارنىڭ يىل نۆۋىتى بىلەن بېيجىڭغا كېلىپ، پادىشاھقا سالام بەرسە بولىدۇ» دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى 12 - ئايدا (مىلادى 1865 - يىلى 1 - ئايدا) قوقەندلىك ياقۇپبەگ ئېلىمىز چېگرىسى ئىچىگە بېسىپ كىرىدۇ. ئۇ ئەفرىدۇننى قەشقەرگە چاقىرتىپ ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا تەييارلاپ قويغان بارلىق سوۋغا - سالاملىرىنى - تارتىۋالىدۇ ھەم ھەبسىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن دىلى قاتتىق ئازار يېگەن ئەفرىدۇن ئەقلىدىن ئېزىپ ساراڭ بولۇپ قالىدۇ ھەم 1872 - يىلى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن قەتلى قىلىنىدۇ. مۇشۇ ئىش ئۈستىدە شىنجاڭنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارى ياڭ زېڭشىن ئىزدىنىپ «تۇڭجى دەۋرىدە شىنجاڭ راسا قالايمىقانلىشىپ كەتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ ۋاڭى (تۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ ۋاڭى ئىمىن خوجا)نىڭ پۇشتى ئەفرىدۇن جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭغا سۇيۇرغال قىلىنغان زېمىنلار يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ ئېلىندى. كېيىن باش ۋالى ليۇ جىنتاڭ مۇشۇ ۋاڭنىڭ ئەۋلادى ماموتنى ئىزدەپ تاپتى ھەم ئوردىغا ئۇنى مەنسەپكە ۋارىسلىق قىلدۇرۇش ھەققىدە مەلۇمات يازدى» دەپ خاتىرە قالدۇرغان.

11. زوھۇرىدىن

زوھۇرىدىن نۇرمۇھەممەتنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، زوھۇرىدىن چوڭى، ئۇنىڭدىن كىچىكى ناسىردۇر. ئۇلارنىڭ ھەر ئىك-

كىلىسى لۇكچۇنده تۇغۇلغان. ئاتىسى نۇر مۇھەممەت ئۇلار كىـ
چىك چېغىدىلا ئۆلۈپ كەتكەن. زوھۇرىدىن بىلەن ناسىرلار چوڭ
دادىسى ئىمىن خوجىنىڭ ئوردىسىدا چوڭ بولغان. زوھۇرىدىن
كىچىكىدىنلا زېرەك بالا بولۇپ، دەسلەپ ئوردا مولللىسىدا ئوقۇپ
ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، لۇكچۇن ۋاڭلىق مەدرىسىگە كىـ
رىپ تىرىشىپ ئۆگىنىپ بىرنەچچە يىل ئىچىدىلا خېلى چوڭقۇر
بىلىم ئالغان. دىنىي كىتابلاردىن باشقا سوپى ئاللايار، ناۋائى،
ۋىسسۇرى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئوقۇـ
غان. پارسچە ئۆگىنىپ، پارس شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىـ
لەن تونۇشقان، ئەرەپچىمۇ ئۆگەنگەن.

زوھۇرىدىنىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى مۇھەممەت سەئىد چىڭ
سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقى بىلەن تۇرپان ۋاڭلىـ
قىدىن قەشقەرگە ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىنىدۇ. مۇھەممەت سەئىد
زوھۇرىدىنىنى ئۆزى بىلەن بىرگە قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، ئوردا
ئىشلىرىغا ھەمكارلاشتۇرىدۇ. بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن،
مۇھەممەت سەئىد ۋاڭنىڭ شەھرىبانۇ ئىسىملىك ئايالىدىن بىر
ئوغۇل تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭغا ئەفرىدۇن دەپ ئات قويۇلىدۇ.

ئارىدىن بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەردە جاھانـ
گىر خوجا توپىلىڭى يۈز بېرىپ، مۇھەممەد سەئىد ۋاڭ توپىلاڭـ
چىلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

توپىلاڭ باشلىنىشتىن بۇرۇن، مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ ئوغلى
ئەفرىدۇننى بىرقانچە كىشىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا تۇرپانغا ئەـ
ۋەتىدۇ. ئەفرىدۇن لۇكچۇنگە ساق ـ سالامەت يېتىپ كېلىپ،
تۇغقانلىرى بىلەن بىرگە ياشايدۇ.

قەشقەردىكى توپىلاڭ ۋاقتىدا زوھۇرىدىن ئات باققۇچىلار
قاتارىغا قوشۇلۇۋېلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ ۋە ئىككى نەپەر

يېقىن ئادىمىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا چىقىپ
كېتىدۇ. ئۇ سەمەرقەند، بۇخارا، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردە
ئۈچ يىلدىن كۆپرەك سەرسانلىق ـ سەرگەردانلىقتا ياشاپ، ئاخىـ
رى شەمەي ئارقىلىق چۆچەككە يېتىپ كېلىدۇ. چۆچەكنىڭ شۇ
ۋاقىتتىكى ئامبىلى ئۇلارنى تەكشۈرۈپ، ئەمەلىي ئەھۋالنى بىلـ
گەندىن كېيىن، ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىگە يوللاپ بېرىدۇ.
ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىـ
تىگە مەلۇم قىلىپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن، زوھۇرىدىنىنى قەشـ
قەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ بەلگىلەيدۇ. زوھۇرىدىن قەشقەرگە ھاـ
كىمبەگ بولغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى ئەسـ
تايىدىل يەكۈنلەپ، شۇ زاماندىكى ئالىم ـ ئۆلىمالار، شائىرلار
ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرى بىلەن يېقىن ئۆتۈپ، يۇرت باشقۇرۇش
ئىشلىرىدا ئۇلاردىن پىكىر ئېلىپ، خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى
كۆپرەك قىلىشقا تىرىشىدۇ. ئاتاقلىق ئالىم، شائىرلاردىن ئابدۇـ
رېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى
قاتارلىقلارنى ئوردىغا جەلب قىلىپ، ئوردا قارمىقىدا مەخسۇس
دىۋان (كاتىباتلىق ئورنى) تەسىس قىلىپ، ئۇلارغا ئېتىبار بىـ
لەن مۇئامىلە قىلىدۇ ۋە تۇرمۇشىنى ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇرىدۇ
ھەم ئۇلارغا ئىلىم مەرىپەت، خەلق ئىشلىرى ۋە جەمئىيەتنى
تەرەققىي قىلدۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان نۇرغۇن ئىلمىي ـ بەدىـ
ئىي كىتابلارنى يېزىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شائىر ئابدۇرېھىم
نىزارىنى ھاكىمبەگ ئوردىسىغا باش كاتىپ (دىۋان بېگى) قىلىپ
بەلگىلەيدۇ. مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كەڭ خەلق
ئاممىسىنىڭ ئىلىم ـ پەنگە بولغان تەشنالىقىنى قاندۇرىدۇ.
ھىجرىيە 1255 ـ يىلى (مىلادى 1839 ـ يىلى) زوھۇرىدىن
قەشقەر شەھرىنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇش بىلەن بىللە، قەشقەر

تاشقارقى شەھىرىگىمۇ سېپىل سوقتۇرۇپ، 400 يىلدىن بۇيان
شەھەرنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ كېلىۋاتقان مەھەللىلەر بىلەن قەشقەر
ھېيتگاھ جامەسىنى شەھەر ئىچىگە كىرگۈزىدۇ ھەم ھېيتگاھ
جامەسىگە مۇناسىپ ھالدا يېڭى تۈس بېرىپ كۆركەملەشتۈرۈپ،
بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرىدۇ. قىسقىسى، زوھۇرىدىن قەشقەر-
گە ھاكىمبەگ بولغان 20 نەچچە يىل ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى
كېڭىيىپ، ئۇزۇن، چوڭ ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، يېزا ئىگى-
لىك ئىقتىسادىنى يۇكسەلدۇرگەن. ئىلىم - مەرىپەت، مەدەنىيەت
- مائارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويغان. يەنە قەشقەر خەلقىگە پايدى-
لىق نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان. بۇ ھەقتە شائىر ئابدۇرېھىم
نىزارى بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان:

كى بىرمىڭ ئىككى يۈز ئەللىك بەش تارىخي پەيغەمبەر،
بىنا قىلدۇردى شەھەرنى شاھ زوھۇرىدىن بەلەن ئەختەر.
رىئايە خىلىنىڭ ھالىغا رەھىمە ئەيلەپ ھاۋادىسىدىن،
قىلىپ قەلئەنى مەھكەم كى گويا سەددى ئىسكەندەر.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەردە ئىشلەۋاتقان پەيتتە تۇرپان
ۋاڭى ئەفرىدۇن زوھورىدىنغا خەت يېزىپ، بىرقانچە كىشىنى
نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىدۇ. ئۇ ئۆز
خېتىدە: ئاكا، ھاكىمبەگ بولدىڭىز، ئىشلار رەتكە چۈشۈپتۇ.
بۇرۇنقى مالىمان يىللاردا ئاتام ۋاپات بولدى. ئانام كېسەل بىلەن
ۋاپات بوپتۇ. بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللارنى تولۇق بايان قىلىپ قالدۇ-
رۇش ئۈچۈن، كاتىپلىرى ئابدۇرېھىم نىزارى دېگەن ئالىم كىشى-
نى لۈكچۈنگە ئەۋەتىپ بەرسىڭىز، دەپ ئىلتىماس قىلىدۇ. زو-
ھۇرىدىن ئەفرىدۇننىڭ خېتىنى كۆرگەندىن كېيىن، كاتىپى ئاب-
دۇرېھىم نىزارىنى نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن لۈكچۈن ئەلچى-

لىرىگە قوشۇپ يولغا سالىدۇ. ئابدۇرېھىم نىزارى ئۇزۇن يوللار-
نى بېسىپ لۈكچۈنگە سالامەت يېتىپ كېلىدۇ. تۇرپان ۋاڭى
ئەفرىدۇن شائىرنى ئىنتايىن قىزغىن قارشى ئالىدۇ ۋە ئۇنى
ھۆرمەتلەپ ئۆز ئوردىسىدىن ئورۇن بېرىدۇ. لۈكچۈندىكى شائىر-
لار، چوڭ ئۆلىمالار بىلەن تونۇشتۇرىدۇ. شائىر لۈكچۈندە لۈك-
چۈن ۋاڭلىق مەدرىسە، تويۇق ئەسھابۇلكەف، دۆلەتباغ، چاھارباغ
قاتارلىق جايلارنى زىيارەت قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتكۈل
تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركى-
زى بولغان لۈكچۈننىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى بىلەن تەپسىلىي تونۇ-
شىدۇ ھەم ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن مۇ-
ھەممەت سەئىد ۋاڭنىڭ قەشقەردە قەتلى قىلىنىش ئەھۋالىنى
يارقىن شېئىرىي تىل بىلەن بايان قىلىشقا كىرىشىدۇ ۋە نۇرغۇن
كۈچ سەرپ قىلىپ، بارلىق ئەقىل پاراستىنى ئىشقا سېلىپ،
«قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇرىدىننىڭ تۇرپان ۋاڭى ئەفرىدۇنغا
يوللىغان سالىمى»، «ئەسھابۇلكەف ھەققىدە قىسسە»، «رابىيە
- سەئىدىن»، «ۋامۇق - ئۇزرا»، «مەسئۇد دىلئارا» قاتارلىق
يىرىك ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى
چوڭقۇر، تىلى پاساھەتلىك، بەدىئىيلىكى يۇقىرى بولۇپ، ئۇي-
غۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىممەتلىك نامايەندىسى بولۇپ ھې-
سابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرلەر لۈكچۈن ۋاڭ ئوردىسىدا يېزىپ تاماملان-
غان ئىدى.

شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى لۈكچۈن ۋاڭ ئوردىسىدا تۇرغان
مەزگىلدە مەشھۇر ئالىم، ئاتاقلىق ئۇيغۇر تېبابەت پېشۋاسى ۋە
شائىر ئەخمەت غوجامنىياز ئوغلى قىسسۇرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن
تونۇشىدۇ. قىسسۇرىنىڭ لۈكچۈن ۋاڭلىق مەدرىسە ھەققىدىكى

شېئىرى، تۈيۈق ئەسھابۇلكەفكە بېغىشلاپ يازغان مۇخەممەسلى-
رى، دۆلەتباغ ئوردىسىغا ئاتاپ يازغان مۇخەممەسلىرى ۋە ۋاقىلار-
غا قىلغان نەسىھەتلىك شېئىرلىرى، جۈملىدىن «رەۋزاتۇز زوھ-
را» ناملىق داستانىنى كۆرگەندىن كېيىن قىسسۇرىغا يۇقىرى
باھا بېرىدۇ. شائىر نىزارى لۈكچۈندە تۇرغان مەزگىلىدە ئۇستا
خەتتاتلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەسەرلىرىنى بىرقانچە نۇسخىدىن كۆ-
پەيتىپ كۆچۈرگۈزىدۇ. نىزارى لۈكچۈندە ئىككى يىلدەك تۇ-
رۇپ، لۈكچۈندىكى مەرىپەت ئەھلىلىرى بىلەن يېقىن دوست
بولۇپ قالىدۇ. قىسسۇرنىڭ چوڭ ئوغلى ئەبەيت ئەلەم ئاخۇنۇم
بىلەن ئالاھىدە يېقىن دوستلۇق ئورنىتىدۇ. شائىرنىڭ لۈكچۈنگە
كېلىپ تۇرغان ۋاقتى تەخمىنەن 1835 ـ ، 1836 ـ يىللىرىغا
توغرا كېلىدۇ. شائىر نىزارى كىتابنى يېزىپ تاماملاپ، قەشقەر-
گە قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەفرىدۇن ۋاڭ شائىرغا تون
كەيدۈرۈپ، ياخشى ئات تەييارلاپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن
قەشقەرگە يولغا سالىدۇ. شائىر قەشقەرگە ساق ـ سالامەت بارغان-
دىن كېيىن، يەنە زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ ھوزۇرىدا كاتىپلىق
ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەر ئوپالغا كاتتا
بىر مەدرىس بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن يەر ـ مۈلۈك
ۋەخپە قىلىدۇ. ئاخىرى 20 يىلغا يېقىن ھاكىمبەگ بولغاندىن
كېيىن، ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا سوراپ، لۈكچۈنگە قايتىپ كېلى-
دۇ. ئارىدىن ئىككى يېرىم يىل ئۆتكەندىن كېيىن، لۈكچۈن
دېھقانسۇ يېزىسىنىڭ ۋەخپە تۈگمەن دېگەن يېرىدە كېسەللىك
سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ۋەسىيىتى-
گە ئاساسەن جەسىتى تۈيۈق ئەسھابۇلكەفنىڭ يېنىغا دەپنە
قىلىنىدۇ.

12. سۇلتان مامۇت

1878 ـ يىلى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى 13
يىللىق ھۆكۈمرانلىقى ئۇزۇل ـ كېسىل بەربات بولىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن مەركىزى ھۆكۈمەت شىنجاڭدا قايتىدىن ئۆزىنىڭ باشقۇرۇ-
شىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، شىنجاڭنى يەرلىك ھاكىمى-
يەت تۈزۈمى بولغان ۋاڭلىق تۈزۈمىدىن پايدىلىنىپ ئىدارە قىلماق-
چى بولىدۇ. شۇڭا تۇرپان، قەشقەر، ئىلى قاتارلىق جايلارغا
ھۆكۈمران بولىدىغان ئىمىن ۋاڭ ئەۋلادلىرىنى ئىزدىگەندە، ئى-
لىدا بوۋاق ھاكىمبەگ بولىدۇ، تۇرپاندا بولسا ئىشەنچلىك ۋا-
رىس چىقمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن لۈكچۈن ۋاڭ ئوردىسىدا 20
نەچچە يىل ۋەزىر (تەيجى) بولغان مەئىن تەيجى دېگەن كىشى
ئوتتۇرىغا چىقىپ «مەن ئۇزۇن يىل ۋەزىر بولدۇم، ئەمدى لۈك-
چۈندە ۋاڭلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغۇدەك ھەقىقىي ۋارىس
يوق، مەن ۋاڭلىق ئورنىنىڭ ۋارىسى بولۇشۇم كېرەك» دەپ
ۋارىسلىق دەۋاسى قىلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ياشىنىپ
ئاجىزلاپ كەتكەن خۇشنارە خېنىمنىڭ ئاچچىقى كېلىپ ئوتتۇرىغا
چىقىپ: «مېنىڭ ئوغلۇم ئەفرىدون 1864 ـ يىلنىڭ ئاخىرلىرى
قەشقەردىن يەكەنگە بارغاندا يەكەندىن بىر قىزنى ئەمرىگە ئالغاندى-
كەن. خۇدا بەرگەن بولسا، بىرەر ئوغۇل پەرزەنتلىك بولغان
بولۇشى مۇمكىن. مەن بېرىپ سۈرۈشتە قىلمەن» دەپ غەيرەتكە
كېلىپ تەييارلىق بىلەن يەكەنگە يول ئالىدۇ. ياشىنىپ ئاجىزلاپ
كەتكەن، 90 ياشتىن ھالقىغان خۇشنارە خېنىم مىڭ بىر مۇشەق-
قەتلەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ بېرىپ نەۋرىسىنى ئىزدەش ئارقى-
لىق، ئۇنىڭ يەكەنلىك كېلىنىنىڭ بىر ئوغۇل تۇغقانلىقىنى

بىلىدۇ. ئۇ بالا شۇ چاغدا 12 ياشتا بولۇپ ئىسمى سۇلتان مامۇت ئىدى. لېكىن ئۇ بالا يوشۇرۇن بېقىلغانلىقى ئۈچۈن ئوقۇشسىز، تەربىيىسىز قېلىپ، پادا بېقىپ چوڭ بولغانلىقتىن، تازچاق بالا بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇشنارە خېنىم نەۋرىسى سۇلتان مامۇتنى تۇرپانغا قايتۇرۇپ كېلىپ، ۋاڭلىقنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە لۈكچۈن دۆلەتباغدا تەربىيىلەيدۇ. بۇنى ھەممە ئېتىراپ قىلىپ، گۇاڭشۇ خانغا يوللايدۇ. 1881 - يىلى گۇاڭشۇ خاندىن يارلىق چۈشۈپ، سۇلتان مامۇت تۇرپاننىڭ ۋاڭى قىلىپ تەيىنلىنىدۇ.

گۇاڭشۇنىڭ 10 - يىلى (مىلادى 1884 - يىلى) سۇلتان مامۇت قەشقەردە ياقۇپبەگ تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئاتىسى ئەفرىدۇننىڭ قەبرىسىنى قايتا ياساشنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن تەلەپ قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ مەمۇري باش ۋالىيسى ليۇجىنتاڭغا پەرمان چۈشۈرۈپ، مامۇتنىڭ ئاتىسىنىڭ قەبرىسىنى ياساشقا كەتكەن بارلىق چىقىملىرىنى ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىش، ئۇنىڭ ئارىيەت ئېلىپ ئىشلەتكەن خىراجەتلىرىنى يىللىق نەپىقە قاتارىدا بىرتەرەپ قىلىش» ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 15 - يىلى (مىلادى 1889 - يىلى) سۇلتان مامۇت پايتەخت بېيجىڭغا سالامغا بېرىپ ئۆتكەندە بارالمىغان نۇۋىتىنى تولۇقلايدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1892 - يىلى) سۇلتان مامۇتنىڭ يېشى تېخى 30 غا يەتمىگەن بولسىمۇ تۆت خوتۇن ئالغانىدى. بىرىنچى خوتۇنىنىڭ ئاتىسى ئادەتتىكى پۇقرا ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ ئاپىسى ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغانىدى. مامۇت ۋاڭنىڭ ئاپىسىمۇ يەكەنلىك بولۇپ، ئاددىي پۇقرا ئائىلىسىدە تۇغۇلغانىدى. 2 - خوتۇنى ۋاڭنىڭ ئۆز جەمەتىدىن بولۇپ، نەۋرە سىڭلىسى ئىدى. قالغان ئىككى خوتۇنى ئادەتتىكى باجگىرلارنىڭ قىزلىرى ئىدى.

مامۇت ئوردىدا ئىش بېجىرگەندە چىڭ سۇلالىسى خانى تەقدىم قىلغان گۈللۈك تونىنى كىيەتتى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 83 - جىلتىدە: «مامۇت ۋاڭنىڭ ئۈچ ۋەزىرى بار، ئۇلارنىڭ بىرى ۋاڭنىڭ ئوڭ قول تەرىپىدە، بىرى سول قول تەرىپىدە، يەنە بىرى ئارقا تەرىپىدە تۇرىدۇ، ئۇلار ۋاڭلارنىڭ ئۆز جەمەتىدۇر. ئوڭ قول ۋەزىرىنىڭ ئىسمى مىلىك بەگ، سول قول ۋەزىرىنىڭ ئىسمى چاپىزات بەگ، ۋاڭنىڭ كەينى تەرىپىدە تۇرىدىغان ۋەزىرىنىڭ ئىسمى ئابدۇللا بەگ» دەپ خاتىرىلەنگەن. مامۇت ۋاڭ ئۆز خانىسىدا ئولتۇرۇۋېلىپ ھېچقانداق ھەرىكەت قىلمىغان، ئوردا ئىشلىرىنى ھېلىقى ئۈچ نەپەر ۋەزىر بېجىرگەن. ھەتتا باج - سېلىق يىغىشقا ئائىت يارلىق ۋە پەرمانلارنىمۇ ۋەزىرلەر چۈشۈرگەن. مامۇت ئۆزىنى قوغداش ۋە خىزمىتىنى قىلدۇرۇش ئۈچۈن 50 - 60 تەك قوغدىغۇچى ئالغان. مامۇت ھەممە ئىشتا ئۆزىنىڭكىنى راست دەپ قاراپ ھەرقانداق ئىشتا ئۆزى بىلگىنىنى قىلغان. خەلقنىڭ دەرت - ئەلىمى بىلەن قىلچە كارى بولماي، ئۇلار ئۈستىدىن زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشلەتكەن. پۇقرالارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئۆزى خالىغانچە بوزەك قىلغان.

مامۇت گەرچە 30 ياشقا توشمىغان بولسىمۇ ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي ياشلار ئىدى. ئۇنىڭ كاھلىرى (مۇھاپىزەتچىلىرى) ئىچىدە يېشى ئەڭ چوڭىنىڭ 40 ياش، ئوتتۇرىدىكىلەرنىڭ 20 - 30 ياش، ئەڭ كىچىكلىرى 16دىن 20 ياشقىچە ئىدى. مامۇت ھەرقانداق چوڭ ئىش بولمىسۇن ئۇلار بىلەن بىرلىكتە بېجىرەتتى. مامۇت ھەرقانداق ئادەمگە ئۆلۈم جازاسى بېرەلمەيتتى. ئۆلۈم جازاسى تۇرپاندىكى خان ئامبىلىغا قاراشلىق بولۇپ، مامۇت ئۆلۈم جازاسىنى ئىجرا قىلىشقا پېتى-

نالمايتتى.
ۋاڭ ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ چىڭ سۇلا-
لىسى پادىشاھىغا سالام بېرەتتى. بۇ قەدىمدىن تارتىپلا شەكىللە-
نىپ قالغان قائىدە ئىدى. ھەرقانداق شارائىت ئاستىدا ئولپانلىق
سوۋغا - سالام ئېلىۋالاتتى. بۇ ئولپانلىق سوۋغا - سالاملار
قۇرۇق ئۈزۈم 900 جىڭ، قوغۇن قېقى 9 تاغار، لۈكچۈندە
توقۇلغان رەخت 9 توپ، يانتاق شېكەر 9 تاغار، يولۋاس تېرىسى
9 پارچە، بۆرە تېرىسى 9 پارچە، ئالتۇن ھەل بېرىلگەن كىچىك
پىچاق 9، كۈمۈشتىن ھەل بېرىلگەن كىچىك پىچاق 9 دانە
قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.
سۇلتان مامۇتنىڭ تۇرپان خەلقى ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زۇ-
لۇمى ھەسسىلەپ كۈچىيىدۇ. خەلق ئۈستىدىكى ھەر خىل سېلىق-
لار بارغانچە كۆپىيىدۇ. ۋاڭ - گۇڭلارنىڭ ئەيش - ئىشرەت
بىلەن كەيىپ - ساپا سۈرۈشى ئارقىلىق تۇرپان خەلقىنىڭ تۇر-
مۇش سەۋىيىسىمۇ تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. سۇلتان مامۇتنىڭ زورلۇق
- زومبۇلۇق قىلىپ خەلققە سالغان جەبرى زۇلۇمىدىن تۇرپان
خەلقىنىڭ سۇلتان مامۇتقا بولغان نارازىلىقى كۈچىيىپ چېكىگە
يېتىدۇ. تۇرپان تارىخىدىكى لىگارلار قوزغىلىڭى مۇشۇ ۋاڭ دەۋ-
رىدە يۈز بېرىدۇ ۋە ئاخىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپى-
دىن باستۇرۇلىدۇ.
تۇرپان خەلقى ئەنە شۇنداق ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە
جان تالىشىپ ئاران كېتىۋاتقاندا سۇلتان مامۇت ۋاڭ تېخىمۇ
ھەددىدىن ئېشىپ، خوتۇن ئۈستىگە خوتۇن ئېلىپ، ئۆز كۆڭلى-
نى ئاچىدىغان ئەيش - ئىشرەت، كەيىپ - ساپا بىلەن بولۇپ
كېتىدۇ. 1899 - يىلى پىچاننىڭ مۇرەن مەھەللىسىدىكى جىلىل
دېگەن يىگىت بىلەن ئانانۇرخان دېگەن قىز بىر - بىرىنى ھەقىقىي

ياخشى كۆرۈشۈپ ئاشىق - مەشۇق بولۇشقاندا ئۇلارنىڭ بۇ خىل
ھەقىقىي ساپ مۇھەببىتىنى يۇرت ئەھلى قوللاپ - قۇۋۋەتلەش
بىلەن ئىككى تەرەپتىكى ئاتا - ئانىلارمۇ رازىلىق بېرىپ ئۇلارنىڭ
توي مەرىكىسىنى ئۆتكۈزمەكچى بولىدۇ. شۇ ئارىدا ئوردا پايلاق-
چىلىرىدىن بىرى ئانانۇرخاننىڭ بەك لېۋەن، ئوماق، چاچلىرى
ئۇشىقىغا چۈشۈپ تۇرىدىغان، گۈزەل قىز ئىكەنلىكىنى سۇلتان
مامۇتقا يەتكۈزىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان سۇلتان مامۇت ئانانۇر-
خاننى كىچىك خانىشلىققا ئېلىش نىيىتى بىلەن ئۇنىڭ ئائىلىسىگە
ئەلچى كىرگۈزىدۇ. ئۇ يۇمشاق، قاتتىق ۋاستىلارنى قوللىنىش
ئارقىلىق، ئانانۇرخاننىڭ ئاتا - ئانىسىنى قورقۇتۇپ، قىزنى
جىلىلدىن تارتىۋالماقچى بولىدۇ. ئاخىرى سۇلتان مامۇتنىڭ
چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇشقا كۆزى يەتمىگەن ئانانۇرخان ئىلاجىسىز
يىغلاپ تۇرۇپ سۇلتان مامۇت بىلەن توي قىلىشقا قوشۇلۇپ، ئاتا
- ئانىسىغا رازىلىق بىلدۈرىدۇ. توي بولىدىغان كۈنى بۇ ۋاپادار،
ئاق كۆڭۈل قىز يېنىغا بىر تال ئۇستۇرىنى يوشۇرۇن ئېلىۋال-
دۇ. بۇ ھەقتە خەلق ئارىسىدا:

زەم - زەم سۈيى بۇلاقتا،
ئالتۇن ھالقا قۇلاقتا.
ئىستكىنە ئانانۇر،
دۆلەت باغدا سولاقتا.

دېگەن قوشاق ھازىرغىچە تارقىلىپ يۈرمەكتە.
توي تۈگەپ كەچتە ھۇجرىغا كىرگەندە ئانانۇرخان سۇلتان
مامۇت بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ ئۇنىڭ قورساق، يوتا قىسىملىرىغا
ئۇستۇرىنى ئۇرۇپ گۆشلىرىنى تىلما - تىلما قىلىپ تاشلايدۇ.
بۇ پاجىئەلىك ئەھۋالنى بىلگەن ئوردىدىكى ئاتارمەن - چاپارمەنلەر
دەرھال ئانانۇرخاننى زىندانغا تاشلاپ، سۇلتان مامۇتنى خەلقتىن

يوشۇرۇپ، «ۋاڭ غوجامغا يىرىڭلىق جاراھەت چىقىپ قاپتۇ. ئۇنى سالقىنراق ئۆرتەڭ غولىدىكى ئارشاڭدا داۋالىتىمىز» دەپ، ئۆرتەڭ غولىغا ئېلىپ چىقىدۇ. لېكىن ئۇنىڭدىن قان كۆپ چىقىپ كەتكەنلىكتىن داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي 1900 - يىلى 4 - ئايدا 35 ياش ئەتراپىدا ئۆلىدۇ.

13. ئىمىن ۋاڭ

ئىمىن ۋاڭ سۇلتان مامۇتنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ گۇاڭشۇنىڭ 33 - يىلى (مىلادى 1907 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىگە «ۋاڭلىقىمىزغا تەۋە بولغان يەر ۋە باج سېلىقنى ناھىيە يىغىۋالدى. جان باقمىقىمىز تەسكە توختاۋاتىدۇ» دېگەن مەزمۇندا مەكتۇپ سۇنىدۇ. چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى ئىمىن ۋاڭ سۇنغان مەكتۇپقا ئاساسەن «مۇشۇ ۋاڭغا تەۋە تېرىلغۇ يەرلەر ۋە باج سېلىقلار ئېنىق ئايرىلغانمۇ يوق؟ تەكئۈيغۇر ۋاڭنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن خىراجەت كېرەكمۇ يوق؟ تەكشۈرۈپ كۆرۈڭلار» دېگەن مەزمۇندا يارلىق چۈشۈرگەن ھەم تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىمىن ۋاڭغا تەۋە بولغان يەر، زېمىن، يايلاق قاتارلىقلار ئاجرىتىپ بېرىلگەن.

گۇاڭشۇنىڭ 30 - يىلى ئىمىن ۋاڭ قومۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ قىزى خان فۇجىن خېنىمغا ئۆيلەنمەكچى بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك تويلۇق بەرگەن:

100 تۆگە، 100 ئات، 100 كالا، 1000 تۇياق قوي، 220 تاغار بۇغداي، 100 تاغار خورما، 100 تاغار زاراڭزا ئۇرۇقى، 100 تاغار كەندىر، 1000 جىڭ يىپشىل ئۈزۈم، 1000 جىڭ گۆلە قاق، 1000 سەر كۈمۈش، 5000 سەر تەيزە، بىر يىلنى 3

ئايدىن 4 پەسىلگە بۆلۈپ، ھەر پەسىلنى 90 كۈنگە بۆلۈپ، ھەر كۈنگە بىر ياقىدىن كىيىم ياكى كىيىملىك رەخت، بۇنىڭ ئىچىدە قىشلىق 90 كۈنگە ھەر خىل تۈلكە، بۆرە، سۇلۆسۈن، سۆسەر تېرىلىرىدىن ئىشلەنگەن ئۇزۇن - قىسقا جۇۋا، پىنجەك، كۈزلۈك، يازلىق، ئەتىيازلىق كىيىملەر. بۇنىڭدىن باشقا 100 جوزىلىق مېۋە - چېۋە، كۆكتات بەرگەن ھەم 41 كېچە - كۈندۈز توي - بەزمە قىلىپ بەرگەن.

1911 - يىلى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى رەھبەرلىك قىلغان شىنخەي ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن يەرلىك فېئودال ۋاڭلارنىڭ تۈرلۈك ئىمتىيازلىرى بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، كېيىن ھوقۇق يۈەن شىكەينىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەچكە، يۈەن شىكەي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئىمىن ۋاڭنى قايتىدىن چىنۋاڭلىققا ئۆستۈرىدۇ ھەم ئۇنى نۇرغۇن ئىمتىيازلارغا ئىگە قىلىدۇ. بىر قىسىم تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرلىنىشىچە ئىمىن ۋاڭنىڭ تۇتقاقلىق كېسىلى بارلىقى مەلۇم.

ئىمىن ۋاڭلىق تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىنلا پۈتۈن تۇرپان دىيارىدىكى يۇرت كاتتىلىرى بىلەن ئەھلى - ئىلمىي كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ۋاڭ ھوزۇرىدا قول قوشتۇرۇپ ئۇنىڭ يارلىقىنى كۈتىدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا يۇرتتا جازانىخورلۇق ئەۋجەپ كېتىدۇ. زۇلۇم ئېغىرلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئامىر دورغا باشچىلىقىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى يۈز بېرىدۇ.

14. مەتسايىت (مۇھەممەت سىيىت)

مەتسايىت ئىمىن ۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى. 1933 - يىلى 2 - ئايدا ئۇنىڭ ئاتىسى شېڭ شىسەينىڭ توپ ئوقىدا ئوردىدا كۆيۈپ

ئۆلگەندىن كېيىن، ۋاڭلىق تامغىنى ئېلىۋېلىپ، ئۆزىنى «سا-
چىن ۋاڭ» دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ ۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى ھۆكۈمەت
ئورگانلىرى ۋارىسلىق قىلىش تەرتىپى بويىچە تەستىقلىغان بول-
ماستىن، بەلكى ئۇ ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ۋاڭ ئاتىلىپ قالغان.
ئۇ خەنزۇچە مەكتەپتە 3 يىل، دىنىي مەكتەپتە 4 يىل، جەمئىي
7 يىل تەلىم ئالغان.

ئۇ 1932 - يىلى ماجۇڭيىڭ شىنجاڭغا كەلگەندە ئۇنىڭغا
ھەربىي مەسلىھەتچى بولغان. ما جۇڭيىڭنىڭ 1000 ئەسكەر تۇتۇ-
شى ئۇچۇن كۈچ چىقارغان. بۇ ئەسكەرلەر داۋانچىڭغا يېتىپ
كەلگەندە 400 دەك ئەسكەر سوغاق ۋە ئاچارچىلىقتىن ئۆلگەن
ياكى مەجرۇھ بولغان. ئەسكەرلىكتىن قېچىپ كەلگەنلەرنى ما
جۇڭيىڭغا تاپشۇرۇپ بەرگەن.

ئۇ 1934 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك قۇرۇلتاينىڭ ۋەكىلى
بولغان. قورال - ياراقلارنى ئېنىقلاش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بو-
لۇپ، پىچاندىكى قورال - ياراقلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، شىڭ
شىسەيگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۇنىڭ 5 مىڭ مودىن ئارتۇق تېرىل-
غۇ يېرى بار ئىدى. ۋۇ جۇڭشىن شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈز-
گەندە مەتسايىت شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى
بولغان.

ئۇ ئۈرۈمچىدە ئىككى يىل تۇرغان. بۇ ۋاقىتتا ئۇ ئۈچ
ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللان-
غان. 1947 - يىلى گومىنداڭ جۇنتۇڭ 2 - باشقارمىسىغا
ئالاقىچى بولغان. ھەمدە ئىنىسى ئىسكەندەرنى جۇنتۇڭ ئىشپى-
يونلۇقىغا تونۇشتۇرغان. تۇرپان، پىچان، توقسۇن دېھقانلار قوز-
غىلىڭى مەزگىلىدە ئۇ مالەنسۇڭ (پىچان ناھىيىسىنىڭ چوڭ
پومېشچىكى) بىلەن ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ ئىنىسى ئىسكەندەرگە

(پىچان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى) ئىنقىلابچىلارنى ئۆلتۈرۈش ھەق-
قىدە تاپشۇرۇق بەرگەن. 1948 - يىلى گومىنداڭنىڭ مەملىكەت-
لىك قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ نەنجىڭگە بېرىپ، سۇن كې،
چىڭ چيەن، بەي چۇڭشىلەر بىلەن رەسىملىرىنى ئالماشتۇرغان.
ئۇ شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جاڭ جېشىغا تېلېگراما
يوللاپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلا-
بىغا قەتئىي قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئازادلىقتىن
كېيىن 1950 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنىڭدىن 400 دەن
ئاشلىق ئارىيەت بېرىشنى ئېيتقاندا قارشىلىق كۆرسىتىپ بەرمى-
گەن. ئۈرۈمچىگە قېچىپ كېتىپ، 24 سەر ئالتۇنغا ئولتۇراق
ئۆي - جاي سېتىۋالغان. ھېسامىدىننى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ،
ئۆلكىلىك كادىرلار يېتىشتۈرۈش مەكتىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ
ئاشلىرىغا زەھەر سېلىپ 200 دەك ئادەمنى زەھەرلىگەن. 1951
- يىلى لۈكچۈنگە خوجىدار ئەۋەتىپ يەر ئىجارىسى يىغقان. ئۇ
مال - مۈلۈكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ئۈرۈمچىگە چىقىپ، چەت
ئەلگە قاچماقچى بولۇۋاتقاندا، ئۈرۈمچى شەھەرلىك ج خ ئىدارىسى
تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان ۋە ئۇنى پىچان ناھىيىلىك ج خ ئىدارى-
سىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى
پىچان ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازا-
سىغا ھۆكۈم قىلىنغان.

1984 - يىلى پىچان ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى
ئەسلىدىكى ھۆكۈمگە قارىتا قايتا قاراپ چىقىش ئارقىلىق، كې-
يىن مەتسايىتقا ئاز سانلىق مىللەت يۇقىرى قاتلام زاتلىرى قاتارى-
دا مۇئامىلە قىلىشنى بېكىتىپ، 1951 - يىلى چىقىرىلغان
ھۆكۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مەتسايىتنىڭ نامىنى ئەسلىگە
كەلتۈرگەن.

ئىزاھاتلار:

① «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى»، 23 - جىلد، 17 - بەت.

② «تەزكىرەئى خوجىكان» غا قارالسۇن.

③ «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» ئالدىنقى قىسىم 23 - جىلد.

④ «تارىخىي ھەمىدىيە» گە قارالسۇن.

⑤ چيەنلۇڭنىڭ 22 - يىل 12 - ئاي (كۇيىۋىي) «قارا دىۋان ۋەزىرىگە چۈشۈرۈلگەن يارلىق».

⑥ «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى»، رەسمىي نۇسخا، 30 - جىلد.

⑦ (چىڭ سۇلالىسى) سۇڭ جۇن: «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، 3 - جىلد.

⑧ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىم»، 3 - جىلد.

⑨ (چىڭ سۇلالىسى) سۇڭ جۇن «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، 3 - جىلد.

⑩ (چىڭ سۇلالىسى) خې يىڭ: «ئۈچ ئايماق ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە»، 3 - جىلد.

⑪ «مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ئائىت قائىدە - نىزاملار»، 5 - جىلد.

(«تۇرپان تارىخ ماتېرىياللىرى» مەخسۇس توپلام، 2 - قىسىم، «تۇرپان ۋاڭلىرى» دىن ئېلىندى)

كۇچا ۋاڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

مەتتىمىن بائىزى

كىرىش سۆز

بۇنىڭدىن 2 يىل بۇرۇن كۇچادىكى داۋۇت مەخسۇت ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ قىسقىچە نەسەبنامىسىنى يېزىشىمنى تەلەپ قىلغانىدى. شۇ چاغدا مەن ئۇ كىشىنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرى بويىچە خاتىرە يېزىۋالغان بولساممۇ، لېكىن بۇ ماتېرىياللار بىلەن قىسقا نەسەبنامە يېزىپ چىققىلى بولمايتتى. شۇڭا داۋاملىق ئىزدىنىشكە باشلىدىم. مەھپۇز ۋاڭنىڭ يېقىن ھەربىي ئەمەلدارى مەتتىمىن شاڭزۇڭ ۋە مۆمىن كاھ بەگلەردىن ئاڭلىغانلىرىمنى ئەسلەپ خاتىرە يازدىم. ۋاڭلار تارىخىنى بىلىدىغان پېشقەدەم ئۇقۇمۇشلۇق زىيالىيلاردىن پىكىر ئالدىم. كۇچادا تۇنجى قېتىم ۋاڭلىق مەنسىپىنى ئالغۇچى مىرزا ھودىبەگ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىقىپ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىسىگە قاراپ چىنۋاڭلىق مەنسىپىگە ئۆسكەنلىكى توغرىسىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردىن، ئۇيغۇر تارىخچىسى موللامۇسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ھەمىدىيە» ناملىق كىتابىدىن، مەۋلانە مۇھەممەدسادىق قەشقەرىنىڭ «زەبدەتۇلماسائىل» ئۇيغۇرچە تەرجىمە ئەسىرىدىن، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىن، ئافاق خوجا

ئەۋلادلىرى تەزكىرىسىدىن، يەكەن ھۆكۈمرانلىرى شەنگە يېزىل-
غان تارىخىي ئەشئارلاردىن پايدىلىنىپ، بۇ نەسەبنامىنى تۈنجى
قېتىم يېزىپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولدۇم. نەسەبنامە پۈتكەندىن
كېيىن كۇچاغا بېرىپ مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئايالى نىياز خېنىم،
ئاخىرقى ۋاڭ داۋۇت مەخسۇت (كۇچا ناھىيىلىك سىياسىي كې-
ڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى)، ھاپىز خوجىنىڭ ئوغلى، شۇنداقلا
كۇچانىڭ پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم زىيالىيلىرى ئەھەت نا-
يۇپ، ئەمەت بايىز، سابىر بەكرى، ئىسمائىل شەمسىدىن قاتار-
لىق يولداشلارغا ئوقۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ تولۇقلاش پىكرىنى
ئالدىم. بۇ بىر باشلىنىش، نۇقساندىن خالىي ئەمەس، ئەلۋەتتە.
ئەھۋالدىن خەۋەردار يولداشلارنىڭ نەسەبنامىنىڭ بىر پۈتۈن تو-
لۇقلىنىشىغا ياردەم بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1. مىرزا ھودىبەگنىڭ چىنۋاڭلىق مەنسەپنى قولغا كەلتۈرۈشى

ئافاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بۇرھانىدىن بىلەن خوجا جاھان
قەشقەردە چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە كۇچا،
ئاقسۇ، بايدىن ئىبارەت 3 شەھەرنىڭ باش ھاكىمى مىرزا ھودى-
بەگ بۇرھانىدىن خوجىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ قارشى
چىقتى ۋە ئىلى تەرەپكە قېچىپ كەتتى. بۇرھانىدىن مىرزاھودى-
بەگنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ ھەممىنى ئۆلتۈ-
رۈۋەتتى.

مىرزا ھودىبەگ چەمى تەتۈر (ئالدىغا ماڭسا كەينىگە ماڭغان-
دەك ئىز چىقىدىغان) ئاياغ كىيىپ، شەھەردىن قېچىپ چىققان
14 كىشىنى باشلاپ بېيجىڭغا بېرىپ، بۇرھانىدىن ۋە خوجا جاھان-
لار ئۈستىدىن ئەرز قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى چيەنلۇڭ-
دىن ياردەم سورىدى، چيەنلۇڭ خان ئۇلارنى ياخشى كۈتۈۋالدى.

چيەنلۇڭ خان 1758 - يىلىنىڭ بېشىدا غەربىي تىنچلاندۇرۇش
ئۈچۈن 10 مىڭ كىشىلىك جازا قوشۇنى چىقاردى. بۇ قوشۇنغا
يارخاشەننى قوماندان، خانگىئا بىلەن تۇرپانلىق ئىمىن خوجىنى
مەسلىھەتچى ئامبال، شۇيدىن، ئەيلۇڭ ۋە قۇمۇللۇق جاساق يۇ-
سۇپ بەگنى قوشۇن باشلىقى ئامبال، مىرزا ھودىبەگنى يول
باشلىغۇچى قىلىپ، چوڭ - كىچىك خوجىلارنى جازالاشقا بۇيرۇ-
دى. بېيجىڭدىن چىققان قوشۇن 5 - ئايدا كۇچاغا كېلىپ شە-
ھەرنى مۇھاسىرە قىلدى. خوجا جاھان كۇچادىكى ئادەملىرىگە
ياردەم بېرىش ئۈچۈن 500 دىن ئارتۇق قوشۇننى باشلاپ كۇچاغا
كەلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى كۇچانى ئۇزاققىچە مۇھاسى-
رە قىلىپ ھۇجۇم قىلغانلىقتىن خوجا جاھان ئۇزاق تۇرالماي
قېچىپ كەتتى. مىرزا ھودىبەگ خوجا جاھاننىڭ قاچار يولىنى
توسۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۆگەن دەرياسىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش
تەكلىپىنى بەرگەن بولسىمۇ، يارخاشەن ئاڭلىمىغانلىقى ئۈچۈن
خوجا جاھان قېچىپ كەتتى. چيەنلۇڭ خان بۇنىڭغا كايىپ يارخا-
شەننى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا جاۋ خۇيىنى ئەۋەتتى.
بۇرھانىدىن بىلەن خوجا جاھانلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ
قوغلاپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، 1759 - يىلى 11 - ئاينىڭ
7 - كۈنى بەدەخشان چېگرىسىدىكى يېشىلكۆل دېگەن جايغا چې-
كىندى. ئۇرۇش ئاياغلىشىپ 6 شەھەر تىنچىغاندىن كېيىن ئۇ-
رۇشقا قاتناشقان تۆھپىسى بار 14 ئادەمنى چيەنلۇڭ خان بېيجىڭغا
چاقىرتتى. ئۆز تۆھپىسىگە لايىق خىزمەت بەردى. مىرزا ھودى-
بەگنىڭ جازا قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىقىپ شىنجاڭنى تىنچلاندۇ-
رۇشتا مۇھىم تۆھپىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، چىنۋاڭلىق ئۇنۋان
بېرىلدى ھەم 6 شەھەرنىڭ مەركىزى يەكەنگە باش ھۆكۈمران
قىلىپ بەلگىلەندى. ۋاڭلار بىۋاستە بېيجىڭغا قارايدىغان بولدى.

بۇلار 2 يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ خانغا تازىم قىلىدىغان، ۋاڭلىق مەنسەپ ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان بولدى.

2. مىرزا ئوسمان بەيسبەگ

مىرزا ئوسمان بەيسبەگ مىرزا هودبەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، ئاساسەن قەشقەردە هۆكۈمران بولۇپ ئۆتكەن. ئۇ دىيانەتلىك مۇسۇلمان بولۇپ، ئىسلام دىنى ئەهكاملىرىغا كۆپ ئەهمىيەت بېرىدىغان پۇقراپەرۋەر كىشى ئىدى. مەۋلانە مۇهەممەد سادىق كاشغىرى ئېيتىدۇ: يەكەننىڭ هۆكۈمدارى مىرزا هودبەگنىڭ ئوغلى ئوسمانبەگ قەشقەرگە هاكىم ئىدى. ئۇنىڭ دەۋرىدە قەشقەر ئاۋات ـ پاراۋان بولۇپ، خەلققە زىيانداشلىق قىلىدىغان زالىملارغا جازا بېرىلىپ تۈزىتىلگەن، خەلقتىن زۇلۇم بىلەن مال ـ مۈلۈك ئالىدىغانلار ۋە ئىنساپسىز قاراقچىلار تۈگىتىلگەنىدى. ئالىملار، بىلىملىكلەر هۆرمەت بىلەن جاهىللاردىن پەرقلىنەتتى. ئادالەت ـ ئىنساپلىق كىشىلەر پەرقلىنىپ زالىملاردىن ئۈستۈن تۇراتتى. هەممە خەلق ئۆزىنىڭ تۇرمۇش مەئىشىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز هوقۇقىغا ئېرىشىپ شەرىئەتنى ئىجرا قىلاتتى ۋە هاكىم ئوسمانبەگكە بېغىشلاپ دۇئا قىلىشاتتى... («تارىخىي خوجاكان» غا قارالسۇن).

مۇهەممەد سادىق كاشغىرى «زۇبدەتولماسائىل» ئەسىرىنى مۇشۇ مىرزا ئوسمانبەگ نامىغا يازغان هەم مىرزا ئوسمانبەگ ۋە ئاتىسى مىرزا هودبەگنى مەزكۇر كىتابىدا كۆپ تەرىپلەپ تىلغا ئالغان.

3. رىزاشاه سېتىۋالدى بەيسهېكىم

مىرزا هودبەگ ۋاپاتىدىن كېيىن، رىزاشاه سېتىۋالدى بەيسهېكىم يەكەن هۆكۈمرانى بولدى، قانچە ئۇزۇن هۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى هەققىدە خاتىرە يوق. ئىشنى ئادالەت بىلەن

يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن ئادىللىقتا نامى چىققان، ئۆز دەۋرىدە غوپۇر، ئابدۇشۈكۈر قاتارلىق ئۈچىغا چىققان زالىملارنى، پاردخورلارنى ئەدەپلىگەن. يەكەن هۆكۈمرانلىرى تارىخىي ئەشئارىدا: «ئاندىن قىلىبان بەيسهېكىمبەگ سېتىۋالدى، ئادىللىقى مەشهۇر زالىمگە جازا بەرگۈچى رەئىيەتنى بېقىلىك بار، ئۇل هاكىم دانا مىردابە بىلەن، تۈگچى غوپۇر، ئابدۇشۈكۈرنى يوق قىلدى. جاهاندىن زۇلمەتلەرنى تىنچ قىلىپ، يەرگە كىرىلىك بار، جەننەت ئاڭا مەئىۋا» دېيىلگەن.

4. هەزرىتى ئاپپاق بەيسهېكىم

ئاپپاقبەگ هۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە يەكەن گۈللەپ ئاۋات بولغان، يۇرت ئاۋاتلىشىپ كىشىلەر كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ئېرىشكەن. ئات ـ ئۇلاغسىز كىشىلەر ئات ـ ئۇلاغلىق بولغان. بۇ هاكىم دەۋرىدە چۆل ـ باياۋاننى كۆكەرتىپ لەنگەر ياسىغان، مەسچىت ـ مەدرىسلەرنى بىنا قىلغان. دەل ـ دەرەخ قويۇپ جايلارنى باغۇ ـ بوستانلىققا ئايلاندۇرغان، زۇلۇمنى يوق قىلغان. سۇ چىقمىغان دەشتى ـ باياۋانلارغا ئۆستەڭ چېپىپ سۇ چىقىرىپ ئاۋات يۇرتقا ئايلاندۇرغان. يەكەن شائىرلىرىنىڭ «يەكەن بەگلىرىگە باها» ناملىق شېئىرىدىكى مۇنۇ مىسرالاردىن ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

«ئاندىن قىلىبان هەزرىتى ئاپپاقبەگ هاكىم بولدى، يەكەن بولۇپ ئاۋات، ئول ۋاقتىدا ئاتسىز كىشىلەر ئاتقا مىنىلىك بار، كەڭرىدى دۇنيا. ئاۋات قىلىپ چۆل ـ باياۋاننى كۆكلىتىپ، لەنگەرلىرى مەشهۇر، هەم مەدرىس ـ مەسچىت، دەرەخلەر يولغا سېلىك بار، يوق ئېردى زۇلما. هەر يەردە، ئەگەر دەشتىلەرگە سۇ چىقمىسا ناگاه چاپتى ئاڭا ئۆستەڭ، يۇرت قىلماق ئۈچۈن، چۆللەرنى ئاۋات قىلىك بار، شاهىن ئاڭا شۇ بار. ئالۋانچى بۇ

بەگ موللا قەلەندەر، ئامان ئەردى قويغا بۆرە چاپماي، خوش .
.. هاكىم ... قۇۋۋەت... بەرىكەت... ئەندى بىلىك بار،
ئۇنداق كىشى قايدا؟!»

5. مىرزا ھۇسەيىن بەيسبەگ

مىرزا ھۇسەيىنبەگ سېخىي، مەرت، قولى ئوچۇق، ھەر
كىمگە، بولۇپمۇ ئاچ، ئوزۇقسىز دېھقانلارغا كالا، ئاتلارنى ھې-
سابسىز بەرگەن، خەلقپەرۋەر ھاكىم بولغان. ئۇنىڭ ھۆكۈمراد-
لىقىغا باھا بېرىلگەن تۆۋەندىكى شېئىردىن ئوچۇق كۆرگىلى
بولىدۇ:

«ئاندىن قالىبان بەيسھېكىمبەگ ئۆلدى 6 ئاي كۆرۈبان
ئۆمۈر، سۇلتان مىرزا ھۇسەيىن زوھورگە كەلدى قىلىك بار،
ئۇل قادىرى زىبا. ئىھسان كېرەم جۇد ساخاۋەت خەيرى قىلىك
بار، ھاتەم ئاڭا شاگىرت، ھەر كىم تىلىسە ئۇي بىلەن ئات،
تولا بىرىك بار، ئاچ بىرلە يالاڭغا».

6. مۇھەممەت ھۇسەيىن بەيسبەگ

بۇ بەگنىڭ دەۋرىدە زامان تارلاشتى، ھۆكۈمى راۋانلاشتى،
قەرزگە بوغۇلدى، ياخشى بۇلىمەن دەپ ئەمەلدارلارنى پۇلغا توي-
غۇزالمىدى، چارىسىز قېلىپ مەدرىسلەرنى تىزىملاپ سېتىشقا
بۇيرۇق چىقاردى. ئاز - تولا ئەدلى - ئادالىتى بولسىمۇ ئىچىشى
ھاراق، ئوينىشى قىمار، پاسىق بەگ ئىدى.

بۇ ھەقتە يەكەن شائىرى تۆۋەندىكىچە تارىخىي خاتىرە قال-
دۇرغان:

«تار كەلدى كۈچادىن بولىبان ھاكىم مۇھەممەت ھۇسەيىن-
بەگ مەنسەپلىرى،
تار بولدى زامان، ھۆكۈمى راۋان قەدىز قىلىك بار،
پەس قىلغىلى قەۋغا.

پانى بولۇشنى بىلمەي شۇنداق ئۆتمەن دەپ غەپلەتتە بولۇپ
شاھ،
يىلللاردا داۋام زۇلۇمى بىلەن ئوردا ياساڭ بار، ئول سادىدا
تەتەييا.
ھەر يەردە ئەگەر مەدرىسلەر بولسا باھالاپ ساتماقنى
چىقاردى،
ئۇل بولسا خۇدا فاڭزا بېرىپ يامبۇئىلىك بار ئەۋسەت ئەدنا.
سالتاڭ كىبان بولدى تاۋانكىر گاھى سۇقۇشتى،
بۇ پانى جاھان، لولى زامان خانى بۇلۇڭ بار تاپقىلى شەيدا.
ئەدلى بار ئىدى، ئازغىنە لېكىن ئىدى پاسىق، ئىچمەكلىرى
باقسۇم،
ئويناشى قىمار لولىبازلىق كۈچ ئىلىك بار، خەلق ئىچى
ھۇۋەيدا.
قەرزنى تۆگەتمەي كىربان گۇمبەز ئىچىگە ئۆزى ئامان
قالدى،
قەرىزنى قويۇپ كەتتى قېچىپ گۆرگە كىرىك بار ئۆلمەك
ھامان.»

بۇ بەگ دۇنيادا يامان ئىشلىرى ئۈچۈن يامان نام قالدۇرۇپ
كەتتى. تارىخچى، شائىرلار ئۇنىڭ قىلمىشلىرىنى تارىخ سەھپى-
سىگە يېزىپ قالدۇردى.

7. مىرزا ئىسھاق (ئىززاق) ۋاڭ

مىرزا ئىسھاق ۋاڭ كۈچا، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى سوراپ
ئۆتكەن. 1759 - يىلى چوڭ - كىچىك خوجىلار ئىسيانى تىنجى-
تىلغاندىن كېيىن بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئوغلى سامساق خوجا
بۇخاراغا قېچىپ بېرىپ يەنە تىرىلىش قەستىدە 1784 - يىلى
قەشقەر بەگلىرى بىلەن مەخپىي ئەلچىلىشىپ ئىسيانغا تەييارلان-

دى. سامساق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى يۇسۇپ خوجا جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغان بولسىمۇ نەتىجە قازىنالمىدى. يۇسۇپ خوجىنىڭ جاھانگىر خوجا، باھاۋۇدۇن خوجا دېگەن 2 ئىنىسى بولۇپ، جاھانگىر خوجا 1820 - يىلىدىن باشلاپ 1828 - يىلى 6 - ئايغىچە 5 قېتىم چوڭ ئىسيان قوزغىدى. 1826 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ جياڭجۇنى چاڭ لىڭنى باش قىلىپ شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى ياڭ يۇجۇڭ ۋە شەندۇڭ باش تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ھەربىي ئىشلار باش مەسلىھەتچىسى ۋۇ لۇڭئانى ياردەمچى قىلىپ، ھەرقايسى ئۆلكىلەردىن 36 مىڭدىن ئوشۇق ئوفىتسېر ۋە ئەسكەر يۆتكەپ كۇچالىق جۇنۋاڭ ئىسھاق بەگنى يول باشلاشقا بەلگىلەپ توپىلاڭنى تىنجىتىشقا ئەۋەتتى. بۇلار ئاقسۇغا توپلاندى. بۇ چاغدا توپىلاڭچىلار ئاقسۇنىڭ 80 چاقىرىم جەنۇبىدىكى قۇمباش دەرياسىغا قىستاپ كەلگەنىدى.

جاھانگىر خوجا 6000 دىن ئوشۇق كىشى بىلەن ئاقسۇنى ئېلىش ئۈچۈن 9 - ئاينىڭ 16 - ، 17 - ، 18 - كۈنلىرى قۇمباش دەرياسىدىن ئۆتۈشكە كۈچەپ كۆردى. لېكىن دەريادىن ئۆتۈشكە كۆزى يەتمىدى. شۇڭا، بىر قىسىم كۈچى بىلەن ئۈچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى. 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى توپىلاڭچىلار يەنە 4 كە بۆلۈنۈپ، قۇمباش دەرياسىدىن ئۆتمەكچى بولدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى 2 كېچە - كۈندۈز توساپ زەربە بېرىپ قۇمباش جېڭىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، باي، كۇچا تىنچىدى. 11 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى كەلپىندىن ئۆتكەن چاغدا جاھانگىر خوجىنىڭ 3 مىڭدىن ئارتۇقراق ئادىمىنى يوقاتتى.

1827 - يىلى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى

بىرلەشمە قوشۇنلىرى ئاقسۇدىن چىقىپ ياڭئېرىق، بارچۇق، شۇۋۇزى دېگەن جايلار ئارقىلىق قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. 3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى دەريا قولتۇقىدا جاھانگىر خوجىنىڭ 3 مىڭ ئادىمىنى يوقىتىپ، 50 مىڭ ئىسيانچى ساقلاۋاتقان پەيزىۋاتقا قاراپ ئىلگىرىلىدى. 20 - كۈنى 3 يولغا بۆلۈنۈپ يېڭىئاۋاتقا بېسىپ كىردى. 21 - كۈنى پەيزىۋاتقا كىرىپ مىڭدىن ئوشۇق توپىلاڭچىلارنى يوقاتتى. 3200 دىن ئوشۇقراقى ئەسىرگە ئېلىندى. 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى شاپتۇل يېزىسىغا بېسىپ كىردى. بۇ جاينى جاھانگىر خوجىنىڭ يېقىنلىرىدىن يۈز نەچچە مىڭ كىشى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇراتتى. قاتتىق جەڭدىن كېيىن توپىلاڭچىلار باشلىقلىرىدىن سۇپىچاق، جانبەگ، سېتىۋالدىبەگ قاتارلىقلار يوقىتىلدى. 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنى يۈز مىڭ توپىلاڭچى ساقلاۋاتقان ئاۋات يېزىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قەشقەرگە 70 - 80 چاقىرىم كېلىدىغان ياندۇما دەرياسىغىچە سۈرۈپ باردى. 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قەشقەرگە ھۇجۇم باشلىدى. جاھانگىر خوجا دەريا بويىغا سەپ تۈزۈپ ئوق ئېتىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىمۇ زەمبىرەكتىن ئۈزۈلدۈرمەي ئوت ئاچتى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى دەسلەپ يېڭىشەھەرنى ئاندىن كونىشەھەرنى ئالدى. جاھانگىرخوجا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزى ئۈچۈن تامامەن ئوڭۇشسىز بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى تاڭ سەھەردە بىرقانچە 10 ئادىمى بىلەن قەشقەر شەھىرىدىن قېچىپ كەتتى. 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى يېڭىسار ھۇجۇمسىزلا قولغا كەلدى. 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەكەننى قايتۇرۇپ ئالدى. جاھانگىرخوجا ئىلاجىسىز كەلگەن يولى بىلەن قېچىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھەربىي

قوماندانلىرىدىن ياڭ فاڭ چىرىك ۋە خەلقتىن بولۇپ 6 مىڭدىن
ئارتۇق كىشى بىلەن جاھانگىر خوجىنى قوغلىدى. ئامالسىز قال-
غان جاھانگىرخوجا ئىشىنىڭ تۈگىگەنلىكىنى كۆرۈپ نائىلاج:
«ئىسھاق ۋاڭ، سىز كېلىپ مېنى باغلاپ خانغا ئاپىرىپ ئىنئامنى
ئېلىڭ!» – دېدى. ئىسھاق ۋاڭ قولى باغلاغلىق جاھانگىرخوجى-
نى يېتىلەپ، چىڭ سۇلالىسى قوماندانى ياڭ فاڭنىڭ قېشىغا
ئاپاردى. 1828 – يىلى 6 – ئايدا جاھانگىرخوجا بېيجىڭغا
ئەۋەتىلىپ شۇ يەردە ئۆلتۈرۈلدى. ئۇرۇش تۈگەپ 6 شەھەر
تىنچلانغان خەۋەر ئاڭلانغاندىن كېيىن داۋگۇاڭ خان خۇشاللىقى-
دىن بىر شېئىر يازدى. ئۆلتۈرۈلگەن ئىسيانچى خوجىلارنىڭ
باشلىرى بېيجىڭگە ئەۋەتىلگەندىن كېيىن، تۆمۈر قەپەزگە سېلى-
نىپ كۆرگەزمە قىلىندى.

8. مىرزا ئەھمىدى ۋاڭ

مىرزا ئەھمىدى ۋاڭ كۇچا، ئاقسۇ، يەكەن قاتارلىق شەھەر-
لەردە ھۆكۈمران بولۇپ يۇرت سوراپ ئۆتكەن. بۇ كىشى كەس-
كىن، روھلۇق، مەيدانى ئېنىق ۋە مۇستەھكەم، خەلققە يارامىلىق
پۇقراپەرۋەر كىشى ئىدى. بۇخارالىق موللا كېرەم داموللا مىرزا
ئەھمىدى ۋاڭغا بېغىشلاپ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان «ئەقا-
يىن» دېگەن كىتابتا مىرزا ئەھمىدى ۋاڭنى «دۆلەتمەن، پۇقرا-
پەرۋەر، سۆزىدە چىڭ تۇرىدىغان، قەتئىي، بىر سۆزلۈك كىشى
ئىدى. دىنىي ئالىم، ئىشان ھەزرەت، ئەپەندىلەرگە ئىخلاسمەن ئى-
دى. مەسچىت – مەدرىس بىنا قىلدۇرغان، يولۇچىلارغا قونالغۇ
سالدۇرغان، غېرىپ – مىسكىنلەرگە نەزىر – نىياز قىلىپ تۇرى-
دىغان، قولى ئوچۇق پەزىلەتمەن كىشى ئىدى» دەپ تەرىپلىگەن.
ئەمما مىرزا ئەھمىدى ۋاڭ ھىجىرىيە 1281 – يىلى (مىلادى
1862 – يىلى) يەكەننىڭ ھاكىملىقىدىن بىگۇناھ قالدۇرۇلۇپ،

كۇچادا يارلىق ساقلاپ تۇرغان كۈنلىرىدە 1864 – يىلى كۇچادا
ئۇيغۇر ئاللاياربەگ، خۇيزۇ ماشىزاخۇن باشچىلىقىدا دېھقانلار
قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ غەلىبە قازانغان. قوزغىلاڭچىلار مىرزا
ئەھمىدى ۋاڭغا ئىلتىجا قىلىپ: «جانابلىرى ئاتا – بوۋىلىرىدىن
تارتىپ يۇرت سوراپ، ھۆكۈمەت تۇتۇپ كەلگەن، ھېلىمۇ بىزلەر-
گە ئاتىدارچىلىق قىلىپ ھۆكۈملەرنى جارى قىلىپ بەرسىلە. بىز
جان – دىل بىلەن پەرماندارلىق قىلىمىز. . . .» دېگەندە، مىرزا
ئەھمىدى ۋاڭ: «ھەي خالايىق، مەن بولسام نەچچە ئاتا – بوۋام-
دىن تارتىپ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، چوڭ مەنسەپ تۇتۇپ،
يەر – سۇلۇق بولۇپ كەلگەن. خاننى ئۆز كۆزۈم بىلەن 3 قېتىم
كۆرگەن. يېگەن تۇزنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلىماق لازىم. مەن خاندى-
دىن يۈز ئۆرمەيمەن، كىمنى خالىساڭلار باشلىق قىلىۋېلىڭلار،
مېنىڭ يېشىم 70 كە يەتتى، مەندە ئارزۇ – ھەۋەس قالمىدى.
. .» دەپ جاۋاب بەرگەن. بۇ سۆزنى قوزغىلاڭچىلار ئاڭلاپ
غەزەپلىنىپ، ئۇلىشىپ كېلىپ ئۇنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن،
جەسىتى كۇچا كۆككۇمبەزدىكى «ۋاڭلار قەبرىستانلىقى»غا دەپنە
قىلىنغان (تەپسىلاتى «تارىخ ھەمىدىيە» گە قارالسۇن).

9. مىرزا ھامۇت ۋاڭ

چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى 1878 – يىلى ياقۇپبەگنىڭ
14 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، شىنجاڭنى تىنچلاندۇر-
غاندىن كېيىن مىرزا ئەھمىدى ۋاڭنىڭ ئوغلى مىرزا ھامۇت
ۋاڭنى ئىزدەپ تېپىپ ئاتىسىنىڭ ئورنىدا چىنۋاڭلىق ئۇنۋان
بەردى. قېپقالغان نەچچە يىللىق كۆلەڭ – يامبۇ، كۇمۇش تەڭگى-
لەر تولۇقلاپ بېرىلدى. مىرزا ھامۇت ۋاڭ ئاقسۇ، خوتەن ۋىلا-
يەتلىرىنى سوراپ، 11 يىل ۋاڭلىق قىلدى.

10. مىرزا مامۇت ۋاڭ

مىرزا ھامۇت ۋاڭنىڭ ئوغلى مىرزا مامۇت ۋاڭ كۇچانى 10

يىل سوراپ چىنۋاڭلىق مەرتىۋىسى بىلەن ئۆتتى.

11. مەتمىن ۋاڭ

مىرزا ماموت ۋاڭنىڭ ئوغلى مەتمىن ۋاڭ 23 يىل چىنۋاڭلىق ئۇنۋانى ۋە قوشۇمچە «ئۇچتۇرپاندا چېگرا باققۇچى» ھەربىي ئەمەلدارلىق مەنسىپىدە قوش تامغا تۇتۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇچتۇرپاندىكى چېغىدا چەت ئەلدىن چېگرا ئاتلاپ كىرگەن شاپدان باتۇر دېگەننى تۇتۇپ ئادەملىرى بىلەن قورالسىزلاندۇرغان خىزمىتى ئۈچۈن ياڭ زېڭشىننىڭ تەقدىرلىشى ۋە مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشكەن.

كېيىن ياڭ زېڭشىننىڭ مەخپىي بۇيرۇقى بىلەن قەشقەرگە ئەسكەرلەرنى ئېلىپ بېرىپ ماشىياۋۇ دېگەن خۇيزۇنىڭ ياردىمى بىلەن مىللىتارىست ماتتەيىنى ھىلە بىلەن زىياپەتتە تۇتۇپ، ئۇنىڭ 14 يىللىق ئىستىبداتىغا خاتىمە بەرگەن. خەلق ئاغزىدا: «ماتتەيىنىڭ چېرىكلىرى ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك، ماتتەيى ئۆلۈپ قاپتۇ جاڭگالدىكى تۇڭگۇزدەك» دېگەن غەزەل ياڭرىغان. دېمەك، خەلق خۇشال بولغان. مەتمىن ۋاڭ 1923 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندا ۋاپات بولغان بولسىمۇ، ئۆز ۋەسىيىتى بويىچە كۇچاغا ئەكىلىپ كۆككۈمبەزدىكى ئەجدادلىرى قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

12. مەھپۇز چىنۋاڭ (1923 ـ 1937 ـ يىللار)

مەتمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى يوق ئىدى. 2 ـ ئىنىسى مەخسۇت خوجىنىڭ مەھپۇزخوجا، ھاپىزخوجا، مەمتاۋۇلا خوجا، مۇھەممەت ھاشىم خوجا دېگەن 4 ئوغلى بولۇپ، مەتمىن ۋاڭ مەھپۇز خوجىنى كىچىكىدىن تەربىيىلەپ ئوغۇل قىلىۋالغانىدى. چوڭ بولغاندا ئۆزىنىڭ مەرەم خېنىم دېگەن قىزىنى چېتىپ، يۇقىرىغا يوللاپ «تەيجى» لىككە ئىگە قىلدى. مەتمىن ۋاڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مەھپۇز خوجا 1923 ـ يىلدىن باشلاپ كۇچادا ۋاڭلىق

مەنسىپىگە ئولتۇردى.

ۋاڭنىڭ ھوقۇقى ئاساسەن دىنىي ئىمتىياز بولۇپ، مەھكىمە شەرئىيدىكى ئاخۇنلارنى ئېلىش، قويۇش، مەدرىسلەرنىڭ مۇدەررىسلىرىنى ئېلىش، قويۇش، چوڭ مەسچىت ـ جامەلەرنىڭ ئىمام ـ خاتىپلىرىنى ئېلىش، قويۇش ۋە مەسچىت، مەدرىس، مازارلارغا تەئەللۇق ۋەخپە يەر، دۇكان، تۈگمەن، باغ ـ ۋاران قاتارلىق كىرىمى بار ئورۇنلارنى باشقۇرغۇچى خادىملارنى ئېلىش، قويۇش قاتارلىق ھوقۇقى بار ئىدى. يىلدا بىر كېلىدىغان روزا تۇتۇلىدىغان باش كۈننى بەلگىلەش ھوقۇقى ھەم ۋاڭدا بولۇپ، ئاخۇنلار ۋاڭنىڭ ئىجازىتى بىلەن ئېلان قىلاتتى، ۋاڭ ئوردىسى ناغرا بىلەن جاكارلايتتى. ھەر ھېيتتا مەخسۇس دۇمباقچىلار (12 بوم، 12 زىل، 1 چوڭ دۇمباق، 4 چوڭ كاناي، 2 سۇناي بىلەن) 3 كۈن ئەتىگەندىن كەچكىچە ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئۆگزىسىدە نەغمە ـ ناۋا قىلاتتى. قېرى ـ چۈرىلەر ئۇسسۇلغا چۈشەتتى.

1933 ـ يىلدىن بۇرۇن مەھپۇز ۋاڭ ئادەتتە بېشىغا قارا شىلەپە ياكى ئاق شىلەپە كىيەتتى. ئۇچىسىغا ئۇزۇن ـ قىسقا مانجۇچە چاپان، پۇتىغا قىلىن ئاق چەملىك خەي كىيىپ، قولىدا غاڭزا كۆتۈرۈپ يۈرەتتى. ھېيت نامىزى كۈنلىرىمۇ ئاشۇ قىياپەت بىلەن مەسچىتكە كىرەتتى. ۋاڭ چىقمىغىچە خەلق ھېيت نامىزىنى ئوقۇيالمايتتى. ۋاڭنىڭ قېشىدا خىزمەت قىلىدىغان يېقىن بەگلىرى 6 ـ 7 كىشى بولۇپ، ئۇلار «كاھ بەگ» دەپ ئاتىلاتتى. ۋاڭ زېرىكسە كەپتەر ئۇچۇرۇپ ئوينايتتى، ئوۋغا چىقاتتى. شۇڭا نۇرغۇن قۇش، قارچۇغىلىرى بار ئىدى. 7 ـ 8 دەك قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرى بار ئىدى.

ھېيت كۈنلىرى ۋاڭ سىرتقا چىقسا ياكى سىرتتىن كىرسە

ناغرىچىلار چېلىۋاتقان پەدىسىنى «شادىيانە» گە ئۆزگەرتىپ چالاتتى، ئەگەر بىخەستەلىك قىلسا جازالىناتتى. ئەمما مەھپۇزۋاڭ ئەسلىدە كەمتەر، چوڭچىلىقى يوق كىشى ئىدى. مەسىلەن، كۈز ئايلىرىدا مەكتەپ موللىلىرى ۋاڭ بېگىمنىڭ قونىقىنى سويۇپ بېرىشكە ئوقۇغۇچى بالىلارنى ئاپىراتتى. مەھپۇز ۋاڭ ئۆزىمۇ بىللە ئولتۇرۇپ بالىلار بىلەن بىللە قوناق سوياتتى. نان - چاي، غىزا - تاماق بېرەتتى، ھەر بىر بالىنىڭ ئۆز قولىغا پۇل ئەجرى بېرىلەتتى.

مەھپۇز ۋاڭدا تارىختا ئۆتكەن بەزى ۋاڭلاردەك شەھۋانىي ھەۋەس يوق ئىدى. ئايالى بىرلا نىياز خېنىم بولۇپ باشقا ئەمەلدارلاردەك 2 - 3 خوتۇنى يوق ئىدى.

1933 - يىلى تۆمۈر ئېلى كۇچاغا كەلگەندىن كېيىن مەھپۇز ۋاڭ مانجۇچە كىيىملەرنى سېلىپ تاشلىدى. ھاراق، تاماكا، غاڭزىلارنى چۆرۈۋەتتى. ئۇستىگە قارامۇتىلدىن ياكى قارا مەخمەلدىن ھەربىيچە كىيىم، بېشىغا كالۋۇتۇن تۇتۇلغان ھەربىيچە شەپكە، ئايىغىغا ھەربىيچە ئۆتۈك كىيدى. 40 نەپەر مەھرەم (مۇھاپىزەتچى يىگىتلىرى) بولۇپ، بۇلارغا ئابلىزخان باشلىق ئىدى. ھەممىسى 18 - 20 ياشلىق چىۋەر ياش يىگىتلەر بولۇپ، ھەممىسىگە كۆك رەختتىن بىر خىل كىيىم بېرىلگەن. ھەممىسىدە بىردىن تاپانچا، بىردىن خەنجەر، بىردىن قىلىچ بار ئىدى، يانلىرىغا بومبا ئېسىلغانىدى.

تۆمۈر ئېلى يۇرۇپ كەتتى. مەھپۇز ۋاڭ كۇچادا بارلىق كۇچى بىلەن قورال - ياراغنى كۇچەيتىش ۋە قولغا كەلتۇرۇشكە تىرىشتى. شەھەر سېپىلى ئۇستىدە 4 بۇرجەكتە بىردىن 4 تۇچ توپ، 4 دەرۋازىدا بىردىن 4 دانە چوڭ چويۇن توپ بار ئىدى. بىرنى ئەكەلدۇرۇپ چاق بېكىتىپ ئوق قىردۇرۇپ توپچى قىسىم

قۇرۇپ ھەسەن ھاجىمنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. توپچىلارغا قىزىل مۇت ياكى قىزىل مەخمەلدىن چوغدەك قىزىل كىيىم، قىزىل ئۆتۈك بېرىپ ئۇلارنى تەربىيىلىدى. يولداش تۆمۈرچىنىڭ كۇيئوغلى بۇلبۇل ئاخۇننى باش قىلىپ مىلتىق زاۋۇتى قۇردى. بەشئاتار، توققۇزئاتار مىلتىقلارنى چەت ئەل زاۋۇتلىرىدا ئىشلىنىپ چىققان نۇسخىسىدىن ئېسىلرەك ياساتتى. تىغلارنى تېشىدىغان ئىستانوكلىرى بار ئىدى. چاقماق، زاتۇرلىرىمۇ بەك سۇپەتلىك، بەك كۆركەم ياسىلاتتى.

ئۇزاق ئۆتمەي خوجىنىياز ھاجىدىن ئۇقتۇرۇش كەلدى. ئۇقتۇرۇشتا: مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ تۇرپانغا كېلىشى تەلەپ قىلىنغان ئىدى. مەھپۇز ۋاڭ قاراشەھەرنى ئېلىپ، تۇرپانغا يۇرۇش قىلدى ۋە ئىلانلىقتا خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە ماجۇڭيىڭغا قارشى ئۇرۇش قىلدى. ئۇرۇشتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ كۇچاغا چېكىندى.

شۇ يىلى كەچ كۈزدە ما جۇڭيىڭ خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ كۇچاغا كەلدى. خۇجىنىياز ھاجى كۇچادىن پىدائىي تەشكىللەپ توساپ زەربە بېرىشكە چىقاردى. نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى. خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇغا ماڭدى. ما جۇڭيىڭ قىسمى باي تەۋەسىگە چىققاندا خوجىنىياز ھاجى چارۋا ئۆتكۈزۈپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دىگۋار قىلغان قورال - ياراغ، ئوق ئۇچتۇرپان ئارقىلىق يېتىپ كەلدى. مەھمۇت سىجاڭ يېڭى قورالغا ئىگە بولۇپ، باينىڭ ياتۇر كەنتىنى بازا قىلىپ، سايرام توقسۇن مەھەللىسى بىلەن ياتۇر ئارىلىقىدىكى «قاراغول» دېگەن سايدا ما جۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرى بىلەن سوقۇشتى. سوقۇش قاتتىق بولدى. يەنە ما جۇڭيىڭ تەرەپ ئۇستۇن كېلىپ مەھمۇت سىجاڭمۇ ئاقسۇغا چېكىندى. ئاقسۇ، قارىيۇلغۇن، تاجىخوراز تەرەپلەرنى باي سىجاڭ

(مۇھەممەت ئىسمائىل باي) قاتتىق مۇداپىئە قىلدى، باي سىدجاڭغا ئوق تەگدى. ما جۇڭيىڭ ئاقسۇنى ئىشغال قىلدى. بۇ چاغدا مەھپۇز ۋاڭ ئاقسۇدىن ئاۋات يولى بىلەن شايارغا كېلىپ تارقاپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى يىغىپ دەريانى چېگرا قىلىپ كۇچادىكى ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىنى شايار تەۋەسىگە يولاتمىدى. تاكى 1937 ـ يىلى بىكتەيوپ باشچىلىقىدىكى روس قوشۇنلىرى توپ ـ زەمبىرەكلەرنى سۆرەپ كېلىپ ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىنى تامام تازىلىغانغا قەدەر مەھپۇز ۋاڭ شايارنى ئىدارە قىلدى. شىڭ شىسەيدىن ئۇقتۇرۇش كېلىپ مەھپۇز ۋاڭنى شايارغا قوشۇمچە ھاكىملىققا بەلگىلىدى. 1937 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قەشقەردىكى 6 ـ دىۋىزىيە، خوتەندىكى 37 ـ دىۋىزىيىلەر بىرلىشىپ شىڭ شىسەيگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ قەشقەر، يەكەن، خوتەننى ئېلىپ ئاقسۇغا كېلىپ، يېڭىشەھەرنى ئالالماي ئونسۇ، ئۇچتۇرپان، ئاۋات، باي قاتارلىق جايلارنى ئېلىپ كۇچاغا كەلدى. بىر كېچە قاتتىق ئېلىشقاندىن كېيىن كۇچانى ئىشغال قىلدى. شىڭ شىسەينىڭ خوتۇنىنىڭ ئىنىسى ۋاڭ زىدۇيجاڭ كارىزغا قېچىپ چىقىپ ئاقگۇمبەز ئەتراپىغا توكلۇق سىم تارتىپ مۇداپىئەلەندى. شىڭ شىسەينىڭ ئايروپىلانلىرى ھاۋادىن بۇلارغا ئوزۇق ـ تۇلۇك، ئوق ـ ياراغ توشۇپ بېرەتتى. ئۇرۇش قاتتىق بولدى، ئايروپىلان كۈندۈزلىرى بومباردىمان قىلاتتى. كارىز سوقۇشى 6 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە 3 ئاي داۋام قىلدى. 2 تەرەپ بىر ـ بىرىنى يېڭەلمىدى. 2 تەرەپ بىر ـ بىرىدىن گۇمانسىراپ، 37 ـ دىۋىزىيىدىكىلەر شايار بىلەن خوتەنگە قاراپ، 6 ـ دىۋىزىيىدىكىلەر توقسۇ بىلەن قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى.

كۇچادىن خوتەنگە قاراپ قاچقان 37 ـ دىۋىزىيىدىكىلەردىن 50 ئاتلىق ئادەم مەھپۇز ۋاڭنى ئالدىغا سېلىپ خوتەنگە ھەيدەپ

ماڭدى. ئۇلار تارىم دەرياسى بويىدىكى «نايۇپنىڭ كېمىسى» دېگەن جايغا چۈشكەن بولۇپ، ئەسكەرلەر ئۇخلاپ قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مەھپۇز ۋاڭ 40 ئادىمى بىلەن ئارقىغا يېنىپ شايار تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئەمدى ئاخۇن ھاجىمنىڭ ئۆيىگە كېلىپ ئۇھ دەپ چاي ئىچىلى دېيىشكەندى، بىر ئاق ئاتلىق كىشى: 100 ئاتلىق ئەسكەر ۋاڭ نەدە دەپ ئىزدەپ يۈرىدۇ، ئاتلىرىنىڭ قويرۇقى كالتە ئىكەن، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. مەھپۇز ۋاڭ دەرھال شەرققە قاراپ جاننى قۇتقۇزۇش يولىغا كىردى. ئايالى نىياز خېنىمنىڭ كىيىم ـ كېچەك، مال ـ دۇنياسى يۈكلەنگەن خېچىرنى يېتىلىگەن مەھمۇتۇم دېگەن كىشى خېچىرنى قاچۇرۇپ قويۇپ، 10 جىڭدىن ئارتۇق ئالتۇن شىڭ شىسەي قوشۇنلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ئۇلار يېتىپ كەلگەندە مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئابلاجان دېگەن ئادىمى ئۇلارغا قارىتا ئوق چىقاردى. ئۇلارمۇ ئوق چىقىرىپ ئۆز ئارا جىدەللىشىپ قالغاندا مەھپۇز ۋاڭ جۇمباق ئېقىنىغا كىرگەن. شىڭ شىسەينىڭ ئادەملىرى ئېھتىيات قىلىپ قايتقان. 10 كۈندىن كېيىن ۋاڭ جەمەتىدىن توختى خوجا بىلەن مەھپۇز ۋاڭنىڭ تەربىيە بالىسى مۇلكىزات قاتارلىقلار يېمەك ـ ئىچمەك، سوۋغا ـ سالام ئېلىپ بېرىپ مەھپۇز ۋاڭغا شەھەرگە قايتىپ كېتەيلى دېگەن تەكلىپنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەھپۇزۋاڭ شەھەرگە قايتىدىغان بولدى. لېكىن، ھاپىز خوجا ئۇنىمىدى. ھاپىز خوجىنى قالدۇرۇپ مەھپۇز ۋاڭ شەھەرگە كەلدى ھەم ئۆز ئۆيىگە چۈشتى. ئەتىسى ۋاڭ زىدۇيجاڭ 20 ئەسكىرىنى تىزىپ قويۇپ مەھپۇز ۋاڭنىڭ رەسىمىنى ئالدى. ھەر كۈنى 2 ئادەمنى مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئۆيىدە قاراۋۇللۇققا قويدى.

2 ئايدىن كېيىن ۋاڭ زىدۇيجاڭ يۆتكىلىپ كۇچانى روسلارغا

ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان بولدى. بۇ چاغدا بىر كىشى كىرىپ: «ۋاڭ بېگىم، ئۆزلىرىنى بىر ياققا تارتمىسىلا بولمىغۇدەك. بۇلار يۆتكىلىپ كەتكۈدەك دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ قالدىم» دېدى. شۇ كېچىسى مەھپۇز ۋاڭ سېپىلنى تېشىپ چىقىپ ئاتلىق مېڭىپ توقسۇلۇق ئىسلام دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە قېچىپ كېلىپ پاناھلىنىدۇ. شېڭ شىسەي قىسىملىرى ھەربىي، ساقچى ۋە ئايروپىلانلىرىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ مەھپۇز ۋاڭنى ئىزدەيدۇ. مەھپۇز ۋاڭ تارىم جاڭگاللىقىغا كىرىپ كېتىدۇ. شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى ئىز بېسىپ قوغلايدۇ، مەھپۇز ۋاڭ تۇتۇق بەرمەيدۇ. 12 - ئاينىڭ قاتتىق سوغۇق كۈنلىرى مەھپۇز ۋاڭ تارىمنىڭ چىمۇندى دېگەن يېرىدە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. شېڭ شىسەينىڭ قىسىملىرى كېچىسى ئۇنى تۇتۇپ كېلىپ تۈرمىگە سولىدى.

شېڭ شىسەي 1941 - يىلى 8 - ئايدا خوجىنىياز ھاجى، شېرىپخان تۆرە، يۇنۇسبەگ، ما شاۋۋۇ، خۇاڭ رۇشىڭ، مەھپۇز ۋاڭ، بۇغدا باي، تۇرسۇن بابا، تۇرداخۇن باي، سۇپى ھاكىم، سالى دورغا، باقى نىياز ھاجى، ھەيدەر ئەپەندى، سۇفى زادە، تۆمۈر ئېلى، خېلىل رەپقەت، شىن دەيلى قاتارلىق 895 نەپەر ئادەمنى تۈرمىدە ئۆلتۈردى.

13. داۋۇت چىنۋاڭ

مەھپۇزۋاڭنىڭ پۇشتىدىن ئوغلى يوق ئىدى. 3 - ئىنىسى مۇھەممەت ھاشىم خوجىنىڭ داۋۇت خوجا دېگەن ئوغلىنى تەربىيىلەپ ئوغۇل قىلىۋالغان ئىدى. 1941 - يىلى كۇچا ۋاڭ ئەۋلادلىرىدىن مۇھەممەت سىيىت خوجا، توختى خوجىلار شېڭ شىسەيگە ئارقىمۇ ئارقا ئەرىز يېزىپ ۋاڭ، گۇڭ، ئاخۇن، لامالارنىڭ ھوقۇق ۋە ئورنىنى مەڭگۇ ساقلاش سىياسىتى بويىچە

ۋاڭلىق بىزگە بېرىلسە، دەپ تەلەپ قويدى. شېڭ شىسەي كۇچا ھاكىمى خەن يۇڭچىنغا بۇ ئىككىسىدىن قايسىسى لايىق، ئىلاجى بولسا ئۆز بالىسى بولسۇن، ياشراق بولسۇن دەپ ئۇقتۇرىدۇ. ئۇقتۇرۇشقا ئاساسەن داۋۇت خوجا لايىق كۆرۈلۈپ يوللاندى. 6 - ئايدا تەستىقنامە كەلدى. خانىقادا چوڭ يىغىن ئېچىلىپ، داۋۇت خوجىنىڭ ۋاڭ بولغانلىقى جاكارلاندى. دېمەك، داۋۇت ۋاڭ 1941 - يىلى 9 - ئايدا كۇچا ۋاڭلىق ئۇنۋانىغا ئىگە بولدى. 1942 - يىلى 9 - ئايدا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىلىپ، 1945 - يىلغىچە ئۆلكىلىك 1 - گىمنازىيىدە ئوقۇدى. ئاندىن كۇچاغا كېلىپ 1947 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ كۇچا، شايار، توقسۇ 3 ناھىيە مەركىزىي بانكىسىغا مۇئاۋىن باشلىق بولدى (بۇ ۋەزىپىنى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ بىر مەزگىل يەنى 1951 - يىل 4 - ئايغىچە ئۆتىدى). ئۇ يەنە كۇچا، توقسۇ، شايار 3 ناھىيە گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ تەپتىشى، ئاقسۇدىكى گومىنداڭ دېۋىزىيىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى، ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ ھەيئىتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالدى. ئازادلىقتىن كېيىن خانقىتام رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ تەرجىمانى، لىن جىلۇ خاتىرە سارىيى، ئاسارە - ئەتىقە مۇھاپىزەت قىلىش ئورنىنىڭ تەرجىمانى بولۇپ ئىشلىدى. 1984 - يىلىدىن باشلاپ كۇچا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

ئىزاھات: بۇ ماقالە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى كىتابلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشىر قىلىش ئىشخانىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىل 1 - سانىدىن قىسقارتىپ ئېلىندى.

(«كۇچار تارىخ ماتېرىياللىرى» 5 - توپلامدىن ئېلىندى)

ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى

تېيىپجان ھادى

چىڭ سۇلالىسى پۈتۈن شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بول-
غاندىن كېيىن، 1762 ـ يىلى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ھەم
شىمالىنى باشقۇرىدىغان ھەربىي مەمۇرىي ئورگان ـ ئىلى جياڭ-
جۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، بۇ ئورگاننى شىنجاڭنىڭ
ھاكىمىيەت مەركىزى قىلىپ بېكىتتى. ئىلى جياڭجۈن مەھكى-
مىسىنىڭ ئەڭ چوڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي باشلىقى بىر نەپەر
جياڭجۈن بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىلى، تارباغاتاي، يەكەن،
ئۈرۈمچى ھەم شەرقىي يول (گۇچۇڭ، قۇمۇل، بارىكۆل. . .)
لاردا مەسلىھەتچى، باشلامچى ھەم ئىش بېجىرگۈچى قاتارلىق
ئامباللىرى[1]تۇراتتى. بۇ ئامباللارنىڭ قول ئاستىدىكى شەھەرلەر-
دە يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش ئەمەلدارلار قويۇلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ
ھەممىسى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن ئالاھىدە يارلىق
بىلەن بېكىتىلەتتى. جياڭجۈن مەھكىمىسى تەركىبىدىكى بۇ ئە-
مەلدارلارنىڭ ھەممىسى ھەربىي ئەمەلدار بولۇش بىلەن، چېگرا
مۇداپىئە، ئىچكى تىنچلىقنى قوغداش، بوز يەر ئېچىش، ئەسكە-
رىي تەلىم ـ تەربىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن ھەربىر شە-
ھەردىكى يەرلىك ھاكىمىيەت (ھاكىمبەگلىك) ۋە خان ئوردىسى

تەرىپىدىن مەخسۇس يارلىق بىلەن تەيىنلەنگەن ۋاڭ، گۇڭ،
تەيجى، بېيلى، بەيسىگە ئوخشاشلارنىڭ ئىشلىرىنى بىۋاستە باش-
قۇرغاندى.

ۋاڭ، گۇڭ، تەيجى، بېيلى، بەيسىغا ئوخشاش يەرلىك
مەنسەپدارلار چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن
كېيىن، يەرلىك مىللەت كىشىلىرىدىن خىزمەت كۆرسىتىپ،
چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئالقىشىغا ۋە ئىشەنچىسىگە ئېرىش-
كەن كىشىلەرگە بېرىلگەن مەنسەپ ھەم ئۇنۋانلاردۇر.

خەنزۇچە قامۇسنىڭ 970 ـ بېتىدە: «ھاكىمبەگ ـ جەنۇ-
بىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە تەسىس قىلىنغان ئۇي-
غۇرلار ئارىسىدىكى ئالىي مەنسەپ نامى بولۇپ، بۇ مەنسەپ ئەۋ-
لادتىن ـ ئەۋلادقا مىراس قالىدۇ، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى
بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بەگلىك تۈزۈمى ئورنىتىلىپ،
جاساق تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. بەگلەرنىڭ ھوقۇقى تۆ-
ۋەنلىشىپ، ئۇلارغا مەلۇم مىقداردا يەر، قول قاتارلىق نەرسىلەر
بېرىلگەن. بەگلىك تۈزۈمى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 31 شەھىرىدە
تەسىس قىلىنغان. 1883 ـ يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 9 ـ يىلى) ئۆلكە
قۇرۇلغاندىن كېيىن تارقىتىۋېتىلگەن» دەپ كۆرسىتىلىدۇ.

«چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» دە: «ھاكىمبەگلىك ئۇي-
غۇرلارنىڭ ئىشىنى بېجىرىدىغان مەنسەپ بولۇپ، مەسئۇلىيىتى
بىرقەدەر ئېغىر، ئۇنىڭ ئورنىغا بەلگىلەش ئۇچۈن ئادەم چىقىم-
سا، رەسمىي مەنسەپنى بەلگىلەپ، يۇقىرىنىڭ تەستىقلىشىغا سۇ-
نۇش لازىم. ناۋادا تەيجىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ئادەم قو-
شۇمچە ئىلىنىڭ مەھكىمە باشلىقى بولغان بولسا، ئۇيغۇر خەلقى-
نىڭ ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسى ئۆز قەبىلىسىنىڭ ۋارىسلىق قى-
لىشىغا قالدۇرۇلسۇن»[2] دەپ يېزىلغان. يۇقىرىدا دەلىل قىلىپ

كۆرسەتكەن نەقىلدىنمۇ پەرق ئېتىپ تۇرىدىكى، ۋاڭ، گۇڭ، تەيجى، بېيلى، بەيسگە ئوخشاش مەنسەپدارلار بىلەن ھاكىمبەگ باشقا ـ باشقا مەنسەپلەردۇر. ۋاڭ، گۇڭ، تەيجىلەر چىڭ خاندانلىقى تەرىپىدىن بېرىلگەن مەنسەپلەر بولۇپ، ھاكىمبەگ بولسا بۇرۇندىن كېلىۋاتقان ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىدىغان ئورۇندۇر. ھەر ئىككى مەنسەپ ئىگىلىرى باشقا ـ باشقا شەخسلەردۇر.

چىڭ سۇلالىسى 1762 ـ يىلى ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىش بىلەن تەڭلا، شۇ يىلى «ئىلى گۇڭ ـ بەگلىگى مەھكىمىسى» نىمۇ قۇردى. گۇڭ ۋە ھاكىمبەگلىك مەنسۇپنى تولاراق بىر كىشى بېجىرگەن، پەقەت خالزاتخان تەيجى زامانىدىلا ھاكىمبەگلىكنى باشقا كىشىلەر ۋاقىتلىق بېجىرگەن بولسىمۇ، كېيىن خانلىقنىڭ بۇيرۇقى بويىچە گۇڭ، تەيجى بولغان كىشىلەر ھاكىمبەگلىكنى بىللە ئېلىپ باردى.

1762 ـ يىلدىن شىنخەي ئىنقىلابىغىچە 140 يىل ئىچىدە ئىلى گۇڭ ـ بەگلىكىنى بىر جەمەتتىن 9 كىشى ئۆتىدى. بۇ ئائىلە شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ فېئودال ئائىلىلەردىن بىرى بولسىمۇ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئەڭ يىراقتىكى چېگرىسى بولغان ئېلى ۋادىسىنى ئاۋات قىلىشتا ئۆزىگە چۇشلۇق خىزمەت ئەجىرلىرى بار.

مەن ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى ھەققىدە ئۇزۇن ۋاقىت ئۇگىنىپ، توپلىغان ماتېرىياللىرىمنىڭ كۆپ قىسمىدىن ئاپەتلىك يىللاردا ئايرىلىپ قالغان بولساممۇ، ئېسىمدە قالغان ۋە يېقىندا توپلىغان بەزىبىر ماتېرىياللارغا ئاساسەن بۇ ماقالىنى يېزىپ، ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئازادلىقتىن كېيىن بىرقانچە يىلغىچە بولغان ئىش ئىزلىرىنى كۆرسەتمەكچى

بولدۇم. بىراق يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن بىرقانچە ئورۇنلار تارىخي پاكىتلارغا ئۇيغۇن بولماي قېلىشى مۇمكىن، ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى تارىخىدىن خەۋىرى بار يولداشلارنىڭ ماتېرىيالنىڭ تولۇقلىنىشىغا ياردەم بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1. ئىمىن ۋاڭ

ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى — ئىلىدىكى ھاكىمبەگ خوجا ئەجدادلىرىنىڭ ھاكىمبەگ ئاتالغان بىرىنچى ئاتىسى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «لۇكچۇن ۋاڭى» ئۇنۋانىنى ئالغان تۇرپان قاراغوجىلىق ئىمىن ۋاڭدۇر. تارىخي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئىمىن ۋاڭ 1694 ـ يىلى تۇغۇلغان. «ئۇيغۇر زىمىنى تەزكىرىسى» نىڭ 4 ـ جىلتىدا بۇ زاتنى ۋاڭلىق مەنسىپىگە ئىگە بولۇشتىن ئىلگىرى «ئىمىن خوجا تۇرپانلىق ئۇيغۇردۇر. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى سوفى ـ خوجىلار بولۇپ، قاراغوجىنىڭ ئاخۇنلىرىدىن، دادىسى نىياز خوجا تۇرپاننىڭ ئاخۇنىدۇر، ئىمىن خوجا ئاھالىسى بىلەن لۈكچۇندە تۇرىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن.

بۇ مەزگىلدە، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئافاق خوجا، شىمالىي شىنجاڭدا قۇنتەيجى ئۆلۈپ، ھەرئىككى ھۆكۈمدارنىڭ ئوغۇللىرى بىر ـ بىرى بىلەن ئاتىلىرىنىڭ ئورۇنلىرىنى تالىشىپ، ئىچكى جېدەلگە كىرىشىپ كېتىشكەنىدى. ئافاق خوجىنىڭ ھاياتلىقىدا ئۇنىڭ ھۆكۈمدارلىق ئورنىنى ئېلىش كويىدا بولۇپ كېلىۋاتقان رەقىپلىرى بولۇپ، بۇلار جەنۇبنى نازارەت قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئاباغازجان تۆرىگە «ئافاق خوجىنىڭ بالىلىرى جۇڭغارلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ھازىرلىنىۋاتىدۇ» دەپ چېقىپ قويىدۇ. بۇ سۆز بىلەن جۇڭغار ھۆكۈمدارلىرى ئافاق خوجىنىڭ بالىلىرىدىن گۇمانلىنىدۇ، ئافاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن ئەخمەت دېگەننى

رەنە ھېسابىدا ئېلىغا ئېلىپ چىقىپ تۇتۇپ تۇرىدۇ. قۇنتەيجىنىڭ
چوڭ ئوغلى داباچى ئۆزىنى «جۇڭغارلارنىڭ تۆرىسى» دەپ ئېلان
قىلىدۇ. ئىككىنچى ئوغلى غالدان سېرىن قارشىلىق كۆرسى-
تىپ، مالىمانچىلىقنى كۈچەيتىدۇ. تىنچ ئاھالىلەرگە، شۇلار
قاتارىدا تۇرپان ئاھالىسىگە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ تالان
- تاراج يۈرگۈزىدۇ. بۇ قىلمىشلار خەلقنىڭ، شۇنىڭدەك نوپۇز-
لۇق زاتلارنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغاپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەك-
لىرىدىن قۇتۇلۇش كويىغا چۈشىدۇ. بۇ ئىشقا شۇ چاغدا تۇرپان
رايونىدا دىنىي ۋە ئەمەلىي كۈچى خېلىلا چوڭ بولغان ئىمىن
خوجا ئاتلىنىدۇ ۋە ئافاق خوجا ئوغۇللىرىغا ياردەم سوراپ ئەلچى
ئەۋەتىدۇ. ئەلنى «ئاق تاغ» ، «قارا تاغ» (ئاق تۇغ، قارا تۇغ،
ئاق تەقىيە، قارا تەقىيە) لىقلارغا بۆلۈپ ئىچكى يىغىلىقتا كىر-
شىپ كەتكەن ئافاق خوجىنىڭ ئوغۇللىرى ئىمىن خوجىنىڭ ئەل-
چىلىرىگە بىپەرۋا قارايدۇ، ئەلچىلەر يېنىپ چىقىدۇ.

ئىمىن خوجا ئاندىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇشۇ چاغدىكى خانى
چيەنلۇڭ خانغا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ ھوزۇرىغا ئەلچىلەر
ئۆمىكىنى ئەۋەتىدۇ. شىنجاڭغا قوشۇن چىقىرىش چيەنلۇڭ خا-
نىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى چوڭ ئىشلىرىنىڭ بىرسى بولۇپ، شەرت
- شارائىتلىرى پىشىپ يېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن يۈرۈش قىلماي
كەلگەنىدى. دەل مۇشۇنداق چاغدا ئىمىن خوجا ئەلچىلىرىنىڭ
كېلىشى خانىنى تولىمۇ خۇرسەن ھەم خاتىرجەم قىلىدۇ. شۇڭا
ئەلچىلەرگە ناھايىتى چوڭ ئىلتىپاتلار كۆرسىتىپ كۈتىدۇ. نۇر-
غۇن سوۋغاتلار بىلەن ئەلچىلەرنى قايتۇرىدۇ①.

① ئىمىن خوجا كاڭشىنىڭ 58 - يىلى (مىلادى 1720 - يىلى)
چىڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۈرگەن. بۇ يەردە ئىككى خانىنىڭ ئىسمى
ئالماشتۇرۇپ قويۇلغان. چيەنلۇڭ خان 1736 - يىلى تەختكە چىققان.
ئەسلى بۇ دەۋردىكى خان كاڭشى بولۇشى كېرەك — م.

ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرگەندىن كې-
يىن، خانلىق يۇڭجېڭنىڭ 10 - يىلى (1732 - يىلى) يارلىق
بىلەن «جاساق بەگ» (ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالىدىغان مەنسەپ
ئۇنۋانى) بىلەن تارتۇقلايدۇ. ئىمىن خوجا مۇشۇ ئۇنۋان بىلەن
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پۈتۈن شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغىچە
تۇرپاننىڭ جاساق بېگى بولۇپ قالىدۇ.

ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۈرگەندىن كې-
يىن، ئۆز ئاھالىسى بىلەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىمىيىتى-
نىڭ ھەر تەرەپلىمە بېسىمى ۋە زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇ تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۆز يۇر-
تىنى ۋاقىتلىق تاشلاشقا مەجبۇر بولىدۇ. دۇڭخۇاڭ ئەتراپلىرىدا
ئولتۇراقلىشىپ بوز يەر ئاچىدۇ، ئۆزلىرىنى تەمىنلەيدۇ. جۇڭ-
غارلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى قايتۇرۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ-
نىڭغا يۇڭجېڭنىڭ 11 - يىلى (1733 - يىلى) ۋە چيەنلۇڭنىڭ
21 - يىلى (1756 - يىلى) ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ فۇگوگۇڭ
(دۆلەتكە ياردەم بەرگۈچى گۇڭ)، «جىنگوگۇڭ» (دۆلەتنى
تىنچلاندۇرغۇچى گۇڭ) دېگەن ئۇنۋانلار بېرىلىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ
23 - يىلى (1758 - يىلى) جۇنۋاڭ (ۋىلايەت بېگى) دېگەن
ئۇنۋاننى بېرىپ، 2 - يىلى «جۇنۋاڭ» دەپ رەسمىي يارلىق
بىلەن جاكارلايدۇ. بۇ ئارىلىقتا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدى-
كى جېدەللەر يىلدىن - يىلغا كۆپىيىپ كەتكەن، قۇمۇل، تۇرپان
قاتارلىق ئورۇنلار خانلىققا تەۋەلىك بىلدۈرگەن قولايلىق ۋەزىيەت
ئاستىدا چيەنلۇڭ خان 1757 - يىلى شىنجاڭغا قوشۇن چىقىرىش-
نى مۇقىملاشتۇرۇپ، جاۋ خۇيىنى قوماندان قىلىپ بېكىتىپ،
يۈرۈش قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

ئىمىن گۇڭ تۇرپاندا تەشكىل قىلغان ئۆز لەشكەرلىرى

بىلەن جاۋ خۇينىڭ ئىلى ۋادىسىغا ئەۋەتكەن قىسىملىرىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، يۇلتۇز بىلەن ئىلىغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. تاغ ئارىسىدا تۇرپان تەرەپكە قاراپ يانغان بىر بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى يولۇقتۇرىدۇ. بۇ ئەسكەرلەر «جۇڭغار قىسىملىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى قىسىملىرىنى قىستاپ، ئابرال تېغى ئۈستىگە چىقىرىپ قويغانلىقى، تەمىناتتىن قىسىلغانلىقىدىن تەمىنات ھەم ياردەمچى كۈچ سوراپ كېتىپ بارغانلىقلىرىنى ئېيتىدۇ»[3]. ئىمىن گۇڭ ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ «ياردەم ئۈچۈن كېتىپ بارغانلىقى»نى بىلدۈرۈپ، يۈرۈشنى داۋام قىلىدۇ. ئۇ ئىلى ۋادىسىغا كېلىپ، ئابرال تېغىغا سولىنىپ قالغان چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىگە ياردەم بېرىپ، جۇڭغار قىسىملىرىنى تازىلاش بىلەن، قارادۆڭ ئۈستىدىكى ئالتۇن سۈمەدە ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، مۇڭغۇن سۈمەگە توپلانغان جۇڭغار قىسىملىرىنى يوقىتىپ، پۈتۈن ئىلى ۋادىسىدىن تازىلايدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، جەنۇبنى تىنچلاندۇرۇش ئىشىغا قاتنىشىدۇ. جەنۇبنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن، ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن ئىلىغا قايتىپ چىقىپ، ئابرال تېغىنىڭ كۈنگىيى، قاش دەرياسىنىڭ لېۋىدە سېپىل سوقتۇرۇپ قورغان ياسايدۇ ۋە بۇ يەردە تۇرىدۇ[4].

ئىمىن گۇڭ مەسلىھەتچى ئامبال ئاگۇيلار بىلەن قاش سېپىلىدا تۇرۇپ، كەڭ ئىلى ۋادىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرىدىغان يىڭپاڭ (گازارما)، جياڭجۈن مەھكىمىسى ئورۇنلىرىنى بەلگىلەپ بېكىتىش بىلەن بۇلارنىڭ تەمىناتىنى يېتىشتۈرۈپ بېرىدىغان دېھقانلارنىڭ زۆرۈرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، دېھقانلار ئۈچۈن تۇراقلىق جاي ۋە تېرىلغۇ مەيدانلىرىنى ۋە بۇلارنى باشقۇرىدىغان مەھكىمە تۇرىدىغان بىر

شەھەر (غۇلجا شەھىرى)نى قۇرۇشقا خان ئوردىسىغا تەكلىپ بېرىدۇ.

ئىلگىرى ئىلىدا بار ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى كېمىيىپ كەتكەنلىكتىن، شۇنچە كۆپ ساندىكى قوشۇننىڭ يىمەك - ئىچمەكلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغانلىقى ئۈچۈن جەنۇبتىن 6000 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئاھالىسىنى كۆچۈرۈپ چىقىشنى بېكىتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، يۇقىرىقى ئىشلارنى قىلىش بىلەن چيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى باشقۇرىدىغان ئورۇن مەركىزىنى ئىلى قىلىپ بېكىتىپ، ھەربىي - مەمۇرىي ئورگان - ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىدۇ. مانجۇ مىللىتىدىن بولغان مىڭرۇينى جياڭجۈن، مەسلىھەتچى ئامباللىققا (سەنزەن داچىنلىققا) مانجۇ مىللىتىدىن ئاگۇينى بېكىتىدۇ.

چيەنلۇڭ خان ئىمىن خوجىنىڭ خانلىققا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ ساداقەتمەنلىك كۆرسەتكەنلىكى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ھەم جەنۇبىنى تىنچلاندۇرغانلىقى ۋە ئىلىنى ئاۋات قىلىش خىزمەتلىرىنى يۇقىرى باھالاپ، ئۇنى ۋاڭلىق ئۇنۋان بىلەن بېكىتىپ، ھەرقايسى ئورۇنلارغا يەرلىكلەردىن ئەمەلدار تەيىنلەشكە توغرا كەلسە، ئىمىن ۋاڭ ئەۋلادىدىن بەلگىلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ تۆۋەندىكى يارلىقنى چۈشۈرىدۇ:

«... قۇمۇل، تۇرپان ئىككى ئورۇندىكى ئۇيغۇرلار دۆلەتنىڭ قۇللىرىدۇر، باشقا ئورۇندىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مەن شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن ئىتائەتمەنلىك بىلدۈرگەنلەردۇر، ئۇلار كۈچىنى كۆرسىتىپ كەلگىلى 30 يىل بولدى. بۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ئىلتىپاتلار كۆرسىتىمەن. ۋاڭ، بېيلى،

بەيسى، گۈڭ ھەم تەيجى ئەمەللىرىنى بېرىمەن. بەزىلىرىگە ئۆمۈرلۈك، بەزىلىرىگە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالىدىغان ئورۇن ئىنئام قىلىمەن.»[5]

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىمىن ۋاڭ تۇرپانغا قايتىدۇ. لۈكچۈندە تۇرۇپ مەشھۇر ۋاڭ ئوردىسى قۇرۇلۇشىنى باشلاپ، ۋاڭلىق خىزمىتىنى بۇ ئورۇندا تۇرۇپ ئىشلەيدۇ.

ئىمىن ۋاڭنىڭ سۇلايمان، ئاقبەگ، مۇسا ھەم ئورانزىپ قاتارلىق 10 غا يېقىن ئوغۇللىرى بولۇپ، سۇلايمان ئەڭ چوڭ ئوغلى[1]. سۇلايمان دادىسى ئىمىن ۋاڭ دەسلەپتە چىڭ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرگەندىن كېيىن تۆۋەندىكى ئورۇنغا ئىگە بولغان:

«تۇرپان ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى سۇلايماننىڭ ئولتۇرۇشلۇق جايىدۇر. ئۇنىڭ قارمىقىدا 6 شەھەر بار. بۇلار: تۇرپان، لۈكچۈن، سىڭگىم، پىچان، توقسۇن ھەم قاراغوجا، بۇ 6 شەھەرنىڭ ئۇيغۇرلىرى پۈتۈنلەي سۇلايماننىڭ قۇللىرىدۇر. سۇلايمان جاساق ھاكىمبېگىدۇر.»[6]

شىنجاڭ تىنچلاندۇرۇلۇپ 6 يىلدىن كېيىن يەنى 1765 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھاكىمبېيتىگە قارشى ئۇچتۇرپاندا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدۇ. ئىمىن ۋاڭ ئۆز ئوغۇللىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىگە قوشۇلۇپ بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشتا چوڭ رول ئوينايدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن چيەنلۇڭ خان تۆۋەندىكى يارلىقنى چۈشۈرىدۇ:

---

① بەزى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، سۇلايمان ئىمىن خوجىنىڭ 2 - ئوغلى بولۇپ، بىرىنچى ئوغلى نۇرمۇھەممەت دېيىلگەن — م.

«چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى (1765 - يىلى) 6 - ئاي.

يەنە يارلىق!

ئۇچتۇرپاندا ۋەقە چىققاندىن كېيىن، سۇلايمان، مۇسالارنىڭ كۆرۈنەرلىك ئەمگىكى بولغان. بۈگۈن مىڭ رۇيىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدا ھازىر قاتىللار بىلەن ئېلىشىۋاتقان مەزگىلدە، سۇلايمان، مۇسالار ياردەمگە ئېلىپ كەلگەن لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئوغرىلارنى بېسىپ، ئۇلارنى قوغلاپ، خەتەرلىك جايغا بارغاندا، ئۇلارنى مەغلۇب قىلدى، دەيدۇ.

سۇلايمان، مۇسالار ئىمىن خوجىنىڭ بالىلىرى بولۇپ، ئۇلار دادىسىنىڭ تەربىيىسىگە بىنائەن ھەقىقىي كۆڭلى بىلەن تىرىشىپ ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارغا قوشۇمچە غەمخورلۇق قىلىپ، تاۋارلارنى بەرگىنىڭلار توغرا. ھازىر ئىمىن خوجىغا چوڭ - كىچىك خې باۋ ئالاھىدە تەقدىم قىلىنىدى ھەم مۇكاپاتلاش توغرىسىدا يارلىق چىقىرىلىپ، تېخىمۇ رىغبەتلەندۈرۈلدى»[7] دەپ تەقدىرلەيدۇ.

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلىنماستىن ئىلگىرىمۇ ئىمىن خوجىنىڭ بالىلىرى چيەنلۇڭ خانىنىڭ تۆۋەندىكى ئىلتىپاتىغا نائىل بولغان:

«چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىل) 3 - ئاي.

يارلىق!

ئىمىن خوجا بىر يىلدىن بېرى ئەسكىرىي ئىشلارنى ئىشلەپ تۇردى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان، ئىككىنچى ئوغلى مۇسالار تۇرپانلاردا خىزمەت ئىشلىدى. ئۈچىنچى ئوغلى ئورانزىپ يۇڭ گۇيىنىڭ دوكلادىدا چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغان. بۇلار خىزمەتنى ياخشى ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئىككى كۆزلۈك ئوتخان (توز پەي تاج) بېرىلسۇن.»[8]

ئىمىن ۋاڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە پۈتۈن ئائىلە تاۋا-
بىئاتى بىلەن تولۇق ساداقەتلىك كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن «چىن-
ۋاڭ» لىققا مۇشەررەپ بولىدۇ[9] ۋە شۇ دەۋردە چىڭ سۇلالىسى
ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق، ئىمتىيازلىق ۋە
ئىشەنچلىك ئەربابى بولۇپ تونۇلىدۇ[1].

ئىمىن ۋاڭ 83 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 1777 - يىلى ۋاپات
بولىدۇ. چيەنلۇڭ خان ئالاھىدە يارلىق بىلەن تەزىيە بىلدۈرىدۇ.

«چيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) 10 - ئاي.
يەنە يارلىق!

باۋجىڭنىڭ بايان قىلىشىچە: «ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ جۇنۋا-
ڭى ئىمىن خوجا ۋاپات بولدى» دېيىلگەن.

ئىمىن خوجا كۆپ يىل كۈچ چىقىرىپ خىزمەت قىلغان.
بۈگۈن ئالەمدىن ئۆتتى. چوڭقۇر ئېچىنىمىز ھەم ياد ئېتىمىز.
دەپنىسىگە 500 سەر كۈمۈش ئىلتىپات قىلدىم، شۇنىڭ بىلەن
باۋ جىڭنى ھاراق - چاي نەزىرسىنى قىلىشقا ئەۋەتتىم. تەقدىم
قىلغان كۈمۈشنى سىزلەر تەرەپتىكى خەزىنىدىن چىقىم قىلغاي-
سىزلەر.»[10]

ئىمىن ۋاڭ 83 ياشقا كىرگەن چاغدا، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى
- تۇرپان بېگى سۇلايمان ئىمىن ۋاڭ ھايات مەزگىلدە دادىسىغا
ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، رىزالىغىنى ئېلىش مەقسىدى بىلەن تۇرپان
شەھىرىنىڭ شەرقىدىن 2 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئورۇنغا بىر
مەدرىس ھەم ئېگىز مۇنار سالدۇرغان. بۇ ھەشەمەتلىك، كۆركەم
ۋە ئېگىز مۇنارلىق ئورۇنغا ئىمىن ۋاڭنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىن-

① ئىمىن خوجا ھايات چېغىدا جۇنۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. چىنۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنلىكى ھەققىدە يەنە ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ — م.

غان بولۇپ، مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىقىدىغان ئىشىكنىڭ ئوڭ تەرە-
پىدە مۇنار ۋە مەدرىسىگە ئاتاپ ئورنىتىلغان خاتىرە تاش بار.
ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 132 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 72 سانتىمېتىر
بولۇپ، خاتىرە تاشقا خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە يېزىقلاردا ھۆسنخەت
ئويۇلغان. ئۇيغۇرچىسىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«ئۇل ئاللا بىزنىڭ ئىگىمىز،
ھەممە ئۇنىڭ ياردىمىگە مۇھتاج.

زامان پادىشاھلىرى ۋە دەۋرىمىزنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن بىر-
سى، ئادالەت ۋە ياخشىلىقنىڭ ئىگىسى، تىنچلىق ۋە ئامانلىقنىڭ
سەۋەبچىسى، نۇر چېچىپ تۇرىدىغان پەيغەمبەر شەرىئىتىنىڭ را-
ۋاجلاندۇرغۇچىسى، مۇستاپا تەرىقىتىگە زىنىنەت بەرگۈچى سۇلاي-
مان [ ] يەنى جاھان پادىشاھى ئىمىن خوجا ۋاڭنىڭ كۆز نۇرى
بولغان پەھلىۋان يىگىت بۇ سائادەتلىك نۇرلۇق مەدرىسنى ۋە
تەختىدار مۇنارنى سالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ پادىشاھدەك يۇقىرى
مەرتىۋىلىك ئاتىسى، خۇدانىڭ مەرھەمىتى ۋە ياردىمى بىلەن
مۇبارەك تەن سالامەتلىكلىرى 83 ياشقا يەتكەن چاغدا، تەشەككۇر
بىلدۈرۈش شەرتلىرىنى بىجا كەلتۈرۈپ، ئۇل يۇقىرى دەرىجىلىك
كىشىنىڭ يولىدا ئاتاپ ياخشى نىيەت ۋە ئالىي ھىممەت بىلەن
سەدىقە قىلدى. بۇ مەدرىس بىلەن مۇنار تارىخى ھىجرىيە 1181
- يىلى، ۋىلايەت ھېسابىدا چاشقان يىلى سېلىنغان بولۇپ، ئۆز
يېنىدىن 7000 سەر كۈمۈش خەجلىگەن.»[11]

بۇ مۇنار ۋە مەدرىس ياسالغىلى 200 يىلدىن ئاشقان بولسى-
مۇ، مۇشۇ چاققىچە بېجىرىم ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. مىللىي
ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇ مۇنار ھەم مەدرىسنى 1957 - يىلى
ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئاپتونوم رايون دەرىجە-
لىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى قىلىپ

بېكىتكىنى بويىچە ئاسرىلىپ كەلمەكتە.

ئىمىن ۋاڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن لى پەنيۈەن مەھكىمىسى
چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئىمىن خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلاي-
مانىنى دادىسىنىڭ ئۇنۋانى بىلەن ئورنىغا قويماي، دەرىجىسىنى
تۆۋەنلىتىپ قويۇشنى تەكلىپ قىلىدۇ. لېكىن بۇنى چيەنلۇڭ
خان رەت قىلىپ، تۆۋەندىكى يارلىق بىلەن بېكىتىدۇ:

«چيەنلۇڭنىڭ 42 ـ يىلى (1777 ـ يىلى) 10 ـ ئاي.
يارلىق!

لى پەنيۈەن مەھكىمىسىنىڭ بايان قىلىشىچە: «ئىمىن خوجا
جۇنۋاڭنىڭ ئوغلىنىڭ دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىپ مەنسەپكە ئولتۇر-
غۇزۇش دېگەن مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالدۇق. ئىمىن خوجا جۇنۋاڭ-
نىڭ ئەمىلىنى تۆۋەنلىتىپ، ئوغلىنى ئولتۇرغۇزۇش كېرەك
ئىدى. لېكىن ئىمىن خوجا قوشۇن ئىچىدە كۆپ كۈچ چىقارغان.
شۇڭا ئوغلى سۇلايمانىنى ئىلتىپاتىم بىلەن يەنىلا جۇنۋاڭلىقتا ئول-
تۇرغۇزۇشقا بۇيرۇق قىلىمەن.»

چيەنلۇڭ خانىنىڭ ئىمىن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا قىلغان
باشتىكى ۋەدە ھەم ئىلتىپاتىغا ئاساسەن، سۇلايمانىنى ئىمىن ۋاڭ-
نىڭ ئورنىغا ئۆز دەرىجىسى بويىچە ۋاڭ قىلىپ بېكىتىدۇ.
ئىمىن ۋاڭنىڭ باشقا ئوغۇللىرىنىمۇ ۋاڭ ۋاپات بولۇشتىن ئىلگى-
رى ھەم كېيىن ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ گۇڭ ـ بەگ، تەيجىلىگ-
گە تەيىنلەيدۇ.

2. مۇسا گۇڭ

مۇسا ئىمىن ۋاڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، ئۇ، دادىسى
بىللە چىڭ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرگەن. كېيىن چىڭ

سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىنى
تېنچلاندۇرۇش يۈرۈشلىرىگە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، ئوردا تەرەپ-
تىن چيەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا فۇگو
گۇڭ (دۆلەتكە ياردەم بەرگۈچى گۇڭ) ئۇنۋانى بىلەن تۇرپان
بېگى قىلىپ بېكىتىلگەنىدى. بەگ قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن
كۈچ چىقىرىپ ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، چيەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى
(1761 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنى
ئىككى كۆزلۈك توز پەي تاجى (ئوتخان) بىلەن مۇكاپاتلىغان.

ئىمىن ۋاڭ ئىلىدىكى مەزگىلدە مۇسا گۇڭ بۇيرۇق بويىچە
ئاقسۇغا چۈشۈپ، جەنۇبتىن ئىلىغا دېھقانچىلىق قىلىشقا يۆتكەپ
چىقىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بەلگىلەنگە-
نىدى. ئۇ، ئاقسۇدا سەنزەن داچېن شۇخادە بىلەن بەگلەرنى
يىغىپ يىغىن ئېچىپ، چيەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى)
6 ـ ئايدا 7 ئورۇندىن تەرمىلەپ 500 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئاھالىسىنى
يۆتكىدى. بۇلار 1761 ـ يىلى ئىلىغا يېتىپ چىقتى.

چيەنلۇڭنىڭ 27 ـ يىلى (1762 ـ يىلى) ئىلى جياڭجۈن
مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىش بىلەن تەڭلا، چىڭ سۇلالىسى ئور-
دىسى ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ ئىشىنى باشقۇرىدىغان مەھكىمە ئىلى
ھاكىمبەگلىك ئوردىسىنىمۇ تەسىس قىلىشنى بۇيرۇق قىلىپ،
شۇ يىلى مەخسۇس يارلىق بىلەن مۇسا گۇڭنى گۇڭ ۋە ئىلىنىڭ
ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەپ، مانجۇچە، خەنزۇچە ھەم ئۇيغۇرچە
خەتلەر ئويۇلغان گۈڭلۈق تامغىسىنى ئەۋەتتى[12].

مۇسا گۇڭ ئىلىغا كېلىش بىلەن لەڭزە بېشى قارا سۇيىنى
ئاساس قىلىپ غۇلجا شەھرىنى قۇرۇشقا كىرىشىپ، «ئىلى گۇڭ
ـ بەگلىك ئوردىسى» نى شەھەر ئىچىگە (ھازىرقى ئىلى ئوبلاست-
لىق سەنئەت ئۆمىكى بار ئورۇنغا) سالدۇرۇشقا باشلىدى. بۇ

شەھەرنى ئۇ چاغدا ئۇيغۇرچە ھەم خەنزۇچە ئوخشاشلا «غۇلجا» دەپ ئاتىدى.

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى جەنۇبتىن كۆچۈرۈپ چىقىدىغان ئۇيغۇرلارنى كۆچۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن مۇسا گوڭنى جەنۇبقا يەنە چۈشۈردى. مۇسا گوڭ چيەنلۇڭنىڭ 28 ـ يىلى (1763 ـ يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىر شەھەرلىرىدىن تەرمىلەپ، ئۇن شەھەردىن جەمئىي 1500 تۈتۈن ئۇيغۇر ئاھالىسىنى كۆچۈرۈپ چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھۈنەرۋەنلەردىن 26 ئائىلىنى بىللە ئېلىپ چىقتى.

مۇسا گوڭ جەنۇبتىن قايتىپ چىقىپ، تېخى تولۇق پۈتمىگەن ئوردىسىدا تۇرۇپ، جەنۇبتىن كۆچۈرۈپ چىقىشقا تېگىشلىك بولغان 6000 ئائىلىلىك كۆچمەن ئۇيغۇر ئاھالىسىنى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى تاغ غوللىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان ئالتە ئېقىن، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغدىن ئېقىپ چىقىدىغان ئۈچ چوڭ ئېقىن بولۇپ جەمئىي 9 ئېقىننىڭ بويىغا ئېلىق ـ سېلىق ۋە تۇرلۈك ئىشلاردا ئوڭاي ھەم ئىدىتلىق بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، 100 ئۆيلۈكنى بىر يېزا قىلىپ بېكىتىپ، ئۇلارنىڭ ئولتۇرۇشلۇق ماكان ۋە تېرىلغۇ مەيدانلىرىنى بەرپا قىلىشقا رەھبەرلىك قىلدى. كۆچۈرۈپ چىقىلغان بۇ ئائىلىلەرنىڭ ھەر بىرىگە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى قىلىش ئۈچۈن خانلىقتىن (جۇڭغارلاردىن غەنىمەت ئالغان چارۋا مالدىن) ئىككىدىن كالا، بىر يىللىق ئۇرۇق، ئوزۇق ۋە 12 سەر ئاق كۈمۈش بېرىلدى[13]. بۇ نەرسىلەرنىڭ بەدىلىگە دېھقانلارنىڭ ھەر يىلى خانلىققا 4 خو بۇغداي (256 كىلوگرام) غەللە پاراق ھوسۇلى تاپشۇرۇشىنى بېكىتتى، كۆچمەنلەر دېھقانچىلىققا كىرىشتى. بۇلارنىڭ ئالغان ئاشلىقلىرىنى كۆرگەن موڭغۇللار ئۇلارنى «تارانچى» (بۇغدايچى

ـ دېھقان) دەپ ئاتاشتى.

ئىلىغا كۆچۈرۈلۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ قۇرغان يېزىلىرى قاينۇق ھەم بايتوقاي رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر يېزىلىرىدۇر.

مۇسا گوڭ يۇقىرىقى ئىشلارنى بىر قاتار ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى: ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىنى «تارانچى»لارغا يەتكۈزۈپ، ئالۋاڭ ـ ياساق ئىشلىرىنى بېجىرىش، شەرىئەت نىزاملىرى بويىچە ئىش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن دىنىي مەھكىمە تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭ ئەئلەم، مۇپتى، قازى ھەم موھتىسىپلىرىنى (تەپتىش) تەيىنلەش ۋە ئورنىدىن قالدۇرۇش، ئومۇمەن مۇسۇلمانلارغا ئائىت ئىشلارنىڭ ئىجراسىغا مەسئۇل بولدى. غۇلجىدا تۇنجى مەھكىمە شەرئىي قۇرۇپ، تۇرپانلىق يۇرتدىشى موللا روزى ئاخۇننى ئەئلەم قىلىپ بېكىتتى.

1765 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. مۇسا گوڭ دادىسى ئىمىن ۋاڭ ۋە ئاكا ـ ئۇكىلىرى بىلەن بۇ قوزغىلاڭنى تىنجىتىشقا چۈشۈپ، خىزمەت كۆرسىتىپ قايتىپ چىقتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن چيەنلۇڭ خان تۆۋەندىكى يارلىق بىلەن مۇكاپاتلىدى:

«چيەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) 6 ـ ئاي.
يەنە يارلىق!

بۇ قېتىم ئۇچتۇرپاننىڭ ئىشىنى بىرتەرەپ قىلغاندا، ئىمىن خوجا ھەم ئۇنىڭ باللىرى سۇلايمان، مۇسالار ئادۇنىڭ باللىرى ئوسمانلار. . . نىڭ بارلىقى خىزمەت كۆرسەتتى. مىڭ رۇي، ئاگويلارغا ئالاھىدە بۇيرۇق بېرىلسۇن، ئۇلار ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە شۇ يەرنىڭ تاۋار ـ دۇردۇنلىرى بىلەن ئۇلارنى مۇكاپاتلاپ،

تەقدىرلىسۇن.»[14]

مۇسا گۆك قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئېلىنى ئاۋات قىلىش، جياڭجۇن مەھكىمىسىگە ياردەملىشىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى تەمىنات بىلەن قامداش، يىڭفاڭ (گازارما) ۋە ئوردىلىرىنى قۇرۇش ئىشلىرىدا خېلى چوڭ كۈچ چىقارغانلىقى ۋە ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئىشلىرىدا تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا مۇكاپات يۈزىسىدىن ئېلى ۋادىسىنىڭ شىمالىي تاغ باغرىدىكى سۇپتاي غولىدىن تېكىلىخان غولىغىچە بولغان سۇلۇق 12 غولدىن سۈيى مول، يېرى كەڭدىن بىرىنى تاللىۋېلىشىنى ۋە بۇ يەرگە ئۆز يۇرتى تۇرپاندىن 100 ئائىلىلىك يانچى ئېلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، بۇ يەردىن ئەبەدىي پايدىلىنىشنى بەخشەندە قىلىپ بېرىدۇ. گۆڭلۇق مەنسۋى ئۈچۈن ھەر ئايغا 115 يېرىم سەر كۈمۈش، ئاغىچىسىغا 16 سەر كۈمۈش، يىلىغا جەمئىي 1578 سەر ئاق كۈمۈشنى مائاش قىلىپ بېكىتىدۇ.

مۇسا گۆك خانلىقتىن تەقدىم قىلىنغان سۇلۇق غولدىن ھازىرقى چۇلۇقاي غولىنى تاللىۋېلىپ، بۇنىڭغا يۇرتى تۇرپاندىن 100 ئائىلىلىك يانچى ئېلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ[15]. ئۆز تۇغقانلىرىدىنمۇ يىگىرمىگە يېقىن ئائىلىنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ چىقىپ ئولتۇراقلاشتۇرىدۇ. بۇلارغا ئۆز شاخ دەپ نام بېرىدۇ. خەلق كېيىن «يانچى» سۆزىنى «قارىلار»، «ئۆزشاخ» نى «پارچە غوجىلار» دەپ ئاتىشىپ كەتتى.

ھازىرغىچە خەلق ئىچىدە ۋە بىرقانچە قولىيازمىلاردا مۇسا گۆك بېيجىڭغا بارغان دەپ كۆرسىتىلىش بىلەن تەڭ بىر قانچە رىۋايەتلەر بايان قىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. مۇسا گۆكنىڭ بېيجىڭغا بارغانلىقىغا دائىر ھۆججەتلەرنى ئۇچرىتالمىدۇق. خاننىڭ تۆۋەندىكى يارلىقىدىن مەلۇم بولۇشىچە، مۇسا گۆك ئاغرىق سەۋەبى

بىلەن بېيجىڭغا بېرىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلالمىغان.

«چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) 5 - ئاي.

ھاكىمبەگ مۇساگۆك بىرنەچچە يىلدىن بېرى كۆپ جاپا بىلەن خىزمەت قىلدى. ھازىر ئاغرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، پايتەختكە كېلىپ پادىشاھ بىلەن دىدارلىشالماسلىقى مۇمكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئىككى كۆزلۈك توز پەي تاجى مۇكاپات بېرىلدى، تاقىسۇن!»[16]

مۇسا گۆك كېسەلدىن شىپا تاپالماي ۋاپات بولدى، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن چيەنلۇڭ خان تۆۋەندىكىچە تەزىيە بىلدۈرگەن:

«چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) 9 - ئاي.

مىڭ رۇيلەرنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھاكىمبەگ مۇسا گۆك ۋاپات بولغان . . . مۇسا بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ناھايىتى ياخشى خىزمەت قىلغانىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئېچىندىم. شۇنىڭ ئۈچۈن 200 سەر كۈمۈش دەپنە خىراجىتىگە بېرىلسۇن.»[17]

مۇسا گۆك ئۆزىنىڭ ۋەسىيىتى ۋە دادىسى ئىمىن ۋاڭنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە جەسىتى لۈكچۈنگە ئېلىپ بېرىلىپ، ئاستانىغا دەپنە قىلىنغان. مۇسا گۆك ئېلىدا ئاران تۆت يىللا گۆك بولۇپ تۇرالىدى.

مۇسا گۆكنىڭ جەسىتىنى تۇرپانغا ئېلىپ بارغان چاغدىكى ئادەم سانى توغرىسىدا تۈرلۈك رىۋايەتلەر بولۇپ، تولاراق سۆزلىنىپ يۈرگىنى: «جەسەتنى 6000 ئادەم ئېلىپ بارغان. بۇ چاغدا ئاقئۆستەڭ چېپىلىۋاتقانلىقتىن، ئۆستەڭ ئىشى توختاپ قالغان، ۋاھاكازا. . .» دېگەنلەردىن ئىبارەت.

يۇقىرىقى خاتىرىلەردىن كۆردۇقكى، مۇسا گۆكنىڭ ھاياتلىقىدا ئېلىغا تېخى 6000 ئۆيلۈك ئادەم كۆچۈپ چىقىپ بولمىغان

ھەم ئاقئۆستەڭ توغرىسىدا سۆزمۇ بولمىغان. مۇشۇ ئىككىلا
پاكىت ئۇ سۆزلەرنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى كۆرسى-
تىدۇ.

خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، مۇسا گۇڭنىڭ جەسىتىنى
تالدىن ئىككى دانە ئۇزۇن سېۋەت توقۇپ بىرسىگە سالغان.
ئىككىنچى سېۋەتكە بىر قارى ئۆزىنىڭ كېرەك - يارىغىنى سېلىپ
بىر تۆگىگە ئارتىپ، قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ ماڭغان. بەش تۆگى-
گە ئوزۇقلۇق، كېرەك - ياراقلار ئارتىلىپ، ئاخۇنلار ۋە خىز-
مەتچىلەر بولۇپ جەمئىي 40 قا يېقىن كىشى ئاتلىق ئېلىپ
بارغان.

3. ئورانزىپ گۇڭ (غۇلامزاپ)

ئورانزىپ ئىمىن ۋاڭنىڭ 3 - ئوغلى، مۇسا گۇڭنىڭ ئىنى-
سى. لېكىن خەلق ئىچىدە ئورانزىپنى «مۇسا گۇڭنىڭ ئوغلى»
دەپ كېلىشمەكتە. مۇسا گۇڭنىڭ پەرزەندى بولمىغان. بۇنى بىز
تۆۋەندىكى يارلىقتىن بىلىۋالالايمىز:

«چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) 9 - ئاي.
مۇسانىڭ پەرزەندى يوق، ئۇنىڭ ئىنىسى ئورانزىپقا 3 -
دەرىجىلىك تەيجى ھەم مۇسانىڭ قالدۇرغان ئىلىنىڭ ھاكىمبەگ-
لىك ئورنى بېرىلسۇن.»[18]

دېمەك، مۇسا گۇڭنىڭ پەرزەنتلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن،
چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئورانزىپنى 1766 - يىلى 9 - ئايدا
ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىگەن.

ئورانزىپ گۇڭ ۋاقتىدا جەنۇبتىن يەنە 2000 ئۆيلۈك ئۇيغۇر
ئاھالىسى كۆچۈرۈپ چىقىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئىلىغا كۆچۈرۈل-

گەن كۆچمەنلەرنىڭ سانى جەمئىي 8000 ئۆيلۈككە يەتكەن.
بۈگۈنكى كۈنگىچە خەلق ئىچىدىكى «ئىلى 8000» دېگەن سۆز
مۇشۇنىڭدىن قالغان.

يېڭىدىن كۆچۈرۈلگەن 2000 ئۆيلۈكتىن 600 ئائىلىنى
ئارابوز (ھازىر ئاروز ئاتىلىۋاتىدۇ) غا، قالغان 1400 ئۆيلۈكنى
نىلقا ھەم توققۇزتارالارغا ئورۇنلاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ-
لارغا خانلىقتىن ئىلگىرىكى 6000 ئۆيلۈككە بەرگەندەك تېرىلغۇ
ئۇلاق، ئوزۇق، ئورۇقلۇق ۋە تۇرمۇش پۇلى بېرىلمىگەن: «بۇ-
لارغا كونا يۇرتى (ئىلگىرى چىققان 6000 ئۆيلۈك) ئات، كالا،
ئورۇقلۇق باغلاشىپ (ھەمكارلىشىپ) چىقارغان.»[19]

توققۇزتاراغا بۆلۈنگەنلەر: تاشتۆپە، گۆرجىلغا، كونا ساڭ،
تەمىتى، شارغوجىلارغا؛ نىلقىغا بۆلۈنگەنلەر: سۇپتاي، چونجى،
ئۇلاستاي. . . قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلىشىپ، ئىسمى ئاتالغان
يۇرتلارنى قۇرۇپ چىققان.

ئورانزىپ گۇڭ غۇلجا شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى جىرغىلاڭ
سۈيى قۇيغۇنىدىن ھازىرقى ناغىرچى مەھەللىسىنىڭ ئاستىغىچە
بولغان كەڭ، مۇنبەت يەرلەرنى ئىلى دەرياسىنىڭ لېۋىگىچە دېھ-
قانچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە لەڭزە بېشى سۇ-
يىدىن ئىككى ئۆستەڭ ئېلىشنى پىلانلىغان. بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ
بىرى، لەڭزە بېشى سۈيىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئېگىز ئاق توپى-
لىق يار بويىنى ئايلىنىپ، قارادۆڭ قاپتىلى ئارقىلىق گۈلشەنباغ
تەرەپكە قاراپ ئاققان ئۆستەڭ بولۇپ، بۇ ئۆستەڭنى «ھېكىم
ئۆستەڭ» دەپ ئاتاپ، جىرغىلاڭدىن تاش كۆۋرۈككىچە بولغان،
ھازىرغىچە «تۈرك» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان 5000 خولۇق يەر-
نى ئۆز خۇسۇسىغا ئايرىپ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرغان
ۋە يېقىنقى يىللارغىچە خارابىسى بولغان «ھېكىم ساڭ» يەنى

كېيىن «كونا ساڭ» دەپ ئاتالغان ساڭنى سالدۇرغان.
ئۆستەڭنىڭ يەنە بىرى، لەڭزە بېشى سۈيىنىڭ غەرب تەرىپى
بىلەن ئاقىدىغان، خەنزۇ بازىرىدىن ئۆتكىچە بىر پۈتۈن بولۇپ
ئېقىپ، ئايدۆڭ، تاشكۆۋرۈك، ناغرىچى تەرەپلەرگە تارماق بولۇپ
ئاقىدىغان ئۆستەڭ بولۇپ، بۇ ئۆستەڭ «شاغىلىق ئۆستەڭ» دەپ
ئاتالدى. بۇ ئۆستەڭنىڭ سۈيى بىلەن شاغىبەككە تەۋە بولغان
تاشكۆۋرۈكتىن ئايدۆڭ ئاستىغىچە ئارىلىقتىكى يەرلەر سۇغىرى-
لىپ، تېرىلغۇ يەرگە ئايلاندۇرۇلدى. شاغىلىق ئۆستەڭدىن 3
تارماق ئۆستەڭ (ئېرىق) ئېلىنىپ، بىرىنچىسىگە «بەگ ئېرىق»
، ئىككىنچىسىگە «ئاخۇن ئېرىق» دەپ نام بېرىلىپ، شۇ دەۋردە
بېكىتىلگەن بەگلەر ھەم ئاخۇنلارغا بېرىلگەن يەرلەرنى كۆكەرت-
تى. ئۈچىنچى ئېرىق سۇ بىلەن ھازىر قازانچى دەپ ئاتىلىۋاتقان
ئورۇنغا بىر يېزا قۇرۇپ، ئۇنىڭ يۇز بېگىلىكىگە روزىنى تەيىن-
لىگەنلىكى ئۈچۈن، روزى يۈزى يېزىسى قۇرۇلدى.
يۇقىرىدىكى 2 ئۆستەڭ ۋە 3 تارماق ئېرىق مۇشۇ كۈندىمۇ
شۇ چاغدا ئېلىنغان ئىزى بىلەن ئېقىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ
جەنۇبىنى كۆكەرتىشتە يەنىلا ئاساسىي ئۆستەڭلەر بولۇپ كەلمەك-
تە.

بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ چېپىلىشى بىلەن شەھەر قۇرۇلۇشىنى
كېڭەيتىشتە سۇ مەسىلىسى ھەل قىلىنغانلىقتىن، غۇلجا شەھىرى-
دە ئاھالىلەر (ئاساسەن ئۇيغۇرلار) كۆپىيىشكە باشلىغان. شە-
ھەرنىڭ سىرتىدا لەڭزە بېشى ئەتراپىغا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەر-
لىرىنىڭ ئارقىسىدىن خولاڭزىچىلىق قىلىپ (كۆتۈرۈپ يۈرۈپ
تىجارەت قىلغۇچىلار) چىققان تيەنجىنلىك خەنزۇلار ھەم خۇيزۇ
مەسچىتى ئەتراپىدىكى خۇيزۇلار مەھەللىلىرى بارلىققا كەلگەن.
ئورانزىپ گۇڭ تۇرپاندىكى چېغىدا چوڭ ئىشلارنى باشقۇر-

مىغانلىقى، ئىلىغا كېلىشى بىلەن ھەمكارلاشقىدەك يارد ەمچىلىرى
بولمىغانلىقى، ھاكىمبەگ ئوردىسىنىڭ خىزمىتى كۆپەيگەنلىكى
ئۈچۈن، ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ خان ئوردىسىغا قىلغان
تەكلىۋىگە بىنائەن، ئورانزىپنىڭ تۇرپاندىكى چوڭ ئاكىسى ئاق-
بەگنى شاغىبەگلىككە (مۇئاۋىن ھاكىمبەگلىككە) بېكىتىش بىلەن
ھاكىمبەگ ئوردىسىنىڭ ئىختىيارىدا 2 ئوردا بېگى، 2 ياساۋۇل
بەگ، 8 پۈتۈكچى، 8 دورغا، 20 نەۋكەر ھەم 20 ناغرىچى
بېكىتىپ، بۇلارغىمۇ ئۆز لايىغىدا يانچى، يەر ـ سۇ بېرىپ، بۇ
ئائىلىلەرنى ئالۋاڭ ـ ياساقتىن خالى قىلغان.
شاغىبەگلىككە تەيىنلەنگەن ئاقبەگ ئىلىغا كېلىشنى رەت قىل-
غانلىقى ئۈچۈن، ئورانزىپنىڭ ئاكىسى، تۇرپان بېگى سۇلايماننى
ئىلىغا كېلىپ ياردەملىشىشكە بۇيرۇغان. سۇلايمان كېلىپ بىرەر
يىلدىن كېيىن قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلسىمۇ، چىڭ سۇلالى-
سى ئوردىسى ئاز ۋاقىت تۇرۇپ ئىشلەپ بېرىشنى تەۋسىيە قىلغان-
دا قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن ئالاھىدە مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.
«چيەنلۇڭنىڭ 33 ـ يىلى (1768 ـ يىلى) 2 ـ ئاي.
ئاگوينىڭ مەلۇماتىدا شاغىبەگ ئاقبەگ خىزمەتكە ۋاقتىدا بار-
مىغان. . . سۇلايمان قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىۋىدى، يەنە بىر
ـ ئىككى يىل ئىشلەشنى تەكلىپ قىلغاندا، سۇلايمان بۇنى سەمى-
مىيەتلىك بىلەن قوبۇل قىلدى. شۇڭا سۇلايمانغا 4 توپ تاۋار
بېرىلسۇن. »[21]
مۇسا گۇڭ ۋاقتىدىن باشلاپ شەھەر قۇرۇلۇشى ئېلىپ بې-
رىلغان بولسىمۇ، ئىقتىساد يار بەرمىگەنلىكتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ
جۈمە ھېيت نامازلىرىنى ئوقۇيدىغان چوڭ جامەسى يوق
ئىدى. دەسلەپتە ھازىرقى 4 ـ دۆلەتلىك دوختۇرخانىسى ئورنىدا،
كېيىن شەھەر ئىچى 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ ئارقىسىدىكى نىزام-

باي، بوتابايىپلار قوراسى ئورنىدا مىھراپ ۋە ئازغىنە جامائەت پاتىدىغان، ئالدىنقى تەرىپىنىڭ ئۈستى ئاددىلا يېپىلغان بىر جاي بولۇپ، قالغان قىسمى ئوچۇق مەيدان ئىدى. شۇڭا ئورانزىپ گۇڭ ۋە پۈتۈن يۇرتنىڭ ئۇمىدى مۇقىم ۋە پۇختا بىر جامە سېلىش ئىدى.

چيەنلۇڭ خان ئۆز تەۋەسىگە ئالغان ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنى ھەربىي - مەمۇرىي ۋاستىلەردىن باشقا، «يۇمشاق ئۇسۇل بىلەن ئىدارە قىلىش» سىياستىنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ھوقۇقىنى مۇھاپىزەت قىلىشنى بۇيرىدى. ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى خاننىڭ بۇيرۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، مەسچىت ۋە باشقا ئىبادەتخانىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن پۇقرالارنى باشقۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، ئورانزىپ گۇڭغا غۇلجىدا چوڭ ۋە كۆركەم جامە قۇرۇش ئۇچۇن «بىر تۇمەن سەر كۇمۇش بەردى.»[22] ئورانزىپ گۇڭ مەزكۇر پۇل ۋە ھەر يۇرتتىن ئېلىنغان يىمەك - ئىچمەك ئەمگەك كۈچى بىلەن ھازىرقى «ئىلى بەيتۇللا» مەسچىتىنىڭ ئالدىدىكى پەشتاخ، ئىچكى مەسچىت مۇنارىنىڭ ئاستىدىكى مۇسىدىلارنى (ناماز ئوقۇيدىغان ئورۇن) ھىجرىيىنىڭ 1186 - يىلى، چيەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى (مىلادىيە 1773 - يىلى) ياساپ چىقتى.

ئورانزىپ گۇڭ ئىلىغا ئورۇنلاشتۇرغان يۇزلۇك يېزىلار يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تېرىلغۇ مەيدانلىرى كېڭەيگەنلىكتىن تەييار تاغ سۇلىرىنىڭ يېتىشمەيدىغانلىقى ھەم بۇ تاغ سۇلىرىنىڭ مۇقىمسىزلىقى سەۋەبلىك، مۇقىم ئۆستەڭلەرنىڭ بولۇشىنى ھېس قىلىپ، شەرقتىكى ھېدىلىيۇزى (ئەسلى ھېيت ئىلى)، خۇداقۇل يۇزى (ھازىر ئالتە ئۆي ئاتىلىۋاتىدۇ)، ئوينانىيۇزى (ھازىر ئونيار ئاتىلىۋاتىدۇ)، ھەم ئىسلامىيۇزىلەرنىڭ سۇغا بولغان ئېھ-

تىياجىنى قاندۇرۇش ئۇچۇن، ھازىرقى ئاق ئۆستەڭنىڭ بېشى بولغان «تاش ئۆستەڭ» نى پۈتۈن يۇرتتىن (يۇزلۇك يېزىلاردىن) ھاشار ئېلىپ چاپتۇردى.

مۇسا گۇڭ ۋاقتىدا ھەر بىر ئائىلىگە بەلگىلەنگەن ھوسۇل (پاراق) 4 خو بولۇپ، خېلى ۋاقىتلارغىچە 6000 ئائىلە تۇگەللىنىپ بولمىغانلىقى ئۇچۇن تولۇق تاپشۇرۇلمىغانىدى. ئورانزىپ گۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە نوپۇسى تۇراقلىشىپ، 6000 ئائىلە ئۇچۇن 96 مىڭ خو بۇغداي تاپشۇرۇش مۇقىم بەلگىلەندى. بۇ ھوسۇلنى باشتا تولۇق تاپشۇرالمىسمۇ، 1780 - يىللىرىدا تولۇق تاپشۇرۇشقا باشلىدى. ھوسۇل يىغىشتا ئورانزىپ قاتتىق قوللۇق بىلەن ئىشلەپ، ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلغانلىقتىن، ئىلى جياڭجۇنى يىلېتۇ خان ئوردىسىغا ئورانزىپنى تەقدىرلەش ھەققىدە ئىلتىماس قىلدى. چيەنلۇڭ خان تۆۋەندىكى يارلىق بويىچە ئورانزىپنى مۇكاپاتلىدى:

«چيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى) 11 - ئاي. يەنە يارلىق!

يىلېتۇنىڭ بايان قىلىشىچە: بۇ يىل ئىلىدىكى دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئۇيغۇرلار تاپشۇرىدىغان ئاشلىقنى تاپشۇرۇپ بولدى. ھاكىمبەگ ئورانزىپقا تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەر بېرىلسە، دېيىلگەن. تەلەپ بويىچە ئورانزىپقا تەقدىم قىلىپ رىغبەتلەندۈرۈلسۇن.»[23]

بەلگىلەنگەن ھوسۇلنى دېھقانلارنىڭ تولۇق تاپشۇرغانلىقىنى كۆرگەن ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى باشتىكى ۋەدىسىدىن يېنىپ، 6000 ئائىلىنىڭ يىللىق مەجبۇرىيىتى بولغان 96 مىڭ خونى ھۆل - يېغىن نورمال بولغان يىللاردا تۆلىسۇن، ئەگەر ھۆل - يېغىن تولاراق بولۇپ، مەھسۇلات ئادەتتىكىدىن ئوشۇق-

راق بولسا، يەنە 4 مىڭ خونى قوشۇپ جەمى 100 مىڭ خو ھوسۇل تاپشۇرۇشنى بەلگىلەپ، ئورانزىپ گۈڭ باشلىق بەگلەرنىڭ ئېغىدىن ئۆتكۈزۈپ، خانلىقتىن تەسدىق ئالدى. مۇشۇ تەسدىق بويىچە دېھقانلاردىن ھوسۇل ئېلىشقا كىرىشتى. ئورانزىپ بۇ ۋەزىپىنى سەممىي ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، خان ئوردىسى تەرىپىدىن «گۈڭ» ئۇنۋانى بېرىلدى.

«چيەنلۇڭنىڭ 55 - يىلى (1790 - يىل) 7 - ئاي.

ئىلى ھاكىمبېگى، بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى ئورانزىپ ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى، ئىسكەندەرنىڭ ئاكىسى. ئىمىن خوجا بۇرۇندىن تارتىپ خان ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقىرىپ خىزمەت قىلدى، ھازىر ئىسكەندەرمۇ پىداكارانە خىزمەت قىلماقتا. شۇڭا ئورانزىپقا گۈڭلۈق مەنسىۋى بېرىلسۇن.»[24]

ئورانزىپ گۈڭ گۈڭلۈق مەنسىۋىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ تۈرلۈك يارلىقلىرى ۋە دېھقانلارنىڭ سۇ قۇرۇلۇش ۋە شەھەرنى ئاۋات قىلىش ئىشلىرىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئورانزىپ گۈڭ ئىلىنىڭ قوڭغۇر ئوبا دېگەن يېرىدە كۆمۈر بارلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، خەلق ۋە چېرىكلەرنىڭ ئىسسىنىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كان كولاشنى تەشەببۇس قىلىپ، 24 ئورۇندا كۆمۈر كان ئاچقۇزدى. ئىلى جياڭجۈنى يىلىتۇ بۇنى خان ئوردىسىغا تۆۋەندىكىچە مەلۇم قىلدى:

«چيەنلۇڭنىڭ 48 - يىلى (1783 - يىل) 1 - ئاي.

مۇشۇ ئايدا ئىلى جياڭجۈنى يىلىتۇنىڭ بايان قىلىشىچە:

ئىلىنىڭ قوڭغۇر ئوبا دېگەن يېرىدىن تاشكۆمۈر چىقىدىكەن، ھازىر كان ئاچىدىغانلار پەيدا بولدى. 24 ئورۇندىن كان ئېچىلغانلىقى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىپ، باج ئېلىش ئۆلچىمى بىلەن

ھېسابلىغاندا ھەر يىلى 324 سەر كۈمۈش ئېلىنىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 47 - يىلدىن (1782 - يىل) باشلاپ ئالىمىز. ۋاقىپ بولۇشىڭىزلار ئۈچۈن سۇنۇلدى.»

ئورانزىپ گۈڭ 39 يىل تەيجى ھەم گۈڭ بولۇپ ئىشلەپ، جياچىڭنىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە 1805 - يىلى) ۋاپات بولدى. جەسىدى ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە دادىسى ئىمىن ۋاڭ ۋە ئاكىسى مۇسا گۈڭلارنىڭ يېنىغا يەتكۈزۈلۈپ دەپنە قىلىندى.

4. مىلىكزات گۈڭ

مىلىكزات ئورانزىپ گۈڭنىڭ ئوغلى. ئورانزىپ گۈڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىلى جياڭجۈنى سۇڭ جۈن ۋە مەسلىھەتچى ئامباللار ئورانزىپنىڭ ئورنىغا مىلىكزاتنى ئولتۇرغۇزۇش توغرىسىدا خانلىق ئوردىسىغا مەكتۇپ سۇندى. ئوردا تۆۋەندىكى تەپسىلىي يارلىق بىلەن مىلىكزاتنى بېكىتتى:

«جياچىڭنىڭ 10 - يىلى (1805 - يىل) 8 - ئاي.

يارلىق! ھەربىي ئىشلار ۋەزىرلىرىگە:

سۇڭ جۈن قاتارلىقلار ئىلى ھاكىمبېگى ئورانزىپنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى، ئۇنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك مەنسىۋىگە ئوغلى مىلىكزاتنى تەيىنلەشنى، ئىلى ھاكىمبېگى ئورانزىپ قالدۇرۇپ كەتكەن ھاكىمبەگلىك مەنسىۋىنىمۇ تەيجىلىك مەنسىۋىگە قوشۇپ ئۇنىڭ ئوغلىغا بېرىشكە تەستىقلاپ بېرىشىمىزنى سورىدى.

ھاكىمبەگ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىنى بېجىرىدىغان مەنسەپ بولۇپ، مەسئۇلىيىتى بىرقەدەر ئېغىر. ئۇنىڭ ئورنىغا بەلگىلەش ئۈچۈن ئادەم چىقمىسا، رەسمىي مەنسەپنى بەلگىلەپ يۇقىرىنىڭ تەسدىقلىشىغا سۇنۇش لازىم. ناۋادا تەيجىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەي-

ـدىغان ئادەم قوشۇمچە ئىلىنىڭ مەھكىمە باشلىقى بولغان بولسا،
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسى ئۆز قەبىلىسىنىڭ
ۋارىسلىق قىلىشىغا قالدۇرۇلسۇن. سۇڭ جۇن يۇقىرىغا ئىلى
ھاكىمبېگى مەنسۇپىنىڭ ئورنى بوش ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئىلتىـ
ـماس سۇنۇپ، تەستىقلاپ بېرىشىمىزنى سورىسۇن. مېلىكزات
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلىسە ھەمدە يېزا ئىگىلىك
ئىشلىرىنى باشقۇرالىسا، سۇڭ جۇن نامىدە بۇنى ئىزھار قىلىپ
تەستىقىمىزنى كۈتسۇن. بۇ تامامەن مۇمكىن.»[25]

جياڭجۇن سۇڭ جۇن خانلىقنىڭ يارلىقتا كۆرسەتكەن ئىشلىـ
ـرىنى ئىجرا قىلىپ، خاننىڭ تەستىقىنى ئالدۇ. شۇنىڭ بىلەن
مېلىكزات بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى ئۇنۋانلىق خادىم ۋە قوشۇمـ
ـچە ئىلى ھاكىمبېگى بولۇپ قالدۇ.

مېلىكزات ھاكىمبەگ بولۇش بىلەنلا، ئەسلى بورۇسۇن سۇـ
ـيىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بۆلۈكەي يېزىسى بورۇسۇن سۇيىدـ
ـدىن ئۆستەڭ ئېلىشنى قويۇپ تۇرۇپ، بۆلۈكەي غولى سۇيى
بىلەن دېھقانچىلىق قىلىشقا كىرىشكەندى. لېكىن بۇ غولنىڭ
ئېقىنى بۆلۈكەي تېرىلغۇ يەرلىرىگە كەلگىچە ناھايىتى كەڭ ساي
ۋە ھېسابسىز چوڭ تاشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، يازنىڭ ئىسسىق
كۈنلىرىدە سايغا سىڭىپ ئازلاپ كەتكەچكە، بۇ يېزىنىڭ دېھقانچىـ
ـلىق ئىشلىرى ئانچە راۋاجلىنالماي، ھوسۇل تۆكۈش ۋە ئوزۇق
- تۈلۈكتە ناھايىتى قىينالدى. شۇڭا مېلىكزات بورۇسۇن غولىـ
ـدىكى تار مەھەللىسىدىن ئېدىر قاپتاللىرىنى كېسىپ، سۇلتان
ئوۋەيس مازىرىنىڭ ئالدى بىلەن، كۈنگەيدىكى ئېدىر ئۈستىنى
ئايلاندۇرۇپ بۆلۈكەيگە كەلگىچە ئۆستەڭ ئېلىشنى پىلانلىدى ۋە
بۇنى چاپتۇرۇپ، بۆلۈكەي يېزىسىنىڭ دېھقانچىلىقىنى خېلىلا
ئىلگىرى سۈردى ۋە يېزىنىڭ باغ - ۋارانلىق بولۇشىغا سەۋەبچى

بولدى.

بۇ مەزگىلدە، جەنۇبتىكى ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ ئىخلاسمەن
مۇرتلىرىدىن تۇرپاندىن كۆچۈپ كەلگەن پادىشاھ قۇلى خەلپەم
قاش كەنتىدە، ھەمرايى نەزەر سوپۇم (قۇمۇللۇق) قاينۇقتا خەلپە
ئىدى. بۇلاردىن ئېشانلىق داشلىرىنى قايىنتىۋاتقان پادىشاھ قۇلى
خەلپەم ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئاللا قۇلى
خەلپەم تەرىقەت ئىشلىرىنى يۇرگۈزۈۋاتقانىدى. مېلىكزات ھېكىم
ئىلى ئۆلىمالىرى بىلەن بۇ زاتنىڭ ھوزۇرىغا چىقىپ، شەھەرگە
يېقىن قادىر يۇزى (ھازىر ئارائۆستەڭ دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ) دىن
يەر - سۇ بېرىپ، شۇ يەردە ماكانلىق بولۇپ، ئېشانلىق ئىشلىرىـ
ـنى ماڭغۇزۇشقا تەكلىپ قىلىپ كۆچۈرۈپ كېلىدۇ. بۇلاق بېشىـ
ـدا خەلپەم مەھەللىسىنى قۇرىدۇ. ئاللا قۇلى خەلپەم ۋاپات بولۇـ
ـشى بىلەن «خەلپەم مازىرى»نى تۇرغۇزۇپ چىقىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلى ئەتراپىدا قۇرۇلغان مازارلارـ
ـنىڭ تۇنجىسى مۇشۇ مازار بولۇپ، بارا - بارا بۇ مازار مەشھۇر
زىيارەتگاھ ئورۇنلارنىڭ بىرسى بولۇپ قالدۇ.

مېلىكزات گۇڭ ئانچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلمەيدۇ. ئۇ، 10
يىلدىن ئوشۇقراق گۇڭ، ھاكىمبەگ بولۇپ، تەخمىنەن 1814
- يىللىرى ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە جەسىتى
تۇرپانغا يەتكۈزۈلۈپ، دادىسى ئورانزىپ گۇڭنىڭ يېنىغا دەپنە
قىلىنىدۇ. شۇ چاغدا مېلىكزاتنىڭ جەسىتىنى تۇرپانغا يەتكۈزۈشـ
ـنى كەڭ خەلق ئاممىسى ئانچە ياخشى كۆرمەيدۇ.

5. خۇشنىزات گۇڭ

مېلىكزات گۇڭنىڭ 2 ئوغلى بولۇپ، جياڭجۇن سۇڭ جۇن،

سەنزەن داچىن چاڭ لىڭلارنىڭ خان ئوردىسىغا قىلغان تەكلىپىگە
بىنائەن 1814 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چوڭ ئوغلى
خۇشىنىزاتنى گۇڭ ھەم ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسىنى بىللە ئۆتەشكە
تەيىنلىدى. كىچىك ئوغلى نۇرزاتبەگ بەگلىكنىڭ خۇسۇسىي
ئىشلىرىنى باشقۇردى.

بۇ چاغدىمۇ گۇڭ ـ بەگلەرنىڭ كۆز ئالدىدىكى ئەڭ چوڭ
ۋەزىپىسى ھۆكۈمەت ۋە خەلقنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنىڭ
كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، يۇزلۇك يېز-
لارنىڭ تېرىلغۇ مەيدانلىرىنى كېڭەيتىش ۋە مۇقىم ئېرىق ـ
ئۆستەڭلەرنىڭ بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. بۇنىڭ ئۈستى-
گە ئىلگىرى يېڭى ئورۇنلاشقاندا بەزىبىر چوڭ بۇلاق ۋە تاغ
سۇلىرىدىن ئۇيغۇر پۇقرالار بىلەن ئەسكەرلەر تەڭ پايدىلىناتتى.
ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دېھقانلار كەينى ـ كەينىدىن ئۆستەڭ
ئېلىش ئىشىغا كىرىشكەنلىكتىن، ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى
ئىلگىرىكى ئۆستەڭلەرنى ئەسكەرلەرگە قالدۇرۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ
ئالاھىدە ئۆز ئالدىغا ئۆستەڭلەر ئېلىشىنى بۇيرىدى. مانا شۇلار-
دىن بىرى، يۇقىرىقى ۋە تۆۋەنكى پەنجىم يۇزى ھەم بايانداي
قەلئەسىدىكى ئەسكەرلەر پىلىچى قارا سۈيى بىلەن دېھقانچىلىق
قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. جياڭجۈن مەھكىمىسى مەزكۇر سۇنى
ئەسكەرلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا قالدۇرۇپ، خۇشىنىزات ھېكىمغا
باشقا ئورۇندىن ئۆستەڭ چېپىشنى بۇيرىدى. نەتىجىدە خۇشىنىزات
ھېكىم پەنجىم يۇزى بەگلىرى ۋە مىراپلىرى بىلەن ئىزدىنىپ،
جىرغىلاڭ غولىدىكى (جېلىلىيۇزنىڭ غولى) قارا سۇنى تاغ قاپ-
تاللىرى ئارقىلىق ئۆستەڭ ئېلىپ، تۇرپانيۈزى ئۈستىدىكى ئې-
دىر ـ قاپتاللارنى بويلاپ پىلىچى ئاغزىدىكى 150 ئۆيلۈك دېھقان-
نىڭ سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. جياڭجۈن مەھكىمىسى بۇنى

ئوردىغا تۆۋەندىكىچە بايان قىلدى:

«جياچىڭنىڭ 21 ـ يىلى (1816 ـ يىل) جياڭجۈن سۇڭ
جۈن، سەنزەن داچىن چاڭ لىڭلار مۇنداق بايان قىلىدۇ: ـ ئىلى
. . . خۇيىنىڭ (بايانداي) شەھىرىدە قوشۇن ۋە ئۇيغۇرلار دېھقان-
چىلىق قىلىشتا، شەرق تەرەپ تاغدىكى پىلىچى بۇلىقىنىڭ سۈيى
بىلەن يەر سۇغىرىپ كەلگەنىدى. بۇلتۇر، دېھقانچىلىق ئىشلىرى-
نى باشقۇرىدىغان ھاكىمبەگ خۇشىنىزات قاتارلىقلار ئۆستەڭ ئې-
چىشنى ئىلتىماس قىلغانىدى. . . بۇنىڭدىن يېڭى ئېچىلغان ئۆس-
تەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 170 لىدىن كۆپرەك بولۇپ، غەربىي شىمال-
دىكى جىرغىلاڭ تاغ بۇلىقىچە بارىدۇ. پىلىچىدىكى 150 ئۆي-
لۈك ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ يېرىنى سۇغىرىدۇ.»[20]

بۇ ئۆستەڭ تاماملانغاندىن كېيىن، خۇشىنىزات گۇڭ جەنۇبتا
«چاپچال ئۆستىڭى» نى ئالدۇرىدۇ.

خۇشىنىزات گۇڭ ئارۆستەڭدىن ئاللا قۇلى خەلپەمنىڭ ئوغلى
خۇدا قۇلى خەلپەم بىلەن قۇدىلىشىپ، خەلپەمنىڭ قىزىنى ئوغلى
خالزاتخانغا ئېلىپ بېرىدۇ.

خۇدا قۇلى خەلپەم يۇزلۇك يېزىلاردىن نۇرغۇن مۇرىت توپ-
لاپ ئۆز سۆھبىتىنى ئېلىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ غۇلجا شەھىرىدە
تەرىقەت (سوپىلىق ـ ئېشانلىق) نىڭ يوقلىقىنى مۇسۇلمانچىلىق
شەنىگە بولغان نۇقسان ھېسابلاپ، شەھەردىمۇ تەرىقەت تۇرغۇ-
زۇشنى، بۇنىڭ ئۈچۈن شۇ چاغدا نامى مەشھۇر بولغان بەدەخشان-
لىق ئېشانشاھ ئەۋلىيانى غۇلجىغا تەكلىپ قىلىپ ئالدۇرۇشنى
پىكىر قىلىدۇ. خۇشىنىزات گۇڭ بۇنى قوبۇل قىلىپ، 20 گە
يېقىن مۆتىۋەر ئاتالغان زاتلارنى سوۋغا ـ سالام ۋە مەكتۇپلار
بىلەن بەدەخشانغا ئەۋەتىدۇ. ئېشانشاھ ئەۋلىيا: مۇرىت ۋە تالىپ-

لىرىنىڭ كۆپلۈكى، تەلىم ۋە دەرستىن بوشىيالمايدىغانلىق ئۈز-
رىسىنى ئېيتىپ، ئىلى تەرەپكە تىجارەتكە كەتكەن سادىق مۇرتى
گارا مۇھەممەتكە ئېرشات خەت يېزىپ قايتۇرىدۇ. خۇشنىزات
گۆك نۇرغۇن يەرلەرنى قايتا - قايتا ئىزدەش ئارقىلىق، ئۇنى
چوڭ كۆره (كونا كۆره) دىكى دەڭدىن تېپىپ، بەگ ئوردىسىغا
ئالدۇرۇپ، ئۇستازىنىڭ ئېرشادىنى كۆرسىتىدۇ. گارا مۇھەم-
مەت: «بۇ ئىشنى پىرىم ئۆزى كېلىپ باشلاپ بەرمىسە، مېنىڭ
ھەددىم ئەمەس» دەپ ئۆزرە ئېيتىدۇ. خۇشنىزات گۆك ئەلچىلەر-
نى ئىككىنچى قېتىم يەنە ئەۋەتىدۇ. بۇ نۆۋەت ئېشانشاھ ئەۋلىيا
قەشقەر ئارقىلىق غۇلجىغا كېلىدۇ. خۇشنىزات گۆك ۋە ئەھلى
- ئىلىم ھەم يۇرتنىڭ ھەر ساھە زاتلىرى ئۇنىڭغا مۇرت بولۇپ
قول بېرىدۇ. ھازىرقى مەمىيارىيۇزىنىڭ شۇ چاغدىكى يۇز بېگى
(مەھەممەتيار) نىڭ شەھەر ئىچىدە باغلىق قورۇسى بولۇپ،
ياشانغان بۇ يۇز بېگمۇ قول بېرىپ، مەزكۇر قورۇسىنى خانىقا
ئۈچۈن ھەدىيە قىلىدۇ[27]. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غۇلجا شەھىرى-
دە دەسلەپ قۇرۇلغان خانىقا مەزكۇر خانىقادۇر. ئېشانشاھ ئەۋلى-
يا ئۈچ ئاي مىقدارى تۇرۇپ، مەزكۇر خانىقادا گارا مۇھەممەتنى
خەلىپە قىلىپ قايتىدۇ. ئۇ ئىلىدىكى مازارلاردىن «تېرەك ما-
زار» نى ئالاھىدىن باغدادىنىڭ مازىرى دەپ ئېلان قىلىدۇ.
خۇشنىزات گۆك ئۆمرىنىڭ ئاخىرىسىدا، شۇ چاغدىكى غۇل-
جىنىڭ ئەئىلەم ۋە قازى كالانى ئابدۇلئەزىز ئەئىلەم ۋە ئۆز ئوغلى-
غا: ئەگەر ۋاپات بولسا، غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى ئەتراپى-
نى مەجنۇنتاللار قاپلاپ تۇرغان، ئايلىنىپ سۇ ئېقىۋاتقان ئېگىز
بوشلۇق دۆڭ ئۇستىگە دەپنە قىلىشنى، مۇندىن كېيىن، ئەۋلاد-
لىرىدىن ۋاپات بولغانلارنى ئۆزىنىڭ يېنىغا قويۇشنى، جەسەتنى

تۇرپانغا ئېلىپ بارماسلىقنى — خەلققە جەۋرى قىلماسلىقنى ۋە-
سىيەت قىلىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ھاياتلىقىدا دادىسى مېلىكزاتنىڭ
جەسىتىنى تۇرپانغا يەتكۈزۈشتە خەلقنىڭ نارازىلىقىنى ۋە بۇ توغ-
رىدا چىققان قوشاقلارنى ئاڭلىغان خۇشنىزات گۆك تەخمىنەن
1818 - يىلى ۋاپات بولىدۇ. ئۇ ئۆزى ۋەسىيەت قىلغان ئورۇنغا
دەپنە قىلىنىدۇ.

6. خالزاتخان تەيجى — تاجى ھېكىم

خالزاتخان خۇشنىزات گۆكنىڭ يالغۇز ئوغلى. ئۇ چىڭ
سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ يارلىقى بىلەن 1818 - يىلى دادىسىنىڭ
ئورنىغا ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىنىدۇ.

ئىلگىرى يۇرت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كۆرمىگەن ياش خال-
زاتخان دادىسىنىڭ ئورنىغا گۆك بولۇش بىلەنلا، ئوردا قۇرۇلۇ-
شى ۋە خۇسۇسىي ھەشەمەتلەر ئۈچۈن تولاراق كۆڭۈل بۆلۈشكە
باشلايدۇ. خۇشنىزات گۆكنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە تۇرپان، قۇ-
مۇللاردىن ياخشى ئۇستىلارنى ئالدۇرۇپ گۈمبەز تۇرغۇزۇپ،
«ئالتۇنلۇق» بىنا قىلىدۇ. مەزكۇر ئالتۇنلۇقتا دائىم دۇئا -
تەكبىر قىلىپ تۇرۇش ۋە خەلقنىڭ نەزىرلىرىنى قوبۇل قىلىش
ئۈچۈن، يەكەندىن 40 ئۆيلۈك دەرۋىشنى كۆچۈرۈپ چىقىپ،
ئالتۇنلۇق ئەتراپىدىن ئۆي - جايلىق يەر بېرىپ، «سوپۇم مەھەل-
لىسى» نى قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇلارنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ھازىرقى
تاللىق، ئايرودروم ئەتراپىدىكى يەرلەرنى تېرىلغۇ يەر قىلىشقا
بېرىپ، ئالۋاڭ - ياساق، پاراقتىن كەچۈرۈم قىلىدۇ. بۇ دەر-
ۋىشلەر ھەر پەيشەنبە كۈنى جەندە - كۇلالىرىنى كىيىشىپ،
ساپايىلار بىلەن پۈتۈن شەھەرنىڭ ئاھالىسى ۋە رەستىلەردىكى

ھۈنەرۋەن تىجارەتچىلەرنىڭ دۇكانلىرىغا بېرىپ، دۇئا ـ تەگبىر
قىلىپ قايتىشاتتى. ئۇلار خەلقنىڭ قولىدىن نەقمۇ ـ نەق ھەدىيە
ئالمايتتى. ھەركىم نەزىر ئۈچۈن ئاتىغان نەرسىلىرى ۋە ھېيت
ـ ئايەملەردە سالغان ژىت (پوشكال) لىرىنى بۇلارنىڭ ئائىلىلە-
رىگە يەتكۈزۈپ بېرەتتى. مەزكۇر پوشكاللارنى يەرلىك ئىمام ـ
مەزىنلەر «بىزنىڭ ھەققىمىز ئەمەس» دەپ ئالمايتتى.

1815 ـ يىلى ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى تېرىلغۇ يەرلەرنى
كۆپلەپ ئېچىشنى مەقسەت قىلىپ، بۇرۇن چېپىلغان «تاشئۆس-
تەڭ» نى ئاساس قىلغان ھالدا «ئاقئۆستەڭ» قۇرۇلۇشىنى باشلا-
پ، بۇنى باشقۇرۇشنى خالزاتخان گۇڭغا تاپشۇرىدۇ. ئۆستەڭ ـ
سۇچىلىق ئىشلىرىدىن ئانچە تەجرىبىسى بولمىغان خالزاتخان
گۇڭ، چارە ـ تەدبىرلەر بىلەن ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى
سۈرۈشنىڭ ئورنىغا، كۆپرەك جەۋرى ـ زۇلۇم بىلەن ئىش
يۈرگۈزگەنلىكتىن، دېھقانلار ھەم يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ نەزىرى-
دىن قالىدۇ. تەخمىنەن 1820 ـ يىلى ئىلى جياڭجۈن مەھكىمە-
سى خالزاتخان گۇڭنى شاغىبەگلىككە (مۇئاۋىن ھاكىمبەگلىككە)
چۈشۈرۈپ، باقى ئاخۇننى ئورلاڭ ھاكىمبەگ (ۋاقىتلىق ھاكىم-
بەگ) لىككە تەيىنلەيدۇ. ئۆستەڭ ھەم يۇرت ئىشلىرىنى باقى
ھېكىم باشقۇرىدۇ. بۇ كىشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دۆلەتنى
ھاكىمبەگلىككە تەيىنلەيدۇ. دۆلەت ھېكىمنىڭ كۆزى تۇتۇلۇپ
قالغانلىقتىن چورۇقنى (مەھەممەت ئىمىننى) ھاكىمبەگلىككە
تەيىنلەيدۇ. خالزاتخان يۇقىرىدىكى ئۈچ ھاكىمبەگنىڭ مۇئاۋىنى
بولۇپ قېلىۋېرىدۇ.

چورۇق ھېكىم خەلقپەرۋەر، ئادىل، نەپسى يوق، سۇ ۋە
ئۆستەڭ ئىشلىرىنى پۇختا بىلىدىغان زات بولۇپ، ئۆستەڭ ئىش-
لىرى بۇ كىشىنىڭ باشقۇرىشىغا ئۆتكەندىن كېيىن، تېز ئىلگى-

رىلەيدۇ. 1825 ـ يىلى ئۆستەڭ پۈتۈپ، باياندايى قەلئەسىنىڭ
جەنۇبىغا يەتكۈزۈلىدۇ. ئۆستەڭگە سۇ باشلاش مەزگىلىدە، شاغ-
بەگ خالزاتخان «ئۆستەڭگە سۇ چىقمايدۇ» دەپ جياڭجۈن مەھكى-
مىسىگە ئەرز سۇنغان بولسىمۇ، جياڭجۈن ئىلى مەھكىمە شەر-
ئىيىنىڭ ئەئلىمى موللا قەمبەر ئاخۇن، مەھكىمە مۇپتىسى ۋە ئىلى
ئۆلىمالىرىنىڭ پېشىۋاسى ئاتالغان مەشھۇر مۇدەررىس مەسۇت
ئاخۇنلار باشلىق بىرقانچە كىشىلەرنى چاقىرىپ مەسلىھەت ئالى-
دۇ. چورۇق ھېكىم سۇنىڭ راۋان ئاقىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان
«دار» ياساپ، ئەمەلدارلارنى قايىل قىلماقچى بولىدۇ ۋە ئۆستەڭ
سۈيىدە بىللە ئېقىپ، «ئاق ئۆستىڭىم، ئاق!» دەپ پالاق ئۇرۇپ
باياندايى قەلئەسى سىرتىغا ياسالغان شىتەيگە بېرىپ، مۇراسىمنى
كۆرۈۋاتقان جياڭجۈنلەرگە خۇشخەۋەر يەتكۈزىدۇ (خەلق رىۋايەت-
لىرى بويىچە). چورۇق ھېكىم خانلىقتىن «كۆرمە» بىلەن
سوۋغاتلىنىدۇ ۋە سوۋغا بىلەن تەڭلا جياڭجۈن مەھكىمىسى چو-
رۇق ھېكىمغا قىيىنچىلىقلىرىنى ئېيتىپ، ئىلگىرى ئېلىپ كې-
لىۋاتقان 4 خو ھوسۇلنى 8 خو قىلىپ بېكىتىۋېلىشنى بۇيرۇي-
دۇ. بۇنى چورۇق ھېكىم ئانچە قوبۇل قىلمايدۇ. چۈنكى، خۇش-
نىزات ھېكىم «جىرغىلاڭ ئۆستىڭى» نى چاپتۇرۇشقا كىرىشكەن-
دە جياڭجۈن مەھكىمىسى «بۇ ئۆستەڭنى چېپىش ئۈچۈن قانچە
يىل ۋاقىت كەتسە، ئۆستەڭ پۈتۈپ سۇ باشلانغاندىن كېيىن،
شۇنچە يىل ئۆستۈرمە سېلىق سالماسلىققا ۋەدە قىلغان ئىدى.
بۇ ئۆستەڭ 6 يىلدا پۈتتى. بۇنىڭ پۈتۈشىگە ئاق ئۆستەڭنى
چېپىش تەشەببۇس قىلىندى. بۇنىڭغىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاشلا
ۋەدە قىلىنغان ئىدى. ئىككى ئۆستەڭ 21 يىلدا پۈتتى. دېمەك،
جياڭجۈن مەھكىمىسى باشتىكى ۋەدىسىگە بىنائەن 21 يىل ئۆس-
تۈرمە سېلىق سالماسلىقى كېرەك ئىدى. شۇڭا چورۇق ھېكىم

بۇ خەۋەرنى يۇرتقا — بەگلەرگە يەتكۈزدى. خەلقنىڭ پەريادى كۆچەيدى. بۇنى كەچۈرۈم قىلىش، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىش توغرىسىدا جياڭجۈن مەھكىمىسىگە ئەرز سۇنۇلدى.

چورۇق ھېكىمنىڭ ئاق ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى، خەلقپەرۋەرلىكى، بولۇپمۇ كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى ھاشارغا ئېلىپ بارماسلىقى ھەققىدىكى ئەمەلىي ئىشلىرى ۋە ئۆزىنىڭ بۇ توغرىدا تارتقان ئەرزىيەتلىرى (جاپالىرى) كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ۋە ئادىل ئەمەلدارلارنىڭ بۇ كىشىگە بولغان ھېسداشلىقىنى ئاشۇردۇ. سۇنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېقىپ، خەلق ئۆستىدىكى ھاشارنىڭ تۈگىگەنلىكى ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمەت، مۇھەببەتنى ئۇلغايتىدۇ. لېكىن بىرمۇنچە ھەسەتخورلارنىڭ پۇشقىقىغا پىت چۈشىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلىرى، ئەمەلدارلارنىڭ قانۇنسىز زورلۇق - زومبۇلۇقى خەلقنىڭ نارازىلىقىنى كۈچەيتىشكە باشلايدۇ. جەنۇبتا جاھانگىر خوجا توپىلىڭى پارتلايدۇ. توپىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىلى جياڭجۈنى چىڭ شياڭ داۋگۇاڭنىڭ 5 - يىلى (1825 - يىل) 11 - ئايدا قەشقەرگە داچېن (ھەربىي مەسلىھەتچى) بولۇپ يۆتكىلىپ، ئۆزى بىلەن بىرقانچە مىڭ چېرىكنى يۆتكەپ چۈشىدۇ. ئۇ داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى توپىلاڭدا ئۆلىدۇ. بۇ چاغدا ھوسۇل ئاشقانلىقتىن، ئىلىدىمۇ ئەھۋال جىددىيلىشىشكە باشلايدۇ. ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى شۇ يىلى مۇنداق خەۋپلىك ۋەزىيەتتە، چورۇق ھېكىمدىن گۇمانلىنىدۇ ۋە ھېكىملىكتىن قالدۇرىدۇ. خانلىققا سادىق بولغان خالزاتخان شاغبەگنى ئەجدادلىرىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان «گۇڭ» لۇق ئۇنۋانىدىن بىر دەرىجە تۆۋەنلىتىپ «تەيجى» ئۇنۋانى بىلەن ھېكىم ۋە 6 - دەرىجىلىك مىراب بېگى قىلىپ بېكىتىدۇ.

خەلق «تەيجى» سۆزىنى خاتا چۈشىنىپ، «تاجى ھېكىم» دەپ ئاتىشىدۇ. ھازىرقى كۈندىمۇ «تاجى ھېكىم» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان زات مانا مۇشۇ خالزاتخان تەيجىدۇر.

خالزاتخان تەيجى بولۇش بىلەن جياڭجۈن مەھكىمىسى بۇيرۇغان 8 خو ھوسۇلنى تۆلەشكە كۈچەپ، يېزا - يېزىلارغا ئوردا خىزمەتچىلىرىنى چىقىرىدۇ. كۆپ ئۆتمەيلا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى خالزاتخاننى «مىراب بېگى» لىق دەرىجىسى بىلەن باشقا يۇرت بەگلىرىنىمۇ قوشۇپ، بېيجىڭغا بېرىپ خاننى تاۋاپ قىلىشقا يارلىق چۈشۈرىدۇ.

«داۋگۇاڭنىڭ 5 - يىلى (1825 - يىل) 12 - ئاي.

يارلىق!

... خوتەننىڭ 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبېگى خۇدا بەردى قاتارلىق تۆت كىشى، قەشقەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك شاڭبېگى پولات قاتارلىق بەش كىشى ... ئىلىنىڭ 6 - دەرىجىلىك مىراپبېگى خالزاتلار شۇئەن ۋۇمىن دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىن خاننى تاۋاپ قىلسۇن. ئۇلارنىڭ بېيخەيگە بېرىپ مۇز ھۈنەرلىرىنى كۆرۈشىگە رۇخسەت قىلىنسۇن»[29].

خالزاتخان تەيجى بېيجىڭغا قىلغان سەپىرىدە قۇمۇلغا چۈشىدۇ ۋە قۇمۇل جۇنۋاڭى بېشىرنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشى ۋە ھەشەمەتلىك كۈتۈپ، خاننىڭ ھۇزۇرىغا يولغا سېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. بېشىر ۋاڭنىڭ ئايالىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. بېيجىڭغا بېرىپ خاننى زىيارەت قىلىپ قايتقاندا، يەنە قۇمۇلدا مەلۇم ۋاقىت تۇرىدۇ. بۇ مەزگىلدە بېشىر ۋاڭغا خالزاتخان كىچىك دادىسىنىڭ قىزى مېھرىبانۇمنى خوتۇنلۇققا بېرىشكە ۋەدە قىلىدۇ. مېھرىبانۇمنىڭ چىراي خۇلقى، ئەخلاق - پەزىلەتلىرىنى ئاڭلىغان بېشىر ۋاڭ چوڭ مىننەتدارلىقىنى

بىلدۇرۇپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن خالزاتخاننى يولغا سالىدۇ. بىر نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن، بېشىر ۋاڭ ئۆزى كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، تويلىشىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن كىشىلەرگە خەنجىرنى ھاۋالە قىلىدۇ. غۇلجىدا بىرقانچە ۋاقىت توي ئېشى بېرىپ خەنجەرگە نىكاھ قىلىدۇ. مېھرىبانۇمنى 50 ئائىلىلىك يېقىن تۇغقانلىرى ۋە خىزمەتچىلەر بىلەن يولغا سالىدۇ. (ھازىر خەلق ئىچىدە ئېيتىلىۋاتقان «پۇچۇنخان ناخشىلىرى» مەزكۇر مېھرىبانۇمنىڭ ناخشىلىرىدۇر)[30].

مېھرىبانۇمنىڭ ئانىسى يالغۇز قىزىنىڭ دېغىدا ھاراققا ئۆگىنىپ قالغانلىقتىن، «شارابچى خېنىم» دەپ ئاتىلىدۇ.

مېھرىبانۇمنىڭ بىرلا ئاكىسى بولۇپ، ئۇ سىڭلىسىنى بېشىر ۋاڭغا قۇمۇلغا ياتلىق قىلىشقا ئانچە رازى بولمايدۇ. قىزىنىڭ دەردىدە ئاپىسىنىڭ يۇقىرىقى ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىغا خاپا بولغان بۇ يىگىت (نۇساتبەك — نۇسرەتبەك) شارابچى خېنىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خالزاتخان بىلەن ئاچچىقلىشىپ قۇمۇلغا كۆچۈپ كېتىدۇ ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولىدۇ.

خالزاتخان بۇ داغدۇغىلىق ئىشلار بىلەن ئىككى يىلچە مەشغۇل بولىدۇ. جەنۇبتىكى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى باستۇرۇلۇپ، 1828 ـ يىلى جاھانگىر خوجا بېيجىڭغا يەتكۈزۈلۈپ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ. لېكىن جەنۇبىي شىنجاڭ تىنجىماي يەنە مالىمانچىلىق بولىدۇ، بۇنىڭ تەسىرى ئىلىغىمۇ كېلىدۇ. بۇنداق خەتەرلىك چاغدا، چورۇق ھېكىمنى كۆزدىن يوقىتىپ تۇرۇش ئۈچۈن ئىلى جياڭجۇنى دې يىڭئا داۋگۇاڭنىڭ 8 ـ يىلى (1828 ـ يىلى) ئۇنى ئاقسۇغا 10 يىللىق پالايدۇ. بۇ ئىشنى خەلق جياڭجۇندىن كۆرە، خالزاتخان ھېكىمنىڭ تەكلىپى بىلەن بولغان ئىش دەپ تونۇپ كۆڭلى قالىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 10 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە (1830 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 12 ـ ئايغىچە) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تۆت شەھرىدە كۆلىمى ناھايىتى زور بولغان توپىلاڭ پارتلايدۇ. بۇنى باستۇرۇش ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىچكىرىدىن ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 30 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر يۆتكەپ چىقىپ ئاقسۇدا توختىتىدۇ. بۇلارنىڭ ئوزۇقلۇقى ئۈچۈن ئىچكىرىدىن كەلتۈرىدىغان ئاشلىقنى تېجەپ قېلىشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۈرۈمچى ھەم ئىلىدىن ئاشلىق يۆتكەشنى بەلگىلەيدۇ. كۇچا خەلقى ئۈرۈمچىدىن كەلتۈرۈلگەن ئاشلىقنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن 1000 ئادەم، 200 ھارۋا، 500 ئات، 1500 كالا ھەم 1000 ئېشەك ئالۋاڭ بىلەن بۇ ئاشلىقنى ئاقسۇغا توشۇيدۇ.

ئىلى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقىدا ھارۋا يۈرەلمەسلىكى ھەممىگە مەلۇم. يۇقىرىقى ئاشلىقنى پەقەت ئات ـ ئۇلاق كۈچى بىلەنلا يەتكۈزۈش مۇمكىن ئىدى. لېكىن ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى بۇ ئاشلىقنى ئىلى دېھقانلىرىدىن 2000 كىشىنى ئاجرىتىپ، ھەربىر كىشى 50 جىڭدىن ئاشلىقنى كۆتۈرۈپ ئاقسۇغا يەتكۈزۈشنى خالزاتخانغا بۇيرۇيدۇ، خالزاتخان تەيجى بۇنى ئىجرا قىلىدۇ. ئىلى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقى 1300 چاقىرىمچە يول بولۇپ، ئىلى تەرەپتىكى خان يايلىقىدىن ئاقسۇ تەۋەسىدىكى تامغا تاشقىچە بولغان ئارىلىقتا مەشھۇر مۇز داۋان بولۇپ، ئارىلىقتا 10 نەچچە ئۆتەڭ بولسىمۇ، بۇ ئۆتەڭلەردە 2000 كىشى ياتىدىغان ئورۇن بولمىغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانلار ئۆتەڭ ئەتراپىدا، ئاي دالىدا يېتىپ ـ قوپۇپ بارىدۇ. ئاقسۇغا بارغۇچىلا بىرقانچە كىشى ئۆلۈپ كېتىدۇ، بىرقانچىلىرى كېسەللىك ۋە باشقا سەۋەبلەر بىلەن ئىلىغا — ئائىلىسىگە قايتىپ چىقالمايدۇ. بۇ ئەھۋاللار سەۋەبىدىن خالزاتخان تەيجىگە پۈتۈن يۇرت خەلقى ۋە مۆتىۋەر

زاتلارنىڭ قارشىلىقى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى داۋگۇاڭنىڭ 8 ـ يىلى (1828
ـ يىلى) «شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقىلى 10 يىلغا توشمىغان ئەنجاند-
لىق مۇھاجىرلارنى چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىش» ئىشىنى ئېلان
قىلدى. سەۋەبى: بۇلار خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بولغان چاي
ۋە ئاشلىقلارنى بېسىۋېلىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا تەسىر يەتكۈز-
گەن، دەپ تونۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر ئىككى نۆۋەتلىك
توپىلاڭدا بۇلارنىڭ قىسمەنلىرى توپىلاڭچىلار تەرىپىدە تۇرۇپ
پاراكەندىچىلىك سالغانلىقى ئۈچۈن ئاشۇ چارە قوللىنىلغان ئى-
دى. مۇشۇ بەلگىلىمىگە ئاساسەن قەشقەر سەنزەن داچېنى سالۇڭ-
ئانىڭ داۋگۇاڭنىڭ 9 ـ يىلى (1829 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا خان
ئوردىسىغا مەلۇم قىلىشىچە، پۈتۈن شىنجاڭدىن 2000 ئائىلىلىك
ئەنجانلىق مۇھاجىرلارنى ھەيدەپ چىقارغان.

ئىلى جياڭجۈنى دې يىڭئا ئىلى ـ تارباغاتايلاردا ئەنجانلىق
سودىگەرلەر بېسىۋالغان 38 مىڭدىن ئوشۇق قارا چاي، 4200
جىڭدىن ئوشۇق رەۋەننىڭ ھەممىسىنى مۇسادىرە قىلىپ، 28
سودىگەرنى چېگرىدىن ھەيدەپ چىقارغان. غۇلجا ۋە ئۇنىڭ ئەترا-
پىدىكى ئەنجانلىق مۇھاجىرلارنى ھەيدەپ چىقىرىش ۋەزىپىسىنى
خالزاتخان تەيجىنىڭ ئىجرا قىلىشىغا تاپشۇرغان. بۇنىڭغا ئاسا-
سەن، جياچىڭنىڭ 24 ـ يىلى (1819 ـ يىلى) دىن داۋگۇاڭ-
نىڭ9 ـ يىلىغىچە (1829 ـ يىلىغىچە) ئىلىدا تۇرۇشلۇق ئەن-
جانلىق مۇھاجىرلاردىن چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئايال بولۇپ
1463 كىشى چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىۋېتىلگەن.

ئەسلى بەلگىلىمە بويىچە، ئولتۇراقلاشقىنىغا 10 يىل بولغان
ۋە خانلىق نىزاملىرى بويىچە تىنچ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغانلار-
نىڭ چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىلماسلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن

بولسىمۇ، سالۇڭئا ھەم دې يىڭئالار سۈرۈشتۈرمەي، قارا ـ
قويۇق ھەممىنى ھەيدەپ چىقىرىشنى جېكىلىگەنلىكى ئۈچۈن،
خانلىقتا ئىتائەتمەن ئەنجانلىق مۇھاجىرلارمۇ ھەيدەپ چىقىرىلد-
دۇ. شۇنداقلا مەشھۇر ئېشان گارا مۇھەممەت خەلپەمنىڭ 11
ياشلىق نەۋرىسى، تۇرسۇنمۇھەممەت خەلپەمنىڭ ئوغلى ھېيت
مۇھەممەتنىڭمۇ ئائىلىسى بىلەن چېگرىدىن چىقىرىۋېتىلىشى خال-
زاتخان تەيجىگە بولغان غۇلغۇلا، لەنەتنى ئاشۇرۇۋېتىدۇ.

خالزاتخان تەيجى تۇرغۇزغان «ئالتۇنلۇق»، يەكەندىن
شەيخ، جارۇپلارنى ئالدۇرۇش، ئۇلارغا يەر، سۇ بېرىپ ئورۇنلا-
شتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ئادەتتىكى خىراجەت بىلەن بولماس-
لىقى ئېنىق. ئۇنىڭ ئۈستىگە مېھرىبانۇمنىڭ تويى، توي داستى-
خىنى ۋە ۋاڭ ئۈچۈن يوللانغان سوۋغا ـ سالاملار ھەددى ـ
ھېسابسىز بولۇپ، بۇلار ئۈچۈنمۇ نۇرغۇن ئىقتىساد كېرەكلىكى
ھەممىگە ئايان.

مۇسا گۇڭ ۋاقتىدىن باشلاپ قانۇنلاشتۇرۇلغان 4 خو ھو-
سۇل گۇڭ ـ بەگلىك ئوردىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا يىغىۋېلىنىپ،
جياڭجۈن مەھكىمىسى بۇيرۇغان ئورۇنلارغا يەتكۈزۈلەتتى. 4 خو
ھوسۇل يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن سەۋەبلەر بىلەن يىلدىن
يىلغا كۆپىيىپ، خالزاتخاننىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىگە كەلگەندە 16
خوغا كۆتۈرۈلگەن ئىدى. خالزاتخان تەيجى ئوردا خىزمەتچىلىرد-
نى ھەربىر يۈزلەرگە چىقىرىپ، ھوسۇلنى ناھايىتى قاتتىق قول-
لۇق بىلەن يىغىپ، بىر قىسمىنى جياڭجۈن مەھكىمىسى ئىختى-
يارىغا تاپشۇرغان بولسىمۇ، بىر قىسمىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ
ئۆتۈلگەن چىقىملىرىغا ئىشلىتىپ قويىدۇ. لېكىن بۇ ئىشنى
جياڭجۈن مەھكىمىسىگە مەلۇم قىلماي، «ھوسۇلنى دېھقانلار
تېخى تولۇق تاپشۇرمىدى» دەپ يالغان مەلۇمات بېرىدۇ. جياڭ-

جۇن مەھكىمىسى «پۈتۈن چارىلەرنى قوللىنىپ، ئەسلى ۋە قوشۇمچە ھوسۇلنى تۇگەل ئۇندۇرۇۋېلىشنى» بۇيرۇيدۇ. خالزاتخان تەيجى دېھقانلارغا: «يەنە قوشۇمچە سېلىق سېلىندى» دەپ، تۆلەشكە مەجبۇر قىلىدۇ. خەلق ئىلاجىسىز ھەممە نەرسىدىن ئايرىلىپ دېگۈدەك تۆلەشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ئىش بىرمۇنچە ئادىل زاتلار ئارقىلىق دېھقانلارغا يەتكۈزۈلگەنلىكتىن، كەڭ دېھقانلارنىڭ خالزاتخان تەيجىگە بولغان ھۆرمىتى يوقاپ، ئۆچمەنلىكى ئاشىدۇ، لېكىن داد ـ ئەھۋال ئېيتالمايدۇ.

خالزاتخان تەيجىنىڭ خىزمەت بېجىرىش جەريانىدا يۇقىرىقىدەك يۇرتقا پاراكەندىچىلىك سالىدىغان ئىشى كۆپ بولغانلىقى، ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن باشقا يەنە ئۆزىنىڭمۇ ھەشەمەتلىك خۇسۇسىي تۇرمۇش ئىشلىرى خەلقنى بىزار قىلغانلىقى، ۋەزىيەتنىڭ كۆڭۈلسىزلىكى، ئەمما بۇ ئىشلارغا پەرۋا قىلماي ئۆز خىزمىتىگە بىجاندىل كىرىشىپ كەتكەنلىكىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇ خەلق نەزىرىدىن چەتنەپ قالىدۇ. لېكىن خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ.

«ئۇ (خالزاتخان) جياڭجۈننىڭ ھىمايىسىدىن جاسارەت ئېلىپ، پۈرسەتلا كەلسە ئۆز خەلقىدىن بولغانلارنى ئېزىشكە باشلىغان ئىدى. ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىرىدىن ئۇزاقلاشقان ئىدى. مۇشۇ قىلمىشلىرى ئۈچۈن جازا بېرىشنى تەلەپ قىلغان ئاخۇنلارنى كۆپ قېتىم رەت قىلغان ئىدى. شۇڭا ئاخۇنلار جياڭجۈنگە بىر ئەلچى ھەيئىتى ئەۋەتىپ، گۇناھكارنىڭ جازالىنىشىنى تەلەپ قىلغان. جياڭجۈن سەمىمىي قوبۇل قىلغان. بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن يۇقىرى دەرىجىلىك تارانچى مەمۇرلىرىدىن ئىبارەت 5 كىشىلىك بىر كومىسسىيە تەشكىل قىلىشنى بۇيرۇغان. كومىسسىيە خالزاتنى گۇناھلىق دەپ ھېسابلىغاندىن كېيىن، جياڭجۈن جازا بېكىتىشنى ئاخۇنلارغا تاپشۇرغان. ئاخۇنلار شەرىئەت بويىچە ھېكىملىكتىن ئېلىپ تاشلاشتىن ئىبارەت جازا بې-

رىشنى ئېيتىش بىلەن بىللە، يەنە ئۆزلىرىنىڭ بۇ چارىنى يېنىكلىتىشنى ئۆتۈنگەن. شۇنداق قىلىپ، خالزاتنىڭ پۈتۈن دەرىجىلىرى قايتۇرۇۋېلىنغان ۋە ئۆزى تۇرپانغا سۈرگۈن قىلىنغان.» ①

كېيىن خالزاتخان تەيجى تۇرپاندىن قايتىپ چىقىدۇ. يەنە ئۆز ھېكىملىكىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

ئاقسۇغا 10 يىللىق پالانغان چورۇق ھېكىممۇ مۇددىتىنى 8 يىلدا تاماملاپ 1836 ـ يىلنىڭ ئوتتۇرىسىدا قايتىپ چىقىدۇ. خالزاتخان تەيجى چورۇق ھېكىمدىن ھال ـ ئەھۋال سوراپ بارمايدۇ. 1837 ـ يىلى چورۇق ھېكىم ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ نامىزىغا غۇلجا شەھىرى ۋە ھەممە يۇرتنىڭ دېھقانلىرى بىرى قالماي دېگۈدەك قاتنىشىدۇ. ئۇنىڭ جەسىدى گارا مۇھەممەت خەلپەم دەپنە قىلىنغان خەلپەم بۇزۇرۇكۋارغا دەپنە قىلىنىدۇ.

ئىلى ئەئلىمى قەمبەر ئاخۇنۇم تەزىيە نۇتقى سۆزلەپ، چورۇق ھېكىمنىڭ ئۆلمەس ئىش ـ ئىزلىرىنى بايان قىلىدۇ ۋە ھەسەتخورلارنىڭ كەلتۈرگەن ئەرزىيەتلىرىنى قاتتىق سۆكىدۇ.

خالزاتخان تەيجى چورۇق ھېكىمنىڭ ئۆلۈمىگە مۇشۇ سائەتتە قاتتىق ئېچىنىدۇ ۋە بۇقۇلداپ ياش تۆكىدۇ. گارا مۇھەممەت خەلپەمنىڭ نەۋرىسىگە قىلغان بىھۆرمەتلىكىنى ئەسلەپ ئەپسۇسلىنىدۇ. ھەر ئىككى زاتنىڭ روھىغا ناماقۇللۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، تەيجى ئۆزى ۋاپات بولغاندا ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئايىغى ئالتۇنلۇققا دەپنە قىلماي، گارا مۇھەممەت ھەم چورۇق ھېكىم قەۋرىلىرىدىن 40 چامدام تۆۋەنگە دەپنە قىلىشنى ئوچۇق ۋەسىيەت قىلىدۇ.

خالزاتخان تەيجى 1854 ـ يىلى ۋاپات بولىدۇ. ۋەسىيەت ھەم تىلىكى بويىچە گارا مۇھەممەت خەلپەمنىڭ ئاياق تەرىپىگە دەپنە قىلىنىدۇ.

---

① پروفېسسور ۋىلھېلىم رادلوف: «سىبىرىيەدىن تاللانمىلار» 333 ـ بەت.

7. مەزەمزات تەيجى

مەزەمزات خالزاتخاننىڭ ئاروۇستەڭدە ئۆتكەن خۇدا قۇلى
خەلپەمنىڭ قىزىدىن بولغان ئوغلى بولۇپ، ئۇ، چىڭ سۇلالىسى
ئوردىسىنىڭ بېكىتىشى بىلەن دادىسىنىڭ ئورنىغا تەيجىلىك ئۇز-
ۋانى بىلەن ھېكىم بولۇپ ئولتۇرىدۇ. بۇ چاغ دەل دۆلىتىمىز
جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ بۆلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا ئۇچرىغان ۋاقىت
بولۇپ، ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق ھېسابسىز
ئاشىدۇ. بۇ قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالى-
سى ھۆكۈمىتى مەملىكەت ئىچى، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەت
خەلقىگە ئالۋاڭ - ياساقلارنى كۆپەيتىشكە باشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن
تەيپىڭ تيەنگودەك دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى پارتلايدۇ. خانلىقنىڭ
چەت ئۆلكىلەردىكى چېرىكلىرىگە ئەۋەتىپ بېرىدىغان تەمىنات
پۇللىرى توختاپ قالىدۇ. شۇلارنىڭ قاتارىدا ئىلى جياڭجۈن مەھ-
كىمىسىگە كېلىدىغان پۇلمۇ توختاپ قالىدۇ. جياڭجۈن مەھكە-
مىسى بۇنى يەرلىك خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - ياساقلارنى كۆپەي-
تىپ ئېلىپ تولدۇرۇش مەقسىتىدە، ئىلى دېھقانلىرىدىن ئۆستۈ-
رۈپ ئېلىپ كېلىۋاتقان 8 خو ھوسۇلنى بىردىنلا 16 خوغا ۋە
1863 - يىلدا 32 خوغا كۆتۈرىدۇ. ئۆستۈرمە ھوسۇل ئۈچۈن،
خەلق بارلىق نەرسىسىنى بېرىدۇ، ئەنە شۇ چاغلاردا ئېيتىلغان:

ئالۋاڭ ھوسۇلۇم تولا
قۇياي دېسەم ئېشىم يوق.
بۇ ھوسۇلنى قۇيمىسام،
تىرىكلىكتە بېشىم يوق.

دېگەن قوشاقلىرىدا زارلانغىنىدەك، بىساتىدىكى بارلىق نەرسى-
لەرنى بەرسىمۇ يەنە تۈگۈتەلمەيدۇ.

1864 - يىلى ئىلى جياڭجۈنى چاڭ چىڭ سۇلالىسى
ئوردىسىنىڭ تەستىقى بىلەن مەزەمزاتنى «يېڭى ئۆستۈرمە سېلىق-
لارنى تولۇق تاپشۇرغۇزمىدىڭ» دەپ كۈرەگە چاقىرتىۋېلىپ
زىندانغا تاشلايدۇ. مەزەمزاتنىڭ مۇئاۋىنى ئابدۇرۇسۇل شاغبەگنى
ھېكىم قىلىپ بېكىتىدۇ. خەلقنىڭ چىداش تاقىتى قالمىغانلىقى-
نى بىلگەن ئابدۇرۇسۇل ھېكىم خۇيزۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈ-
زۈپ، شۇ چاغدىكى قازى كالان ناسىر ئەئلەمدىن پەتىۋا ئالىدۇ
ۋە ئىلى دېھقانلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە قارشى
قوزغىلىڭىنى باشلايدۇ. قوزغىلاڭغا پۈتۈن ئىلى ۋادىسىدىكى يې-
زىلارنىڭ دېھقانلىرى تۈگەل ئاتلىنىدۇ. تېزلىك بىلەن چىلپەڭزە
(شى چۈن) قەلئەسىنى ئالىدۇ ۋە باياندايغا يۈرۈش قىلىدۇ.

جياڭجۈن مەھكىمىسى باشتا قوزغىلاڭنى «ئادەتتىكى توپى-
لاڭ» دەپ ئانچە پەرۋا قىلمايدۇ. قوزغىلاڭچىلار چىلپەڭزىنى
تېزلىك بىلەن ئىشغال قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن كۈچ بىلەن
باياندايغا يۈرۈش قىلىپ، بۇ قەلئەگە دەھشەتلىك ئوق ياغدۇرغان-
دىن كېيىنلا، خەلق قوزغىلىڭى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. ئالدىراش-
لىق بىلەن زىنداندىكى مەزەمزات تەيجىنى بوشىتىپ ئەپۇ سوراش
بىلەن، مەزەمزاتنىڭ كۈرە كېمىسىدىن ئۆتۈپ، بەلدىكى يېزىلار-
دىن (چاپچال ناھىيە تەۋەسى) ئەسكەر ئېلىپ، قوزغىلاڭچىلار-
نىڭ ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلىپ بېسىقتۇرۇشنى، بۇنىڭ بەدىلىگە
تەيجىلىك ئورنىنى مۇقىم ساقلاپ قېلىش بىلەن كۆپ ئىنئاملار
بېرىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، كۈرە كېمىسى ئارقىلىق چاپچالغا
يولغا سالىدۇ.

مەزەمزات تەيجى چاپچالغا ئۆتۈپ، ھەربىر يېزىلاردىن ئەس-

كەرلىككە ئالماقچى بولغان كىشىلەرنىڭ غالجاتلىق توقۇلەك يۈز
بېگىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاللىقاچان قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ
كەتكەنلىكىنى بىلىدۇ[31]. ئۇ سىرىنى ھېچكىمگە بىلدۈرمەي، شۇ
كېچىسى دەريانى ئۈزلەپ چاپچال مازارغا بارىدۇ. كېيىندىن ئۆتۈپ
چىغلىق مازاردىكى ئەخمەتخان خوجا سىڭار كۆزنىڭ ئۆيىگە چۈ-
شىدۇ، قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبىنى سورايدۇ. ئەخمەتخان خوجا سى-
ڭار كۆز ھەقىقىي ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈشنىڭ ئورنىغا: كونا
ئاداۋەت. . . ئابدۇرۇسۇل شاغبەگ قېيناتىسى ئەخمەتبەگنىڭ
كۈشكۈرتۈشى بىلەن جانابىلىرىنىڭ ھاكىمبەگلىك ئورنىنى ئىگە-
لەش ئۈچۈن بۇ ئۇرۇشنى قوزغىدى. ئەخمەتبەگ غەزىنىچى بەگ
بولدى. ئابدۇرۇسۇل شاغبەگ پۈتۈن ئىشنى ئەخمەت غەزىنىچى
بەگنىڭ مەسلىھەت، يولىيورۇقى بىلەن يۈرگۈزۈۋاتىدۇ دەپ قۇت-
راتقۇلۇق قىلىپ، مەزەمزات تەيجىنىڭ ئىچىنى ئۆرتەيدۇ. مە-
زەمزات تەيجى ئەخمەتخان خوجا سىڭار كۆزنى ھەمراھ قىلىپ
ئارۆستەڭ بۇلاق بېشىدىكى تاغىسى شەمشىدىن خەلپەمنىڭ ئۆيىگە
كېلىدۇ. سىڭار كۆزدىن ئاڭلىغان سۆزلىرىنى مەخپىي تۇتۇپ
ئېيتمايدۇ.

شەمشىدىن خەلپەم ھەدىسىنىڭ ئوغلى بولغان مەزكۇر مە-
زەمزات توغرۇلۇق ئەندىشىدە بولغانلىقتىن، شەھەرگە كىرمەي
قوزغىلاڭچىلارغا مەدەت بېرىش يۈزىسىدىن ئارۆستەڭ ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدىكى يېزىلاردىن «نىياز باللار» (پىدائىيلار) نى تەش-
كىللەپ قويغان بولسىمۇ، ئارىلاشماي ئۆيىدە تۇرغان ئىدى.
مەزەمزاتنىڭ ئازاد بولغانلىقىدىن خاتىرجەم بولغان شەمشىدىن
خەلپەم ئەتىسىلا نىياز باللار ۋە مەزەمزاتنى ئېلىپ شەھەرگە —
قوزغىلاڭچىلار يېنىغا يۈرۈش قىلىدۇ.

چىلپەڭزىنى ئىگىلەش بىلەنلا، رەھبەرلەر مۇقىم رەھبەر-

لىكنىڭ بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، كېڭەش ئارقىلىق نەزەر بەنتتە
تۇرغان مەزەمزاتنى سۇلتان، ياگور ئاخۇننى مۇئاۋىن، ئابدۇرۇ-
سۇل شاغبەگنى ئەمىر، موللا ناسىر ئەئلەمنى قازى كالان، موللا
شاۋكەتنى قازى ئەسكەر، ئەخمەتبەگنى غەزىنىچى ۋە باشقا ئىش
بېشىدىكىلەرنى سايلاپ بولۇشقان ئىدى. شەمشىدىن خەلپەم تەرد-
پىدىن ئالدىنئالا بېرىلگەن خەۋەر بويىچە خەنبىڭدە تۇرۇپ ئۇ-
رۇشقا قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگدىن باشقا
يۇقىرىقى خادىملارنىڭ ھەممىسى مەزەمزاتنىڭ ئالدىغا — ھازىرقى
ئۆزبېك مەسچىتى تەرەپكە چىقىپ قارشى ئالىدۇ. شەھەرگە كى-
رىش يولىدا، مەزەمزات ئەخمەتخان سىڭار كۆزگە ئىككى نەۋرد-
سىنى باشلاپ چىققان ئەخمەت غەزىنىچى بەگنى جايلىۋېتىشنى
تاپشۇرىدۇ. سىڭار كۆز ئۆز كىشىلىرى بىلەن بىرئاز مېڭىپلا
ئەخمەت غەزىنىچى بەگنىڭ كاللىسىنى ئۈزۈش بىلەن، چوڭ
نەۋرىسىنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ. كىچىك نەۋرىسى قېچىپ خەنبىڭدىكى
دادىسى ئابدۇرۇسۇل ئەمىر تەرەپكە ئات سالدۇرۇپ كېتىپ بې-
رىپ، ھازىرقى تېببىي مەكتەپ ئالدىدىكى سۇغا سېلىنغان كۆۋ-
رۈككە ئېتىنىڭ پۇتى كىرىپ يېقىلىدۇ. سىڭار كۆز ئۆز ئادەملى-
رى بىلەن قوغلاپ كېلىپ، بۇ بالىنىمۇ چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ.
مەزەمزات خەلپەملەر بىلەن ئۆز ئوردىسىغا چۈشىدۇ ۋە سۇلتانلىق-
نى تاپشۇرۇۋالىدۇ.

ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ قېيناتىسى ۋە ئىككى ئوغلىنىڭ
دەپنە مۇراسىمىغا كىرىدۇ. ئۇلارنى دەپنە قىلغىچە پەقەت بىر
كۈنلا شەھەردە بولۇپ، بارگاھقا يانماق بولغاندا دادىسى ۋە ئىككى
ئوغلىدىن ئايرىلغان ئايالى قاتتىق نالە قىلىپ يىغلاپ، ئىنتىقام
ئېلىپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. ئەمىر ئايالىنىڭ نالىسىغا تاقەت قىلا-
لماي «ئۇرۇش تۈگىسۇن، ئاندىن كۆرىمىز!» دەپ، ئۇرۇش

سېپىگە كېتىدۇ. بۇ سۆزنى سىڭار كۆز شۇ زاماتلا مەزەمزات سۇلتانغا يەتكۈزىدۇ. سۇلتان سىڭار كۆزگە ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنى يوقىتىشنى، ئەگەر ئۇ يوقالمىسا، سىڭار كۆز ئىككىسىنىڭ يوقىتىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. باياندايي ئۇرۇشى مۇشۇنداق سەۋەبلەر بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كېتىدۇ. ئاخىرى ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنىڭ قوماندانلىقى، سادىر پالۋاننىڭ سېپىلنى تېشىپ پارتىلىتىشى بىلەن باياندايي قەلئەسى تولۇق ئېلىنىدۇ. مەزكۇر جەڭنىڭ قاتناشچىسى شائىر موللابىلال:

باھادۇر ئاتالدى بۇ جەڭدە ئەمىر،
نەدۇركىم ئەمىر شاھ ساھىپ سەدىر.
ئەمىردىن ھەممەنىڭ دىلى بولدى شاد،
دۇئا ئەيلىدى تاپتى غەمدىن نىجات.

دېدى بارچە ئادەم يۈرەكلىك ئەمىر،
كى بىزلەرگە دائىم كېرەكلىك ئەمىر.
كى ئابدۇرۇسۇل بەگدۇر دۇرۇست،
دىلى دۇرۇست ئۈچۈن تۈتتى خەلق ئانى دوست.㉜

دەپ كۆرسەتكىنىدەك، باياندايي ئېلىنىشى بىلەن پۈتۈن خەلق ئالدىدا ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنىڭ ئابرۇيى ئۆسىدۇ. بۇلارنى كۆرۈپ، مەزەمزات سۇلتان بىلەن ئەخمەتخان سىڭار كۆزنىڭ ئەندىشىلىرى تېخىمۇ ئاشىدۇ. ئەمىرنى تېزدىن يوقىتىش كويىغا چۈشىدۇ. يالغاندىن مانجۇچە يېزىلغان خائىنلىق خېتى تەييارلايدۇ. ئەخمەتخان سىڭار كۆز ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىكتە، كەچتە بارگاھ ئىچىدە يېتىش ئالدىدا تۇرغان ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنى

خەنجەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، ھېلىقى خەتنى ئۇنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ قويىدۇ ۋە ئەمىرنىڭ يېقىن ئادىمى دەپ قازى كالان موللا ناسىر ئەئلەمنى ھەپسىگە ئالىدۇ.

مۇشۇ ئارىلىقتا چەتتىن ئۆزىنى ئۇلۇغ خوجاملار نەسلىدىن قىلىپ كۆرسىتىپ، ماخمۇت ئىسىملىك قېرى خوجا پەيدا بولىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەۋلىيالىقىنى ئېيتىپ، كۆپنى ئۆزىگە تارتىپ مۇرىت قىلىۋالىدۇ. ياغاچتىن پو (زەمبىرەك) ياساپ، ئۇرۇش غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ سۇلتان بولۇشنى نىيەت قىلىدۇ. ياسىغان پوسى ئېتىلىش بىلەنلا پارچىلىنىپ كېتىدۇ. ئاندىن «پوچى خوجا» باشقا ئۇسۇل بىلەن ئۆز مەقسىتىگە يەتمەكچى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، خەلق ئىچىدە ئىناۋىتى چوڭ بولغان، ھازىر ھەپسىدە يېتىۋاتقان ناسىر قازى كالاننى ھەپسىدىن بوشىتىۋېلىش كويىغا چۈشۈپ، سۇلتاندىن سورايدۇ. سۇلتان قوبۇل قىلمىغاندىن كېيىن، پوچى خوجا ئۆزىنىڭ مۇرىتلىرىدىن قۇراشتۇرغان ئەسكەرلىرى بىلەن ناسىر قازى كالاننى بوشىتىپ ئېلىپ چىقىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ سۇلتان مەزەمزات قازى كالاننى ئۆلتۈرۈۋېتىش تەرەددۇتىنى قىلىدۇ. پوچى خوجا سۇلتان مەزەمزاتنى يوقىتىشقا ئالدىرايدۇ. پوچى خوجا مەزەمزاتنىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمى بولۇپ كېلىۋاتقان ئەخمەت سىڭار كۆزنى ئۆزىگە قارىتىۋالىدۇ. نەتىجىدە مەزەمزات ناسىر قازى كالاننى ئۆلتۈرگۈزىدۇ. پوچى خوجا، سىڭار كۆزلەر 1866 ـ يىلى مەزەمزاتنى ئۆلتۈرۈش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ 17 ياشلىق ئوغلى خىزىرخاننىمۇ ئۆلتۈرۈپ، سۇلتان ئوردىسىغا كىرىپ، مەزەمزاتنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى تالاپ كېتىدۇ. سۇلتاننىڭ كىچىك ئوغلى ئىلياسخان ئامان قالىدۇ. ئۇنىمۇ پوچى خوجىنىڭ ئادەملىرى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ئەنسىرەپ، چۆلۇقايدىكى ئۆز تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىگە چىقىرىۋېتىدۇ. سۇلتاننىڭ بۇ ئوغلى ئامان قالىدۇ.

بۇ چاغدىكى ئىلىنىڭ جىياڭجۈنى چاڭ چىڭ مەزكۇر قوزغىلاڭنىڭ پارتلىشىنى ئالدىنئالا توسىيالمىغانلىقى ئۈچۈن خان ئوردىسىدىن ئۆزىگە جازا بېرىشنى سوراپ يازغان بايانىغا خان ئوردىسىنىڭ سالغان تەستىقى ۋە بولغۇسى جىياڭجۈن مىڭ شۈيگە 1865 - يىلى 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى يوللىغان يارلىقىدا: «. . . ئۆتكەندە چاڭ چىڭنىڭ مەلۇم قىلىشىچە، مەزەمزاتنىڭ مەنسۇۋنى ئېلىپ تاشلاپ، ئاندىن سوراققا تارتىش تەلەپ قىلىنغان. بۇ قېتىم ئۇيغۇرلار توپلىشىپ مەزەمزاتنى ۋاڭلىققا سايلىماقچى بولۇۋاتىدۇ، دەپ ئاڭلىدۇق. مۇشۇ ئىشنى شۇ ئادەم قىلىۋاتامدۇ - قانداق؟ ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلار بېسىمغا چىدىماي قىلىۋاتىدۇ، دېيىشىدۇ. مىڭ شۈي ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، كېڭىشىپ كۆرۈش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتسۇن. ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ، خان يارلىقىدىن خەۋەردار قىلسۇنكى، ئەگەر ئۆتكەنكى ئەنزە ھەقىقەتەن ناھەق بولغان بولسا ئاقلاشقا بولىدۇ.» يەنە:

«تۇڭجىنىڭ 4 - يىلى 7 - ئاي (1865 - يىل 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى).

«ئىلى ھاكىمبېگى ئابدۇرۇسۇل ئەمەت ئىسيانچىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلسۇن.»[33] دەپ يارلىق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، بۇ چاغدا جىياڭجۈن مەھكىمىسى مۇھاسىرىدە قېلىپ، سىرت بىلەن ئالاقىلىشىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالغانلىقى ئۈچۈن، ھەر ئىككىلا يارلىق يەتكۈزۈلمەيدۇ.

8. بوۋاق خوجا — ئىلياسخان تەيجى

مەزەمزاتنىڭ چوڭ قايىغا قاچۇرۇپ چىقىرىۋېتىلگەن ئوغلىنىڭ ئىسمى ئىلياسخان بولۇپ، 1853 - يىلى تۇغۇلغان. دادىسى

ئۆلتۈرۈلگەندە ئۇ 13 ياشتا ئىدى. ئىلياسخاننىڭ يەنە بىر قوشۇمچە ئىسمى بولۇپ، «بوۋاق خوجا» دۇر. بوۋاق خوجا دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبىنى كۆپىنچە كىشىلەر ۋە ئۆز ئەۋلادلىرىمۇ مۇشۇ كۈنگىچە: «بۇ بالا مەزەمزات ئۆلگەندە تۇغۇلغانلىقتىن، بۇ بالىنىڭمۇ ئۆلتۈرۈلۈپ كېتىشىدىن قورقۇپ، ئات قويماي چوڭ قايىغا چىقىرىۋەتكەن. ئۇرۇش ئاخىرلاشقۇچە بالىنى باققان يېزىدىكى تۇغقانلىرى ئات قويماي «بوۋاق خوجا، بوۋاق خوجام!» دەپ ئاتىشىپ، ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئىلياسخان دەپ نام بەرگەن» دېيىشىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمى توغرا بولسىمۇ، تۇغۇلغان ۋاقتى ئالماشتۇرۇلغان[34].

1864 - يىلى قوزغالغان ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ، 1867 - يىلى ئىلى سۇلتانلىقى قۇرۇلىدۇ. بۇ چاغدا ئىلياسخان 14 ياشتا ئىدى. ئىلى سۇلتانلىقى ئىلياسخانغا ھېچقانداق ئىش بەرمەيدۇ.

1871 - يىلى چاررۇسىيە تاجاۋۇز قىلىپ، ئىلىنى قوراللىق بېسىۋالىدۇ. رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئىلىنى باشقۇرغان 10 نەچچە يىل داۋامىدىمۇ، ئىلياسخان ھېچقانداق خىزمەت بىلەن تەمىن ئېتىلمەيدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاررۇسىيە بىلەن 10 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سۆزلىشىش ئارقىلىق ئاخىرى «ئىلى - رۇسىيە شەرتنامىسى» ئىمزالىنىدۇ. چار رۇسىيە دېگەن مۇددەتتە چىقىپ كەتمەي، ئەڭ ئاخىرى گۇاڭشۈنىڭ 9 - يىلى 1 - ئايدا (1883 - يىلى 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى) چىقىپ كېتىدۇ، ئىلى ۋەتىنىمىزنىڭ قوينىغا قايتىپ، چىڭ سۇلالىسى خاندانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا يېڭىۋاشتىن ئۆتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ئىلى جىياڭجۈنلىكىگە جىن شۈننى تەيىنلەيدۇ، جىن شۈن ئۆزى بىلەن 30 مىڭ چېرىك باشلاپ چىقىپ، سۈيدۇڭگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. ئۇنىڭ ئىلىدىكى بارلىق ئەھ-

ۋالنى ئىگىلەپ خان ئوردىسىغا يوللىغان دوكلاتىغا خان ئوردىسى 1883 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈندىكى يارلىقى بىلەن: «. . . كېيىنكى بارلىق ئىشلارنى ئەستايىدىل بېجىرىش بىلەن ھاكىمبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تاللاپ، تەسىس قىلىش لازىم» لىقى توغرىسىدا كۆرسەتمە بېرىدۇ. ئوردىنىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، ئۇرۇش مەزگىلىدە ئەنزىسى قايتا تەكشۈرۈلمەي قېپقالغان مەزەمزات تەيجىنىڭ ئوغلى ئىلياسخان مەزەمزاتنىڭ ئورنىغا تەيجىلىك ئۇنۋانى بىلەن بېكىتىلىدۇ. بۇ چاغدا بوۋاق ھېكىمنىڭ 30 ياش مەزگىلى ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۈچ ئېلىشىدىن قورقۇپ ۋە چاررۇسىيىنىڭ كۇشكۇرتۇشى بىلەن ئىلى خەلقىدىن 10 مىڭ 899 ئائىلە (50 مىڭ 55 جان) يەتتە سۇغا كۆچۈپ چىقىپ كېتىپ، يۇزلۇك يېزىلاردا ئادەم ناھايىتى ئاز قالىدۇ. ئېتىز ـ ئېرىق، ئۆستەڭلەر بىرقانچە يىللىق ئۇرۇش سەۋەبى بىلەن خانىۋەيران بولغاچقا، بۇ ئىشلارنى تەرتىپكە سېلىش ئەڭ مۇھىم ئىشلار قاتارىدا تۇتۇلىدۇ.

ئىلى جياڭجۈنى جىن شۇن ئىلياسخان تەيجى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، «ئۇزۇن يىل تازىلانمىغانلىقتىن لاتقا تىنىپ كەتكەن ئاق ئۆستەڭنى رېمونت قىلىش بىلەن بىللە، 12 تارماق ئۆستەڭ ئېلىپ دېھقانچىلىققا كىرىشىش» توغرىسىدا گۇاڭشۈنىڭ 8 ـ يىلى 7 ـ ئاي (1883 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى) خانلىقتىن تەستىق ئالىدۇ.

بوۋاق خوجا ئىلىدىكى ھەر بىر يۇزلەردە ئادەم سانى ناھايىتى ئاز قالغان دېھقانلار بىلەن يۇقىرىدىكى 12 ئۆستەڭنى چېپىش ئىشىغا كىرىشىدۇ. دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى ناھايىتى تەسلىكتە ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، جياڭجۈن مەھكىمىسىگە تاپشۇرىدىغان يېڭى

سېلىقلارنى تاپشۇرۇش ئىشىنى ۋە غۇلجا شەھىرىنى ئاۋاتلاشتۇرۇش ئىشىنى ئىشلەشكە كىرىشىدۇ.

بوۋاق خوجا ئانچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمەيدۇ. ئۇ «پوچى خوجا» دادىسى مەزەمزات ۋە ئاكىسى خىزىر خوجىلارنى ئۆلتۈرگەن چاغدا، قاتتىق قورقۇپ كەتكەنلىكتىن، يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغاچقا، ئاخىرى مۇشۇ كېسەل سەۋەبىدىن 9 يىل تەيجىلىك قىلىپ، 39 يېشىدا، يەنى 1892 ـ يىلى ۋاپات بولىدۇ ۋە ئالتۇنلۇقتا، ئەجدادلىرىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

9. نۇرنىسا خېنىم ۋە غىياسىدىن بەگ

نۇرنىسا خېنىم ئىلياسخان تەيجىنىڭ يالغۇز قىزى.

غىياسىدىن بەگنىڭ دادىسى قۇمۇل ۋاڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆرمەتلىگىرەكلىرىدىن بەھرام بەگ خوجا دېگەن زات بولۇپ، ئانىسى ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرىنىڭ چۇلۇقايدىكى «ئۆزشاخ» لىرىنىڭ نوپۇزلۇقى بولغان مۆرىدىن شاڭبېگىنىڭ قىزى يۇنساخان خوجامدۇر.

بەھرامبەگ خوجا قۇمۇلدىن ئىلىغا كېلىپ يۇنساخان خوجام بىلەن نىكاھلىنىدۇ. ئۈچ قىز، بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەندىن كېيىن، ئۆز يۇرتى قۇمۇلغا قايتىپ شۇ يەردە ۋاپات بولىدۇ. جەسىتى قۇمۇل ۋاڭ ئالتۇنلۇقىدىكى چىنەگۈمبەز ئىچىدە نامى يېزىلغان «مەرھۇم بەھرامبەگ ھەزرەتلىرى» دېگەن مەقبەرىدۇر.

غىياسىدىن بەگ 1871 ـ يىلى غۇلجىدا تۇغۇلغان. بالىلىق چاغلىرىنى چۇلۇقاي ۋە غۇلجىدىكى ئوردىدا ئۆتكۈزۈپ، دىنىي مەكتەپتە ۋە خەنزۇچىدا بىر ئاز ئوقۇغان، خەنزۇچە تىلنى خېلىلا پىششىق ئۆزلەشتۈرگەن.

بوۋاق خوجىنىڭ ئوغۇل پەرزەنتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز ھاياتلىقىدا يالغۇز قىزى نۇرنىسا خېنىمنى تەيجىلىك ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدۇرۇش ئۈچۈن، تۇغقىنىنىڭ ئوغلى غىياسىدىن بەگكە ياتلىق قىلغان.

بوۋاق خوجا ۋاپات بولغان كېچىسى ئوردا خىزمەتچىلىرىدىن سىدىق شاڭيۇ بوۋاق خوجىغا چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن تەيجىلىك مۆھرىنى ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلى يوق دەپ، كۈرەدىكى جياڭجۈن مەھكىمىسىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن[35]. مۇسىبەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى ھېكىم ئاغىچا نامىغا يېڭى تامغا ئويدۇرۇپ، نۇرنىسا خېنىمنى «ھېكىم ئاغىچا» قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ھېكىم ئاغىچا تەيجى ئوردىسىنىڭ دېھقانلار ۋە يۇرت بىلەن بولىدىغان ئىشىغا ئۆزى بىۋاستە ئارىلىشالمىغانلىقى ئۈچۈن، يولدىشى غىياسىدىن بەگكە ھاۋالە قىلىپ، تامغا بېسىش لازىم بولغاندا، تامغىنى ئۆزى يېنىدا تۇتۇپ، ئۆيىدە بېسىپ بېرىدۇ. غىياسىدىن بەگنى خەلق ھاكىمبەگ خوجا دەپ ئاتايدۇ. غىياسىدىن بەگ تا ۋاپات بولغۇچە مۇشۇ ھاكىمبەگ خوجا نامى بىلەن دۇنيادىن ئۆتتى.

1911 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن قوزغالغان شىنخەي ئىنقىلابىغا ئاۋاز قوشۇش يۈزىسىدىن ياڭ زەنشۇينىڭ رەھبەرلىكىدە كۈرەدە ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى پارتىلىدى. بەش مىللەتنى ئاساس قىلغان خەلق ھۆكۈمىتى (مىنگو) قۇرۇلدى. ھاكىمبەگ خوجا، ھۈسەيىنباي ھاجى مۇسا بايوپ، ياقۇپباي ھاجى باباشۇپلار باشلىق بىر قانچە كىشىنى ھەمراھ قىلىپ، ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ كەڭ يېزىلاردىكى 80 شاڭيۇ دېھقانلىرى بىلەن يېڭى ھاكىمىيەتنى قوللايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى. ھۈسەيىنباي، ياقۇپبايلار ئۆز زاۋۇتىدا ئىشلەنگەن ئاياغ كىيىمدىن يېڭى

ئەسكەرلەر ئۈچۈن نۇرغۇن ئاياغ كىيىم، ئىگەر - جابدۇق ۋە پۇل ھەدىيە قىلىدۇ، ھاكىمبەگ خوجا ھەربىيلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك ۋە ئاتلىرى ئۈچۈن ئوت - چۆپ، يەم - خەشەكلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە ۋەدە قىلىدۇ ۋە بۇنى ئىجرا قىلىدۇ.

خۇشنىزات گۇڭدىن ھاكىمبەگ خوجىغىچە بولغان گۇڭ، تەيجىلەرنىڭ ھەممىسى ئادەت بويىچە چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ساداقەت بىلدۈرۈش ئالامەتلىرىدىن بىرى بولغان يالغۇز ئۆرۈمە چاچ قويۇشقان ئىدى. كۈرەدە يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇپ ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، چاچلارنى ئالدۇرۇۋېتىش ئىشى باشلىنىدۇ. ھاكىمبەگ خوجا بىرىنچى بولۇپ ئۆز چېچىنى چۈشۈرۈۋېتىدۇ. يېڭى ھاكىمىيەت پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. يەرلىك ئەمەلدارلارمۇ چاچلىرىنى ئالدۇرۇۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن 150 يىلدىن كۆپرەك چىڭ سۇلالىسى خاندانلىقىنىڭ ئىشەنچلىك يەرلىك ئەمەلدارلىرىدىن بولۇپ كەلگەن ئەجدادىنىڭ بۇ ۋارىسى يېڭى جۇڭخۇا ھاكىمىيىتىنىمۇ ئېتىراپ قىلغان يەرلىك مۆتىۋەر ئادەم بولۇپ قالىدۇ.

غۇلجا شەھرىدە كېيىنكى چاغلاردا شيەن يامۇلى قۇرۇلغان بولسىمۇ، دوتەي يامۇل (ۋالى مەھكىمە) تەسىس قىلىنمىغان ئىدى. 1896 - يىلى ئەتراپىدا دوتەي يامۇلى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، ئىش ئورنى (دوتەي يامۇل ئورنى) يوق ئىدى. ھاكىمبەگ خوجا مۇسا گۇڭ ۋاقتىدىن بۇيان ئوردا قىلىنىپ كېلىۋاتقان ئىلى گۇڭ - بەگلىك ئوردىسىنى دوتەي يامۇلى قىلىش ئۈچۈن تەقدىم قىلدى ۋە شەھەر ئىچى «كەسكەن يار مەھەللىسى» گە ئۆي - جاي سېلىپ كۆچۈپ باردى. خەلق بۇنى ئوردا، كەسكەن يار مەھەللىسىنى ئوردا مەھەللىسى دەپ ئاتاشتى. بۇنىڭ بىلەن كەسكەن يار مەھەللىسىنىڭ نامى ئۇنتۇلدى.

جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاكىمبەگ خوجىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى، ئىلىغا تەۋە بولغان 80 شاڭيۇ (ئاساسەن غۇلجا ناھىيە يېزىلىرى، چاپچال، توققۇزتارا ۋە نىلقىلار) ۋە غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، تىجارەت، تۈرلۈك ئالۋاڭ ـ ياساق، پاراق، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، دىنىي مەھكىمە ئاخۇنلىرى، ھەربىر يۇرتنىڭ شاڭيۇ، مىڭبېگى، دورغا، مىراپقا ئوخشاش بەگ ـ خىزمەتچىلىرىنى بەلگىلەش ھەم قالدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىشلار ئىدى.

ھاكىمبەگ خوجا دەۋرىدىن باشلاپ، غۇلجا شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى يىلدىن ـ يىلغا كېڭىيىشكە باشلىدى. ھاكىمبەگ خوجا قارادۆڭ ئاقسۇ مەسچىتىدىن گۈلشەنباققىچە بولغان يولنىڭ ئىككى تەرىپى ۋە قارادۆڭنىڭ باش تەرىپىدىكى قەلەندەر مەھەللىسى (ئازادلىقتىن كېيىن «ئازاد يېزا» دەپ ئۆزگەرتىلدى) ئورۇنلىرىنى جەنۇبتىن چىققان يوقسۇللارنىڭ مەھەللە قىلىپ ئولتۇراقلىشىشى ئۈچۈن ھەقسىز بۆلۈپ بەردى. چۈلۈقاي، تۈرك، توخۇچىيۈزى ھەم جىرغىلاڭدىكى تېرىلغۇ يەرلىرىنى مۇۋاپىق ھەق تۆلەش شەرتى بىلەن دېھقانلارنىڭ تېرىشىغا ئىجارىگە بەردى.

ھاكىمبەگ خوجا ياڭ زېڭشىن، جىڭ شۇرېن ھاكىمىيەتلىرى ۋاقتىدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىلەر كېڭىشى ئەزاسى بولۇپ كەلدى.

1933 ـ يىلى ئاپرېل ئۆزگىرىشى بولۇپ، شېڭ شىسەي تەختكە چىقىشى بىلەن شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئائىت «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» نى يولغا قويدى. شېڭ شىسەينىڭ دەسلەپتە كۆرسەتكەن ساداقەتمەنلىكىگە ئاساسەن، ھاكىمبەگ خوجا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى قوللاپ، ئىلىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان بىرقانچە ئىشلاردا

تەشەببۇسكارلىق كۆرسەتتى. مەسىلەن:

1. ھەر مىللەت قاتارىدا، ئىلىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي ـ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قوللاپ، ئۇيۇشما تەرەپتىن قۇرۇلغان شەھەر، يېزا ـ قىشلاقلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ راسخودى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خىزمەت ھەققى ئۈچۈن شەھەر پۇقرالىرى ۋە يېزا دېھقانلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تۆلەشكە تېگىشلىك بولغان دىنىي مەجبۇرىيىتى — ئۆشرە ـ زاكاتلارنى ئۇيۇشما ئىختىيارىغا بېرىشكە دالالەت قىلدى.

2. قۇرۇلغان «كۇلۇپ ياساش ھەيئىتى» گە رىياسەتچىلىك قىلىپ، مىللەتلەر كۇلۇبىغا ئىئانە توپلاپ، كۇلۇپنىڭ ياسىلىشىغا كۈچ چىقاردى.

3. ئىلىدا ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئۇن زاۋۇتى ۋە چوڭراق بىر مەكتەپ قۇرۇش مەقسىتىدە ھۆكۈمەت تەرەپتىن قىلىنغان تەشەببۇسقا ئاساسەن، ھەر مىللەت تىجارەتچى، چارۋىچى ۋە چوڭراق يەر ئىگىلىرىنى دالالەت بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، 15 قوينى بىر پاي قىلىپ بېكىتىپ، ئاكسىنېرنى ئۇبشېستۋا (ھەسسىدارلار شىركىتى) نى تەسىس قىلىپ، 250 مىڭ ئەركەك قوي پاي توپلاپ، بۇنىڭ كۆپ قىسمىنى سوۋېت ھۆكۈمىتىگە ئۆتكۈزۈپ، ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئۇن زاۋۇتىنى ئالدۇرۇپ، ساي بويىدىكى بەش قەۋەتلىك ئۇن زاۋۇتى بىلەن ئېلېكتر ئىستانسىسىنى ياساپ چىقىشقا ئاكتىپ قاتناشتى.

ئاكسىنېر شىركىتى يىغقان پايدىن ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە ئۇن زاۋۇتلىرىنى سېتىۋېلىپ ياساش بىلەن، ئاشقان قىسمىغا يەنە قوشۇمچە ياردەم توپلاپ، تۇنجى قېتىم كۆركەملىك «ئىلى گىمنازىيىسى» (ھازىرقى 8 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ) نى ياسىتىپ چىقتى.

4. ھىيلىگەر شېڭ شىسەي ئايىنىپ، 1937 ـ يىلدىن

باشلاپ ھەر مىللەت خەلقىنى «خائىن» نامى بىلەن تۇتقۇن قىلىپ، ئۇلارنىڭ قورا - جاي، بايلىق، مال - مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلغاندا، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى سالدۇرغان «مىللەتلەر كۇلۇبى» نىمۇ قوشۇپ ئۇياتسىزلىق بىلەن مۇسادىرە قىلدى. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن، سېتىۋېلىشنى بۇيرۇپ، 10 مىڭ خو بۇغداي (بىر خو 64 كىلوگرام) ۋە 10 مىڭ قويغا باھاسىنى بېكىتتى. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىلىرى بۇنى سېتىۋېلىشقا رازى بولدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 10 مىڭ خو بۇغداي، قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسى 10 مىڭ قوي بېرىپ، كۇلۇبنى قايتىدىن سېتىۋالدى. مەزكۇر بۇغداينى ھاكىمبەگ خوجا باشچىلىقىدا ئۇيغۇر ھاللىقلىرى چىقاردى؛ قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسى مەسئۇل بولۇپ قازاق، قىرغىز خەلقلىرىنىڭ ھاللىقلىرىدىن ياردەم ئېلىش ھەيئىتى تەشكىللەپ يۇقىرىقى قويلارنى يىغىپ ئۆتكۈزۈپ، كۇلۇبنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كۇلۇپ «ئۇ - قا - ق» كۇلۇبى (ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۇلۇبى) دەپ ئاتالدى.

كۇلۇبنى مۇسادىرە قىلغاندا، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ بىر يۇرۇش دوخۇۋوي ئوركېستىر مۇزىكىسىنىمۇ مۇسادىرە قىلغان ئىدى، يولسىزلىق قىلىپ ئۇنى قايتۇرۇپ بەرمىدى. شىڭ شىسەينىڭ قېيناتىسى چۇسىلىڭ (ئىلىنىڭ سىلىڭى) سىلىڭبۇغا ئاپىرىپ ئۆزىنىڭ داغدۇغىسى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ كەتكەندە بۇ مۇزىكا ۋە ئۇنىڭ چالغۇچىلىرىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەتتى (چالغۇچىلىرى ئاساسەن شىۋەلەر ئىدى).

5. ئىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى سانايى نەپىسە بۆلۈمى (سەنئەت بۆلۈمى) 1935 - يىلدىن باشلاپ مەشھۇر «غېرىپ - سەنەم»، «پەرھات - شېرىن» ھەم «قانلىق داغ» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناشقا باشلاپ، كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ ئالقىشى

ۋە قىزغىن قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى. تەكلىپ قىلىنغان ھەر مىللەت مۆتىۋەرلىرى ئويۇننى كۆرۈپ خۇش بولۇش بىلەن بىللە، دېكراتسىيە، گىرىمخانا ۋە كىيىم - كېچەكلەردە بولغان يېتىشسىزلىكلەرنى بايقاپ، ئائىلىسىدە بار بولغان كېرەكلىك جاھاز - مۈلۈكلەرنى تەقدىم قىلدى. ھاكىمبەگ خوجا بولسا پادىشاھ، ۋەزىر، ئاغىچىلار ۋە باش رولدىكىلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ئۈچۈن، ئوردىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان گۈڭ - بەگلەر ۋە ئاغىچىلارنىڭ تاۋار، كىمخاپ قاتارلىق كىيىملىرىنى تەقدىم قىلدى.

6. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «خەي - پايپاق»، «خەت - خالتا» ۋە «پۇل، مىلتىق، كۈچ چىقىرىش» دېگەن چاقىرىقلارغا بىنائەن ئىلىدا قۇرۇلغان «ئىئانە توپلاش ھەيئىتى» نىڭ رەئىسلىكىنى ھاكىمبەگ خوجا ئۈستىگە ئېلىپ، ياردەم توپلاپ ئۆزىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى كۆرسەتتى.

7. 1940 - يىلى (تەخمىنەن) شىڭ شىسەي شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن زايۇم تارقىتىشنى ئېلان قىلىپ، ۋىلايەتلەرگە پۇل سانىنى ئېنىق بەلگىلەپ چاقىرىق قىلدى ۋە مۇسابىقە ئېلان قىلدى. ئىلىنىڭ شۇ چاغدىكى ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ياۋ شۇن (خەلق ياۋ سىلىڭ دەپ ئاتايتتى. شىڭ شىسەي 1941 - يىلى «ياۋ شۇن پارتىيىسى» دەپ ئۇنى ئىلىدا 40 كىشى بىلەن بىرلىكتە قولغا ئېلىپ، ھەممىسىنى تۈرمىدە ئۆلتۈرۈۋەتتى)، ھاكىمبەگ خوجىنى «زايۇم تارقىتىش ھەيئىتى» نىڭ رەئىسلىكىگە تەكلىپ قىلىپ بېكىتتى. بۇ ھەرىكەت ئىلىدا بەس - بەس بىلەن ئېلىپ بېرىلىپ، بەلگىلەنگەن ۋەزىپىدىن ئاشۇرۇپ ئورۇنلاش بىلەن شىنجاڭ بويىچە بىرىنچىلىكنى ئالدى. ھاكىمبەگ خوجىنىڭ بۇ ئىشتىكى

رولى چوڭ بولدى. بۇ ئىش شۇ چاغدا «ئىلى گېزىتى» ھەم «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئالاھىدە ئېلان قىلىندى.

8. ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىش ئورنى ئىلگىرى مىللەتلەر كۇلۇبىدا بولۇپ، بۇ ئورۇننى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مۇسادىرە قىلىپ كەتكەنلىكتىن، ئىش ئورنى بولماي قالدى. 1938 ـ يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۆزىدە بار بولغان پۇل ۋە قالغىنىنى خەلقتىن ياردەم ئېلىش يولى بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىناسىنى ياسىتىپ چىقتى (ستالىن كوچىسىدىكى ھازىرقى ئوبلاستلىق ياشلار كومىتېتىنىڭ ئورنى). بۇ بىنانىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈنمۇ ھاكىمبەگ خوجا ئۆز نوپۇزى بىلەن چوڭ ياردەم كۆرسەتتى.

9. پەنجىم غولىدىن كېلىدىغان پىلىچى سۈيى شېڭ شىسەي دەۋرىگىچە ئايرودروم، تالىلىقلاردىكى ساي بىلەن ئېقىپ كېلىپ غۇلجا شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، ساي قۇيۇلۇشى دېگەن يەردە ئىلى دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتەتتى. ئەتىيازدا كەلكۈن كەلگەن مەزگىلدە، ئات، ھارۋا، ئادەملەر ئۆتەلمەي، يېڭى شەھەر (نوۋى گورت — يېڭى شەھەر) بىلەن كونا شەھەر ئارىلىقى ئۈزۈلۈپ قالاتتى. بۇ چاغدىكى ئىلىنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارى چۇزوڭچىڭ جياڭجۇنىڭ ھاكىمبەگكە قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن، شەھەر خەلقى ۋە يېزىلاردىكى دېھقانلاردىن ياغاچ، شاخ ـ پاخال، تاش، ئەمگەك كۈچى ۋە پۇل ياردەم ئېلىپ، پىلىچى سۈيىگە دامبا (توسما) ياسىلىپ، ئاقتۆپە سېيىغا بۇرالدى. بۇنىڭ بىلەن سۇ ئاپىتى تۈگىتىلىپ، ئايرودرومدىن ئىلى دەرياسىغىچە بولغان ساي ئورنى ۋە بوش يەرلەرگە مەھەللە، قۇرۇلۇشلار سېلىنىپ، شەھەر دائىرىسى كېڭەيدى.

10. ھاكىمبەگ خوجا ياڭ زېڭشىن، جىڭ شۇرېن ھاكىمـ

يىتى دەۋرىدىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغىچە بولغان يىللاردا ئاقئۆستەڭنى بىۋاستە باشقۇرۇپ، ھەر يىلى لىڭكۇدا (قاش دەرياسى بويىدىكى ئۆستەڭ ئاغزىدا) 2 ـ 3 ئاي يېتىپ ئۆستەڭ بىخەتەرلىكى، كېڭەيتىش، تازىلاش ۋە توما ئۆلچەملىرىنى باشقۇرۇپ، كەڭ يېزا دېھقانلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە كۈچ چىقاردى.

11. ناغرا خۇشنىزات گۇڭ دەۋرىدىن باشلاپ ھاكىمبەگ خوجا دەۋرىگە كەلگۈچە ئوردا ئىختىيارىدا بولۇپ، ھېيت ـ ئايەملەردە ئوردا دەرۋازىسى ئۈستىدە چېلىناتتى ۋە ساقلىناتتى. 1934 ـ يىلدىن باشلاپ ھاكىمبەگ خوجا ناغرىنى خەلق ئىختىيارىغا ئۆتكۈزدى. مەلۇم ۋاقىتلارغىچە ئىلى بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ پەشتىقى ئۈستىدە، كېيىنكى چاغدا مەخسۇس ياسالغان ناغرىخانىدا چېلىنىدىغان بولدى.

ھاكىمبەگ خوجا 1937 ـ يىلى شۇ چاغدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ تۇرۇۋاتقان خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئەلچىلەر ئارقىلىق قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن قىزى گۆھەر بانۇنى خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئوغلى سەئىدۇللا ئەپەندىگە چۇ سىلىڭنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ھەشەمەتلىك توي قىلىپ ئۇزاتتى.

شېڭ شىسەي تەختكە چىقىپ ئاز كۈندىن كېيىنلا بىر تۇركۇم ۋەكىللەر ئۆمىكى ئارقىلىق خەنزۇچە خەت ئويۇلغان «سىزنىڭ ياردىمىڭىز ھامان يادلىنىدۇ» دېگەن مەزمۇندىكى لەۋھەنى ئەۋەتىپ، ھاكىمبەگ خوجىنىڭ قوراسى ئىچىدىكى ئۆيىنىڭ ئىشىكىگە ئېسىپ تەقدىرلەيدۇ.

1944 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىندى، ھاكىمبەگ خوجا بۇ ئىنقىلابنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ تەيىنلەندى. 1946 ـ يىلى ئۈچ

ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن 11 ماددىلىق بىتىمنى ئىمزالىدى، ئىلى ۋىلايەت بولدى. بۇ چاغدا ھاكىمبەگ خوجا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى بولۇپ بېكىتىلىش بىلەن، ئازادلىققىچە ۋە ئازادلىقتىن كېيىن بىر يىل ۋالى بولۇپ تۇردى.

1949 ـ يىلى 10 ـ ئايدا دۆلىتىمىز ئازاد بولۇپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. بېيجىڭدا ئېچىلغان 1 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا ئۈچ ۋىلايەت نامىدىن 2 ـ قېتىم ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان سەيپىدىن ئەزىزى، ئالىمجانلار ئىلىغا كېلىپ خۇشخەۋەر يەتكۈزدى. ئارقىدىنلا لۇ گۇاڭخەن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مەلۇم قىسمىنى باشلاپ غۇلجىغا كەلدى. بۇ چاغدا ھاكىمبەگ خوجا ۋالى بولۇپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلىدى ۋە قىزغىن قوللىدى. 1950 ـ يىلى ھاكىمبەگ خوجا ياشىنىپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن ۋالىلىق ئورنىدىن چېكىندى، ئورنىغا 4 ـ ئوغلى قېيۇمبەگ خوجا ۋالى بولۇپ تەيىنلەندى.

ھاكىمبەگ خوجا ۋالىلىقتىن چېكىنگەندىن كېيىنمۇ، ھۆكۈمەت، يۇرت ـ جامائەتچىلىك ئىشىدىن قول ئۈزمىدى. «خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ھال سوراش»، «ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش» مۇناسىۋىتى بىلەن قۇرۇلغان ھەر ئىككىلا ھەيئەت رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئىلى خەلقى نامىدىن كۆپ مىقداردا ياردەم توپلاپ تەقدىم قىلىش ئىشىنى بېجىردى. ئۆزىنىڭ ئولتۇرۇپ كېلىۋاتقان قورۇ ـ جايىنى (ھازىرقى ئوبلاستلىق تەپتىش مەھكىمىسى بار قورا) ھۆكۈمەتكە تەقدىم قىلدى.

1951 ـ يىلى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ۋە زومىگەرلىككە

قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى داغدۇغىلىق باشلاندى. غۇلجا ناھىيەلىك پارتىيە كومىتېتى تەرىپىدىن چاقىرىلغان ھەر مىللەت ھاللىق زاتلىرىغا مەسئۇل خادىم پارتىيىمىزنىڭ سىنىپ ۋە سىنىپ ئايرىش مەسىلىسى توغرىسىدا كەڭ چۈشەنچە بەردى. مەزكۇر يىغىنغا ھاكىمبەگ خوجىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن چوڭ ئوغلى پاشا خوجا (نۇرنىجات) قاتناشتى. يىغىن ئاخىرلاشقاندا، يىغىن مەسئۇلى پاشا خوجىنى ئالاھىدە ئايرىپ ئېلىپ قېلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىشىچە، ھاكىمبەگ خوجىنىڭ يەر ئىجارىگە بېرىشى ئۆلچەمگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش بىلەن، دادىسى ھاكىمبەگ خوجىنىڭ خاتىرجەم بولۇشىنى جېكىلىدى. كۆپ ئۆتمەي، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ۋە زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى رەسمىي باشلاندى. ھاكىمبەگ خوجا ئىجارە ھەققى ئۈچۈن ئۆزىدە بار بولغان ئاشلىق، نەق پۇل ۋە ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئالتۇن زىننەت بۇيۇملىرىنى تاپشۇرۇشقا باشلىدى. كېيىن ئىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم رەھبەرلىرى ھاكىمبەگ خوجىدىن ئىجارە ھەققى كەچۈرۈم قىلىنغانلىقىنى بىلدۈردى.

1951 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە 1 ـ قېتىملىق كەمبەغەل دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. ھاكىمبەگ خوجا 40 قا يېقىن ھەر مىللەت زاتلىرىنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ، مەزكۇر قۇرۇلتاينى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش بىلەن، شۇ چاغدا غۇلجا شەھىرىدە بار بولغان بالىنىتسىنىڭ خەلقنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالمايۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ، 400 كارىۋاتلىق بىر بالىنىتسا ياسىتىپ تەقدىم قىلىپ، بۇنىڭ بىلەن تۇنجى قېتىم ئېچىلغان كەمبەغەل دېھقانلار قۇرۇلتىيىنى قوللاپ خۇشخەۋەر يەتكۈزۈشنى تەكلىپ قىلدى. تەكلىپ قىلىنغان زاتلار بۇ تەكلىپنى سەممىي قوبۇل قىلىشتى. شۇ يەردىلا ھەر مىللەت مۆتىۋەرلىرىدىن 12 كىشىلىك

ھەيئەت تۈزۈلدى. ئارقىدىنلا ھاكىمبەگ خوجا بالىنتسا ئۈچۈن،
ئۆزىگە تەۋە مەشھۇر گۈلشەنباغنى تەقدىم قىلدى. قالغانلارنىڭ
ئالدى 500 دىن 200 گىچە قوي ئاتاشتى. ھەيئەت بالىنتسا
ئۈچۈن كېتىدىغان خامچوتنى تەييارلاشقا ۋەدىلىشىپ تارقالدى ۋە
ھەيئەت ۋەكىللىرى يازما لەۋھە تەييارلاپ، قۇرۇلتاي ئېچىلىۋاتـ
قان ئورۇنغا بېرىپ خۇشخەۋەر يەتكۈزدى (تۇرلۇك سەۋەبلەر
تۈپەيلىدىن، بۇ ياخشى تەشەببۇس ئىجرا بولماي قالدى).

كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي، ھاكىمبەگ خوجا ئۆلكىلىك سىياسىي
مەسلىھەت كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزالىقىغا تەيىنلەندى. ئۇنىڭ
ئوغلى قېيۇمبەگ ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىدىن يۆتكىلىپ، ئۆلـ
كىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىقى ھەم ئۆلكىلىك سانائەت نازارىتىنىڭ
نازىرلىقىغا بەلگىلىنىپ ئۈرۈمچىدە تۇردى. 1955 ـ يىلى 21
ـ ئاپرېل كۈنى قېيۇمبەگ ۋاپات بولدى. ھاكىمبەگ خوجا 1952
ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۈرۈمچىگە يۆتكەلگەن بولۇپ، قېيۇمبەگنىڭ
ۋاپاتى بىلەن ئۇمۇ 1955 ـ يىلى غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ 1957
ـ يىلى 8 ـ ماي كۈنى 86 يېشىدا ۋاپات بولدى. ئاتا ـ بوۋىلىرىـ
نىڭ يېنىغا — ئالتۇنلۇققا دەپنە قىلىندى.

ھاكىمبەگ خوجا ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىل ئىگىلەپ كەلگەن
خىزمەت ئورنىنى ساقلاش جەريانىدا كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ھاـ
كىمبەگلىك ئورنىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنۇشتەك ئەھۋاللارغا دۇچار
بولغان. بىز شۇلاردىن بىرىنى ئەسلەش بىلەن كۇپايىلىنىمىز.

1900 ـ يىللاردىن كېيىن، چاررۇسىيە ئىلىدىكى پۇقرالىـ
رىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، نۆۋەت بىلەن بىر قانچە ئاقساقاللارنى
تىكلىگەن. شۇلاردىن بىرى نۇراخۇن ئاقساقال ئىدى. بۇ كىشى
چاررۇسىيە پۇقراسى بولۇپ، ھاكىمبەگلىكنى ئۆزى قولغا كەلتۈـ
رۈش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن يەرلىكلەردىن (جۇڭگو پۇقرالىرى

ئىچىدىن) ئاقساقالنىڭ يولىيورۇقى ۋە كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش
بېجىرىدىغان ئىسلامىيۇزلىك سېيىق شاڭيۇنى ھاكىمبەگ قىلماقـ
چى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن 1912 ـ يىلى (تەخمىنەن) ئىلىنىڭ
چوڭ ئەئلىمى موللامەنسۇر ئەئلەم، مۇپتى نىزامىدىن ئاخۇن
باشلىق مۆتىۋەرلەردىن 100 گە يېقىن كىشىنى ئەتە ھېيت دېگەن
كۈنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرىدۇ. بۇلارغا چوڭ زىياپەت بېرىپ ھەر
بىرىگە تون كىيگۈزىدۇ. سېيىق شاڭيۇنى ھاكىمبەگلىككە تەيىنـ
لەشنى ئېيتىپ، ئۆزى ياساتقان مەسچىت (نۇراخۇن ئاقساقال
مەسچىتى)[37]دە ئەتىدىن باشلاپ ھېيت ناغرىسى چېلىنىش بىلەن
تەڭ، ئادەت بويىچە ھەر ۋاقىتتىكىدەك ھاكىمبەگ خوجىنى ھېيت
نامىزىغا ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئوردىغا بارماي، توپتوغرا نۇراـ
خۇن ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە كېلىپ سېيىق شاڭيۇنى ھېيت نامىزىغا
ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. كەلگەنلەر ماقۇل بولۇشۇپ قايـ
تىشىدۇ. تاڭ ئېتىش بىلەن بىرمۇ كىشى بۇ يەرگە كەلمەي
توپتوغرا ھاكىمبەگ خوجا ئوردىسىغا بېرىپ، ئادەتتىكىدەك رەسـ
مىي قائىدە بويىچە ئاتلاندۇرۇپ مەدرىسكە ئېلىپ كېلىدۇ. نامازـ
دىن كېيىن ئوردىغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. نۇراخۇن ئاقساقال، سېـ
يىق شاڭيۇلار تون كىيگۈزگەن كىشىلەر كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن
ھېيت نامىزىنىمۇ بارالماي ۋە ھاكىمبەگلىكنىمۇ ئالالماي شەرـ
مەندە بولىدۇ. شۇ چاغدىن باشلاپ ناغرا ئىككى ئورۇندا چېلىنىشـ
قا باشلايدۇ.

ھاكىمبەگ خوجىنىڭ ھاياتىغا بىرقانچە قېتىم قاتتىق ئۆلۈم
خەۋپى كېلىدۇ. بۇ مەزگىللەردە قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تەلەپ
ۋە ياردەملىرى بىلەن ئۇ ئامان قالىدۇ. شۇلاردىن بىرى: 1934
ـ يىلى ئىلىدىكى توپىلاڭچىلار ھاكىمبەگ خوجىنى ئوردىسىدىن
باغلاپ چىقىپ، قورallıق توپىدەك تەرەپكە ئېلىپ مېڭىپ، خەذـ

ـزۇ بازىرىغا كەلگەندە شۇ ئەتراپتىكى پۈتۈن خەنزۇ خەلقىنىڭ
قارشىلىقى ۋە قەتئىي تەلەپ قىلىشى بىلەن ئىلاجىسىز قويۇپ
بېرىشكە ۋە ئوردىغا يەتكۈزۈپ قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. خەنزۇ
خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇ ئامان قالىدۇ.

هاكىمبەگ خوجىنىڭ نۇرنىسا ھېكىم ئاغىچىدىن چوڭ پاشا
(نۇر نىجات) قاتارلىق ئۈچ ئوغۇل، ئالتۇن خېنىم، پاشا خېنىم
قاتارلىق ئىككى قىزى بولغان. نۇرنىسا ھېكىم ئاغىچا ۋاپات
بولغاندىن كېيىن ئالغان رەھىمەخان ئاغىچىدىن قېيۇمبەگ ۋە
ئىككي قىز، 3 ـ ئايالىدىن مىرزاتخان قاتارلىق پەرزەنتلىرى
بار ئىدى.

چوڭ پاشا (نۇرنىجات) فېئودال بالىسى بولسىمۇ، ئۆمۈر
بويى ئاتقا مىنمەي، هارۋىغا چۈشمەي، ئاما بىلەن ياخشى مۇنا-
سىۋەتتە بولۇپ، 1962 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ××
يېشىدا دۇنيادىن ئۆتتى. يەر ئىسلاھاتى مەزگىللىرىدە ھېچقانداق
زەربە بېرىلمىدى، قالپاقمۇ كىيگۈزۈلمىدى ۋە كەمبەغەل دېھقان-
لارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. هازىرمۇ ئۇلارنىڭ ھىمايىسى ۋە
غەمخورلۇقىغا ئىگە. پارتىيىمىزنىڭ چوڭ پاشا خوجىغا بولغان
مۇئامىلىسى ۋە غەمخورلۇقىدىن ھۆكۈمىتىمىزنىڭ «بىرمۇ ياخشى
ئادەمگە ئۇۋال قىلماسلىق» دېگەن سىياستى ئەمەلىيەتتە كۆرۈ-
لۈپ، كەڭ ئاممىغا نۇرغۇن روھلاندۇرغۇچى ئامىل بولۇپ تونۇل-
ـدى.

پاشا خوجا مەشھۇر خەتتات (ھۆسنىخەتچى)، رەسسام ئى-
ـدى. پاشا خوجىنىڭ خىزىرخان، سېيىتخان، خوجىخان، ئەزىز-
خان ھەم ئەزىمخان ئاتلىق ئوغۇللىرى بولۇپ، ھەممىسى خىزمەت-
ـتە بولۇش بىلەن بىللە ئىلىم ئەھلىلىرىدۇر. خوجىخان شىنجاڭ
سانائەت ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى (هازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپ-

ـتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئا-
ۋىن مۇدىرى — م). چوڭ پاشا ۋاپات بولغانغا قەدەر ئىلى
ئوبلاستلىق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى تەركىبىدە ۋەتەنپەرۋەر
زاتلار قاتارىدا ئىشلەپ كەلدى.

ئوتتۇرانچى پاشا 1945 ـ يىلى هاكىمبەگ خوجا هايات
ۋاقتىدىلا ۋاپات بولغان ئىدى.

كىچىك پاشا (ئەكرەمخان) شىڭ شىسەي، گومىنداڭ دەۋر-
لىرىدە ناھىيىلىك ئاشلىق ساقدا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە
بانكا مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئازادلىقتىن كېيىنمۇ بانكا مۇدى-
ـرى بولۇپ ئىشلىدى. 1983 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى
ۋاپات بولدى. ئۇ، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭە-
شىنىڭ ئەزاسى ئىدى. ئۇنىڭ ئەكبەرخان ئاتلىق ئوغلى بار. ئۇ
دۆلەت كادىرى.

يۇقىرىدىكى تولۇق بولمىغان خاتىرىلەردىن ئىلى گۆڭ ـ
بەگلىرىنىڭ تۇنجى ئاتىسى ئىمىن ۋاڭدىن زامانىمىزدا ئۆتكەن
نۇرنىسا ھېكىم ئاغىچا، غىياسىدىن هاكىمبەگ خوجا ۋە بۇلارنىڭ
بالىلىرىغىچە 10 ئەۋلاد، 220 يىلدەك ۋاقىتنىڭ ئۆتكەنلىكىنى
قىسمەن بولسىمۇ ئەسلەپ ئۆتتۇق. بۇ ئائىلىنىڭ رايونىمىز بويى-
ـچە سانى ئاز بولغان ھەم ئۇزۇلمەي مەنسەپ، مەرتىۋە ۋە ئىمتى-
يازغا ئىگە بولۇپ كەلگەن ئائىلىلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىدە شەك
يوق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ۋەتىنىمىزنىڭ ئەڭ غەربىي چېگرىسى-
ـدىكى، ئۆز ۋاقتىدا پىيادە ياكى ئاتلىق ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگىچە
نەچچە كۈنلەردە ئاران بېسىپ بولىدىغان كەڭ ئىلى ۋادىسىنىڭ
بۈگۈنكى شۆھرەتلىك ۋادىغا ئايلاندۇرۇلۇشى ۋە ئىتتىپاقلاشقان
كۆپ مىللەتلىك ماكان بولۇشىغا بۇ ئائىلىنىڭ قىسمەن بولسىمۇ
ئەجرى ـ ئەقىدىسى بار دەپ قىياس قىلىمىز.

بىر ئائىلىنىڭ دۆلەت تۈزۈمى ۋە سىياسىتى ئوخشاش بولمـ
غان، بەلكى بىر ـ بىرى بىلەن ئاسمان ـ زېمىن پەرق قىلىدىغان
بىرقانچە ھاكىمىيەتلەرنىڭ دەۋرىدە سەپتىن چۈشۈپ قالماي، ئۇ ـ
زاق ۋاقىت مەلۇم ھوقۇق ۋە ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كېلىشى ناھايىـ
تى ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋاللاردىندۇر. شۇنداقلا، شۇنچە ئۇزۇن
ۋاقىت ھوقۇق، ئىمتىياز بىلەن كەلگەن بۇ ئائىلىنىڭ توپلىغان،
يىغقان ئىقتىسادىي بايلىقلىرىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، بۇ ئائىلىـ
نىڭ ئۆز ۋاقتىدا خانلىقتىن ھەدىيە قىلىپ بەرگەن يەر ـ سۇدىن
ۋە كېيىنكى كۈنلەردە قۇراشتۇرغان ئاز ـ تولا چارۋىدىن باشقا،
ئىچكى ـ تاشقى بايلىققا ئىگە ئەمەسلىكى ئۆز ھوقۇق ۋە ئىمتىياز ـ
لىرىدىن تولۇق پايدىلانمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. خۇددى مۇشۇ
ئائىلىگە ئوخشاش ھوقۇق، ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ كەلگەن
قۇمۇل، لۈكچۈن ۋاڭ ئەۋلادلىرىنىڭ توپلىغان ھەر خىل بايلىقـ
لىرى، ھەشەمەتلىك ئۆي ـ ئىمارەت، باغۋاران، چارۋا ـ مال،
ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، بۇلار ئىگە بولغان نەر ـ
سىلەر يوقنىڭ ھېسابىدىدۇر. ئالدىمىزدىن ئۆتكەن ۋە ئۆزىمىز
خەۋەردار بولغان، مەلۇم مەزگىل بىرەر خىزمەت ۋە ھوقۇققا ئىگە
بولغان مەنسەپدار ئائىلىلەرنىڭ تەئەللۇقاتلىرىغا نىسبەتەن تېخىمۇ
ئەرزىمەستۇر.

ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مەنسەپ،
مەرتىۋە، راھەت ـ پاراغەتلىك چاغلار ۋە پاراكەندىچىلىك، ئېغىر
ئوقۇبەتلەرگە گىرىپتار بولغان مەزگىللەردىمۇ ۋەتەندىن ۋاز كەچـ
مەي، ۋەتەنگە مۇھەببەت باغلاپ، ئۆز ئانا ماكانلىرىدا مۇقىم
ئولتۇرۇپ كېلىشى، بۇلارنىڭ بۈيۈك جۇڭخۇانى باشپانا قىلىپ
كەلگەن ۋەتەنپەرۋەر جەمەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىزاھات:

① ئامبال — مانجۇچە ئەنبەن سۆزىنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ،
ئەنبەن — باشلامچى بەگ ـ لىڭرۈي مەنىسىدە.

② «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 148 ـ جىلد، 6 ـ،
7 ـ بەت.

③ «ئىلى مۇزەپپانىڭ شەھەر بولۇپ ئابات بولغانى ھەققىدە»
قولىيازما. ئاپتورى: پاكزاتخان خوجا ساھىپزاتبەگ ئوغلى.

④ «ئىلىدا تەرىقەتكە ئائىت خاتىرىلەر»، قولىيازما. ئاپتو ـ
رى ياقۇپ ئاخۇن كىچىك (قۇتلۇقار ئاخۇن)، سېپىل خارابىسى
ھازىرمۇ بار.

⑤ «غەربىي زېمىندىكى ئىشلار» دېگەن كىتابتىن.

⑥ «غەربىي زېمىندىكى ئىشلار» دېگەن كىتابتىن.

⑦ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 738 ـ جىلد، 19 ـ
بەت.

⑧ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 642 ـ جىلد، 23 ـ
بەت.

⑨ «چىنۋاڭ» چىن تۇققان مەنىسىدە بولۇپ، خانغا سادىق،
يېقىن بولغانلىقتىن بۇ نامغا ئىگە بولغان.

⑪ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 1983 ـ
يىل 3 ـ سانىدىكى «سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى» ناملىق ماقالىـ
دىن.

⑫ شىمالدىكى 6 تاغ غولى: سۇپتاي، بوروسۇن، بۆلۇكەي،
جىرغىلاڭ، بايتوقاي ھەم پىلچى غوللىرى. جەنۇبتىكى 3 تاغ
غولى: قاينۇق، خۇنخاي ھەم كەتمەن غوللىرى (كەتمەن ھازىر
7 سۇ تەۋەسىدە).

⑬ «شورا ژۇرنىلى» 1910 - يىل 18 - سانىدىكى «ئىلى سۇلتانلىقى ۋە تارانچىلار» دېگەن ماقالىدىن ھەم پاكزاتخان خوجا يازمىسىدىن.

⑭ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 642 - جىلد، 23 - بەت.

⑮ مەزكۇر يانچىلارنى پاكزاتخان خوجا خاتىرىسىدە «ئىمىن خوجا، مۇساگۇڭلار ئۇچتۇرپاننى تىنچلاندۇرغاندا تۇرپانغا ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. تۇرپاندا بۇلارنى خوجىنىڭ ئادەملىرى» دەيتتى دەپ يازىدۇ.

⑯ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 760 - جىلد، 9 - بەت.

⑰ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 468 - جىلد، 16 - بەت.

⑱ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 468 - جىلد، 16 - بەت.

⑲ قولىيازما موللا ناسىر ئەئلەم خۇدا بەردى مۇھتىسىپ ئوغلىنىڭ.

⑳ بەزىلەر «كۇرەگە ھوسۇل يەتكۈزۈش ئۈچۈن، جياڭجۈن مەھكىمىسى سالدۇرغان» دەيدۇ. ئۇ ساڭلار كۇرە ھەم باياندايدا.

㉑ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 804 - جىلد، 35 - بەت.

㉒ ئىمىنجان باۋۇدۇن «ئىلى تارىخى» ھەم پاكزاتخان خوجا قولىيازمىلىرىدىن.

㉓ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 1119 - جىلد، 7 - بەت.

㉔ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 1358 - جىلد، 12 -

بەت.

㉕ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 148 - جىلد، 6 -، 7 - بەتلەر.

㉖ «ئۇيغۇر تارىخي ماتېرىياللىرى ئوچېرىكلىرى» 2 - جىلد، 428 - بەت.

㉗ غۇلجا شەھەر 1 - رايون 6 - ئاساسىي قاتلام «ئەركىن كوچا، 19 - قورا» ئەسلىدە خانىقا.

㉘ كۆرمە — يەڭسىز، قىسقا، ئىككى چېتى يىرىق، دۈگىلەك گۈللۈك تاۋار چاپان.

㉙ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 93 - جىلد، 16 - بەت.

㉚ نۇرغۇن رىۋايەتلەردە مېھرىبانۇمنىڭ يولدىشىنى ئىمىن ۋاڭ ھەم شاسىلىم ۋاڭ دەپ كۆرسىتىدۇ.

㉛ غالجات، كەتمەنلەر ئىلىغا تەۋە ئىدى.

㉜ موللا بىلالنىڭ «غازات دەرمۇلكى چىن» دېگەن ئەسىرىدىن.

㉝ «چىڭ ئوردىسى خاتىرىلىرى» 147 - جىلد، 21 - بەت.

㉞ بوۋاق خوجا 1892 - يىلى 39 يېشىدا ۋاپات بولدى. بۇ ئېنىق. مەزەمزات ۋاپات بولغان ۋاقىت 1866 - يىلى بولۇپ، بۇنى ئىناۋەتكە ئالغاندا، بوۋاق خوجا 22 ياشتا بولۇپ قالىدۇ. كۈيئوغلى غىياسىدىن 1871 - يىلى تۇغۇلغان. بوۋاق خوجا ۋاپاتىدا ئۇ 21 ياشتا بولۇپ، نىكاھلىنىپ بولغان. مەزەمزات 1853 - يىلى ئىلياسخان تۇغۇلغاندا يايلاقتا بولۇپ، ئوۋغا چىقىپ كەتكەن. ئۇ كەلگىچە ئات قويماي بوۋاق خوجا دېيىشكەن. كېيىن بۇنى ئۆلۈم ۋاقتىغا ئالماشتۇرۇۋالغان.

⑮ بەزىلەر «سىدىق شاڭيۇنىڭ ھېكىملىقتىن تاماسى بولغانلىقتىن شۇنداق قىلغان» دەيدۇ.

⑯ مەسچىت نۇراخۇن ئاقساقال نامىدا بولسىمۇ خىراجىتى كۆپچىلىكتىن ئىدى.

(ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 - توپلامدىن ئېلىندى)

قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇردىن ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەتكە قوشقان تۆھپىلىرى

ئەشرەپ ئابدۇللا

قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇردىن تۇرپان ۋاڭلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن بولۇپ، 19 - ئەسىرنىڭ 30 - ، 40 - يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ، قەشقەرنىڭ يەرلىك ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تا 1847 - يىللارغىچە يۈرگۈزدى ھەم بۇ جەرياندا قەشقەرنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىغا، جۈملىدىن مەدەنىيەت - سەنئەتنىڭ گۈللىنىشىگە ئالاھىدە تۆھپە قوشتى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرىدىن ئىمىن ۋاڭ، ئىسكەندەر ۋاڭ، پەرىدۇن ۋاڭ، ئەفرىدۇن ۋاڭ قاتارلىق كىشىلەر 1759 - يىلدىن 1825 - يىلغىچە تۇرپان بىلەن قەشقەرنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تۇتتى. قەشقەرنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش نۆۋىتى مۇھەممەد سەئىد ۋاڭغا كەلگەندە، 1826 - يىلى قەشقەردە جاھانگىر خوجا توپىلىڭى يۈز بەردى. بۇ چاغدا زوھۇردىن قەشقەردىن چىقىپ كېتىپ، ئالدى بىلەن ئۆزبېكىستاننىڭ ئوش دېگەن يېرىگە باردى. ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى داڭلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغان بۇخارا، سەمەرقەند، قوقەند، ئۆرە تۆپە قاتارلىق جايلارغا باردى. بۇ يەرلەردە شەھەر قۇرۇلۇشىنى، مەدەنىيەت

ئىزلىرىنى، مەشھۇر مازارلارنى كۆردى ۋە زىيارەت قىلدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، يۇلتۇز ئارقىلىق چۆچەككە قايتىپ كەلدى. ئاندىن ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن 1830 ـ يىلى قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ باردى. شۇنداق قىلىپ 1826 ـ يىلى قەشقەردىن چىقىپ كەتكەن زوھۇردىن تۆت يىل جاھان كېزىپ، يەنە قەشقەرگە بېرىپ، قەشقەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تۇتۇپ ئىشلىدى.

ئۇ ئەسلىدە سىستېمىلىق تەربىيە كۆرگەن، نۇرغۇن ئىجتىمائىي خىزمەتلەرگە قاتناشقان، تۇرپان، قەشقەردىن باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارنى كېزىپ كۆپنى كۆرگەن، كۆپنى ئاڭلىغان بولغاچقا، نەزەر دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيگەنىدى. شۇڭا ئۇ قەشقەردە نۇرغۇنلىغان چارە ـ تەدبىرلەرنى يولغا قويۇپ، پائال ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، قەشقەر رايونىنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈردى. ئۇنىڭ بۇنداق يۈكسىلىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرەلىشىدە تۆۋەندىكىدەك ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر مەۋجۇت ئىدى.

زوھۇردىن ھاكىمبەگ ھوقۇق تۇتقان مەزگىللەردە، چىڭ سۇلالىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىدە مۇقىملىق ئورنىتىلغاچقا قەشقەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي كەيپىياتى بىر مەزگىل مۇقىم بولدى. يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇزۇن تارىختا، قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە قەشقەر شەھىرىگە كۆپلىگەن ئالىملار، زىيالىلار، ئەدىبلەر، شائىرلار، ھۆنەرۋەن، سودىگەرلەر توپلاشقانىدى. ئەل ـ يۇرتنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆز زامانىسىغا يارىشا يۈكسەلدۈرۈشتەك زۆرۈرىيەت

ۋە ئىجتىمائىي جەمئىيەت كەيپىياتى، زوھۇردىننىڭ ئالدىدا مۇھىم مەسىلە بولۇپ تۇراتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، يىپەك يولى مەدەنىيىتى ۋە نۇرغۇن ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا ئىگە بولغان قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ھاۋاسى، زوھۇردىن ھاكىمبەگكە تەسىر قىلماي قالمىدى. ئۇ قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولغاندىن كېيىن ئالىم، ئۆلىمالار، زىيالىيلار، تارىخچىلار، سەنئەتكارلار، يازغۇچى ـ شائىرلار بىلەن تونۇشتى. ئۇلارنى ئوردىغا كۆپلەپ تەكلىپ قىلىپ، قەشقەرنىڭ جەمئىيەت، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ئىشلىرى ئۈستىدە كەڭ ـ كۇشادە سۆھبەت ئۆتكۈزدى. ئۆزى جەمئىيەتكە، خەلققە توغرا يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن ئۇلاردىن كۆپلىگەن مەسلىھەتلەرنى ئالدى، مەسلىھەتلىرىگە ھۆرمەت قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىگىلىگەن بىلىملىرى، ئالىملارنىڭ مەسلىھەتلىرى، ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرى ئاساسىدا، ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەت ئۈستىدە چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق ئويلاندى.

شۇڭا ئۇ قەشقەرنىڭ سىياسىي، مەمۇرىي ئىشلىرىغىلا كۆڭۈل بۆلۈپ قالماستىن، يەنە قەشقەرنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا، ئىقتىسادى قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. نەتىجىدە ئۇ، ئەل ـ يۇرتنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈش زۆرۈرىيىتى بىلەن بىر فېئودال ھۆكۈمداردىن مەرىپەتنى سۆيىدىغان، مەدەنىيەتكە ئىنتىلىدىغان خەلققە ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بېرىدىغان، بىلىملىك ئەمەلدار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، 19 ـ ئەسىردىكى قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى تارىخىدا، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى تارىخىدا تۆۋەندىكىدەك ئەھمىيەتلىك تۆھپىلەرنى قالدۇردى.

1) زوھۇردىن ھاكىمبەگ ئەسلىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈ-
مىتى تەرىپىدىن قەشقەرنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئە-
ۋەتكەن ئادىمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى مەمۇرىي ئىش-
لارنى بىرتەرەپ قىلىش، جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش ئىدى.
ئەمما ئۇ، مەمۇرىي ئىشلارنى ئىشلەش بىلەن بىرگە، ئىلگىرى
ئۆتكەن ۋاڭلارنىڭ ئىلىم ئىگىلىرىنى بايقاپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىدا-
رىنى جارى قىلدۇرۇشقا، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدىغان ئەن-
ئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئوردىدا ئالىم، ئۆلىمالارنى، بىلىم-
لىك، ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى خىزمەتكە قويىدى.

زوھۇردىننىڭ تۇغقانلىرىدىن ئىسكەندەر ۋاڭمۇ بىلىم ئەھ-
لىلىرىگە ئېتىبار بېرىدىغان كىشى بولغاچقا، قەشقەرنىڭ ھاكى-
مىيەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن مەزگىلدە، ئالىم، شائىر، ئۆلى-
ما مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنى ئوردىدا مۇھىم خىزمەتكە قوي-
دى. ئىسكەندەر ۋاڭ ئۆزى ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولغاچقا، ئەرەپ-
لەرنىڭ 10 ـ ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچىسى تەبەرىنىڭ توت توملۇق
تارىخىي ئەسىرى «تارىخىي تەبەرى» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە
قىلىپ چىقىشنى مۇھەممەت سادىق قەشقەرىگە تاپشۇردى. شۇ-
داقلا ئالىمنى ئىقتىسادىي مەبلەغ ۋە ياخشى خىزمەت شارائىتى
بىلەن تەمىنلىدى. نەتىجىدە ئەرەپ تىلى ئۇستىسى بولغان مۇھەم-
مەت سادىق قەشقەرى بۇ ئەسەرنى تەرجىمە قىلىپ چىققاندىن
كېيىن، ئىلىمنى قەدىرلىگەن ئىسكەندەر ۋاڭغا تەقدىم قىلدى.
ئەسەرنىڭ نامىنى ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ نامى بىلەن «تارىخىي ئىس-
كەندەر ۋە تامبىنامەئى شاھى» (ئىسكەندەر تارىخىي ۋە شەھەر
تامبىنامىسى) دەپ ئاتىدى. مۇھەممەت سادىق قەشقەرى ئىسكەن-
دەر ۋاڭنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر تارىخ-
چىسى ۋە شائىرى مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ «تارىخىي رەشىدى»

ئەسىرىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى. يەنە
ئەلىشىر ناۋائىنىڭ «مەجالىسۇن نافائىس» ئەسىرىنى كۆچۈرۈپ
چىقتى.

مۇھەممەت سادىق قەشقەرى يەنە تۇرپانغا تەكلىپ قىلىنىپ،
تۇرپاندىكى ئەفرىدۇن ۋاڭغا مەسلىھەتچى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ بىر
تەرەپتىن ئەفرىدۇن ۋاڭ يارىتىپ بەرگەن ياخشى ئىمكانىيەتلەر-
دىن پايدىلىنىپ، بالا تەربىيىلەش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانسا،
يەنە بىر تەرەپتىن ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ «ئەسھا-
بۇلكەھف تەزكىرىسى»، «مەھزۇنۇل ئىسلام» ناملىق ئەسەرلىرى-
نى يېزىپ چىقتى. بۇ ئەسەرلىرىنى ئەفرىدۇن ۋاڭغا تەقدىم
قىلدى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ ئورنىغا قەشقەرگە بارغان-
دا، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى قەشقەرگە ئەفرىدۇن ۋاڭ بىلەن
بىللە قايتىپ ۋە ئوردىدا مەھكىمەئى شەرئى قازىلىقىغا تەيىنلەن-
دى. مۇھەممەت سادىق قەشقەرى بۇ خىزمىتى بىلەن ئەتراپتىكى
يۇرتلارغا تونۇلدى. قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپى زوھۇر-
دىنگە كەلگەندە، قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت قىياپىتىدە
زور ئۆزگىرىش بولدى. چۈنكى زوھۇردىن ھاكىمبەگ بىلىمگە،
يېڭىلىققا، مەدەنىيەتكە، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا بەكرەك ئىن-
تىلىدۇ. ئىلىم ئەھلىلىرىنى بەكرەك قەدىرلەيدۇ. ئۇ جەمئىيەت-
نى ئىلىم ئەھلىلىرى بىلەن تۈزەشنى، باشقۇرۇشنى ياخشى چۈ-
شەنگەچكە، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى، ئۆلىما تۇردى شەيخ
ئاخۇنۇم قاتارلىقلارنى ئوردىدا ئەڭ مۇھىم خىزمەتلەرگە قويۇپ
ئۆزىنىڭ بىرقاتار ئىسلاھات ئىشلىرىغا ياردەملەشتۈرۈپ، ئۇلار-
دىن مەسلىھەت ئالدى. ئۇ ئوردىدا «يەر ـ جاي ناملىرىنى بېكى-
تىش ھەيئىتى» نى قۇرۇپ بۇ ھەيئەتكە ئالىم مۇھەممەت سادىق

قەشقىرىنى مەسئۇل قىلدى.

ئۇ مۇھەممەت سادىق قەشقىرى قاتارلىق ئالىم، تارىخچىلار بىلەن بىرلىكتە، قەشقەردىكى نامى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بىر قىسىم قەدىمىي جايلار، مەھەللە، يېزا، كەنتلەرنىڭ نامىنى ئېنىقلاپ، قەدىمكى نامىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ قۇرۇشقا ئۆزى بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلدى. شەھەر كوچا - يوللىرىنى ئەسلىسىگە ھۆرمەت قىلغان ئاساستا رەتلەپ چىقتى. يېڭىدىن بەرپا قىلغان ئاۋات جايلارغا مەنىلىك ۋە چىرايلىق سۆزلەر بىلەن نام قويدى.

ئۇ شەھەر قۇرۇلۇشى ئىسلاھاتىدا، قەشقەرنىڭ «ئىچكىركى شەھەر» دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھالىتىنى شىمالدا تۈمەن دەرياسى، جەنۇبتا قىزىل دەرياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سېپىل بىلەن كېڭەيتىپ قۇرۇش قۇرۇلۇشىنى قىلدى. شەھەر ۋە يېزىلاردىكى باغ - ئورمانلارنى ئاسراش ۋە ئۇنى كېڭەيتىش جەھەتتە ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇ كىشىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ چوڭ ھەم ئۇزۇن ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، سۇ مەنبەلىرىنى ئاچتى. مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ تەكلىپى بىلەن «يېڭىدىن ئېچىلغان بىنەم يەرلەردىن ئۈچ يىلغىچە باج - سېلىق ئالماسلىق» ئىسلاھاتىنى يولغا قويدى. نەتىجىدە نۇرغۇنلىغان تېرىلغۇ يەرلەر ئېچىلىپ، نۇرغۇن يەرسىز دېھقانلار يەرگە ۋە سۇغا ئىگە قىلىندى. دېمەك، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئېتىز - ئېرىق قۇرۇلۇشىنى زور دەرىجىدە ياخشىلاپ، دېھقانلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى يۈكىنى يەڭگىللەتتى. بۇ ھەقتە زۆھۇرىدىن ھاكىمبەگ بىلەن زاماندىش شائىر نورۇز ئاخۇن زىيائى مۇنداق يازىدۇ:

شاھ زوھۇرىدىن سۇلۇي ئامبال قىلىپ شەھىرى بىنا،
ھىممەت ئالغان بۇ شاھقا بارىكاللا، مەرھابا.

دېمەك، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئالىم مۇھەممەت سادىق قەشقىرى قاتارلىقلار بىلەن بىللە قەشقەرنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشىنى كېڭەيتىپ ياساش، يېڭى كوچا، يېڭى مەھەللىلەرنى بەرپا قىلىش، باغ ئورمانلارنى كۆپەيتىش، ئېتىز - ئېرىق سۇ قۇرۇلۇشىنى ياخشىلاش، يېڭى تېرىلغۇ يەرلەرنى بىنا قىلىش، قەشقەرنىڭ يەر - جاي نامىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، يېڭى بىنا قىلغان جايلارغا ئىسىم قويۇش، باج - سېلىق سىياسىتى قاتارلىق جەھەتلەردە يۇرت ۋە خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بەردى.

2) زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى قوللاپ، مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئىقتىسادىي مەبلەغ سالدى. ئۇ قەشقەرنىڭ تارىختىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىنى ئۆز زامانىسىگە يارىشا يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن ھېيتگاھ جامەسى قاتارلىق مەسچىت، مەدرىسلەرنى كېڭەيتىپ قۇرۇش ئىشلىرىنى ئىشلىدى. ئەسلىدە ئىسكەندەر ۋاڭ بۇ مەسچىتنى ئومۇميۈزلۈك قايتا رېمۇنت قىلدۇرغان ۋە كۆل كولدىتىپ، جىرىم قويدۇرۇپ رەتلىگەن. 1839 - يىلى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ ياساتقاندىن كېيىن، ھېيتگاھ جامەسى شەھەر ئىچىدىكى مەركىزىي مەسچىتكە ئايلانغان. يەنە بىر قېتىم چوڭ رېمۇنت قىلىنىپ ‹ھېيتىگاھ جامەسى› دەپ ئاتالغان. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يەنە قەشقەردە ھېيتگاھ جامەسىگە ئوخشاش كونىراپ كەتكەن مەكتەپ، مەدرىسلەرنى قايتىدىن رېمونت قىلدۇردى. بەزى مەكتەپلەرنى سالدى. 19 - ئەسىردە قەشقەردە بىر خەتتاتلار مەكتىپى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ مەكتەپتە مەخسۇس ناۋايىنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈپ تارقاتقان ھەم ناۋايىنىڭ قەشقەر كوللىياتىنى تۈزۈپ چىققان. بۇ قول يازما ھازىر تاشكەنت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى قول

يازمىلار ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان بولۇپ، ئەڭ ئاخىرقى سەھىپىسىدە، كاتىپ ‹ئابدۇرېھىم ئىبنى مۇھەممەت پازىل كاشغەر› دەپ ئىمزا قويۇلغان. بۇ كوللىيات 19 ـ ئەسىر قەشقەر ئۇسلۇبىغا خاس چوڭ چىرايلىق خەتلەر بىلەن كۆچۈرۈلگەن. بۇ زور كوللىيات تەركىبىگە ناۋايىنىڭ 18 پارچە ئەسىرى، يەنى ئىككى دىباچە، «خەزائىنۇل مەئانى»، «مەجالىسۇن نافائىس»، «خەمسە»، «لىسانۇتتەيىر»، «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، «مۇنشەئات»، «خەمسەتۇل ـ مۇتەھەييىرىن»، «ئەرەپئىن»، «ۋەقفىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن. ئادەمنى ئويغا سالىدىغىنى شۇكى، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى، تۇردى نازىم كاتىپ غېرىبى، ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى قاتارلىق شائىرلار ‹كاتىپ› نامى بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا ناۋايىنىڭ «خەمسە»، «خەزائىنۇل مەئانى» ۋە باشقا ئەسەرلىرىنى قايتا ـ قايتا كۆچۈرگەن. ھەم ناۋايىنىڭ قەشقەر كوللىياتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يۇقىرىقىدەك مەكتەپ، مەدرىسىلەرنى رېمونت قىلدۇرۇش، قايتا مەكتەپ سېلىش بىلەنلا شۇغۇللىنىپ قالماستىن يەنە كونا، يېڭى مەكتەپلەرنىڭ ئىشىك، دېرىزە، تورۇس، تۈۋرۈكلىرىگە نەپىس، چىرايلىق ئويغۇر نەقىشلىرىنى ئويدۇردى. مەكتەپ تاملىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا گەجدىن ھەر خىل شەكىلدىكى ئويغۇر نەقىشلىرىنى ئىشلىدى. قۇرۇلۇشلارغا يېڭىچە زىننەت، يېڭىچە تۈس بېرىپ، بۇ ئىلىم يۇرتلىرىنى ئويغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ھەممە گۈزەللىكلىرى بىلەن بېزەپ چىقتى. بۇ جەھەتتە زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەردىكى قۇرۇلۇش تېخنىكلىرى ۋە بېزەش ئۇستىلىرىنىڭ تېخنىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى جارى قىلدۇردى.

دېمەك، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئىلىم ـ پەن، مائارىپ ئىشلىرى بىلەن پائال شۇغۇللىنىپ، قەشقەرنىڭ ئىلىم ـ پەن ۋە مائارىپ ئىشلىرىغا مەبلەغ سېلىش، قەدىمىي مائارىپ نۇقتىلىرىنى رېمونت قىلىش، يېڭى مائارىپ نۇقتىلىرىنى تەسىس قىلىش، مائارىپ ئىشلىرىنى قوللاش جەھەتتە ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

3) مەدەنىيەتكە قىزىقىدىغان، بىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئۆز سارىيىغا مۇھەممەت سادىق قەشقىرى، ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردى نازىم غېرىبى، ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى قاتارلىق ئالىم، مۇتەپەككۇر شائىرلارنى توپلاپ، ئۇلارغا ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتلەردىن ياردەم بەردى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئىقتىدارلىرىنى جارى قىلدۇرۇشىغا ياخشى خىزمەت مۇھىتى ۋە خىزمەت شارائىتى يارىتىپ بەردى. ئۇلارنى تۇرمۇش، خىزمەت، ئىلمىي ئىجادىيەت مۇھىتى جەھەتلەردىن قوللىدى. ئۇلارنىڭ بىلىمىگە ھۆرمەت قىلدى. مەسىلەن: قەشقەر شەھىرىنىڭ تاشقى شەھەر دەپ ئاتىلىدىغان غەربىي جەنۇب قىسمىنى سېپىل ئىچىگە ئېلىش قۇرۇلۇشى پۈتكەندە، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئابدۇرېھىم نىزارىغا دەرۋازىغا ئېسىلىدىغان تاختايغا قۇرۇلۇشنىڭ پۈتكەن يىل ۋە قۇرۇلۇشنى قىلغۇچى توغرىسىدا شېئىر يېزىپ بېرىش ئىشىنى تاپشۇرىدۇ. ئابدۇرېھىم نىزارى شېئىرنى قىسقا مۇددەت ئىچىدە يېزىپ چىقىدۇ. بۇ شېئىر زوھۇرىدىن ھاكىمبەگكە ياراپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ ئۆز قولى بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارىغا ئېسىل تون كەيدۈرىدۇ ھەم نۇرغۇن سوۋغا ئىنئام قىلىدۇ. ئابدۇرېھىم نىزارى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالىدۇ. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئۇنى بەكمۇ قەدىرلىگەچكە، ئۇنىڭغا ئىنتاـ

يىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇ پىشقەدەم تىۋىپلەرنىڭ مەسلىھەتىگە ئاساسەن نىزارىنى تۇرپان، پىچان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باقار، ئوش، قوقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلارغا ساياھەتكە ئەۋەتىدۇ. قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سۇيى ئەلۋەك، ھاۋاسى ساپ، مەنزىرىسى گۈزەل بولغان قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى توققۇز يۈرت ئىچىدە ئالاھىدە ياخشى جاي ئوپال قۇمباغدىن بەش پاتمانلىق يەر، بىر ئېرىق سۇ، توقايلىق ئاجرىتىپ بېرىپ، باغ ھويلىلىق بىر ئارامگاھ سالدۇرۇپ بېرىدۇ.

ئۇ تۇردى نازىم غېرىبىگە قەشقەردىكى ھۇنەرۋەن - كاسىپلارنىڭ ئەھۋالى، تۇرمۇشىنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئەسەر يېزىشنى تاپشۇرىدۇ. غېرىبى ھۇنەرۋەنلەرنىڭ كەسپىي ئەخلاقى توغرىسىدىكى ئەسەرنى يېزىپ تاماملىغاندىن كېيىن، زوھۇرىدىن غېرىبىگە نۇرغۇن سوۋغىلارنى تەقدىم قىلغان. ئۇ غېرىبىگە بولغان زور ئىشەنچىسىنى بىلدۈرۈپ، غېرىبىنى نىزارىدىن كېيىن ئوردىنىڭ باش كاتىپلىقىغا تەيىنلەيدۇ.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يەنە ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرىنىڭ تالانتىنى بىلگەندىن كېيىن ئۇنى ئوردىغا چاقىرتىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئىلمىي مۇنازىرىلەرنى قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ تالانتىغا، قابىلىيىتىگە قايىل بولىدۇ. سەبۇرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى سوراپ، ئۇنىڭ تۇرمۇشىنىڭ قىيىنچىلىقتا تۇرىۋاتقانلىقىنى بىلىدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ شائىر سەبۇرىگە قەشقەر تۈمەن دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىمىدىكى ھەرەم باغ يېزىسىدىن بىر ئېچىق سۇ، بىر قىسىم يەرلەرنى ئاجرىتىپ بېرىدۇ. شائىر سەبۇرى ئائىلىسى بىلەن بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، تۇرمۇشى خاتىرجەملىككە ئىگە بولىدۇ. شۇندىن باشلاپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن قىزغىن شۇغۇللىنىپ، مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازىدۇ.

يۇقىرىقى مىساللاردىن شۇنى بىلىمىزكى، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ تەرىپىدىن مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ «يەر - جاي نامىلىرىنى بېكىتىش ھەيئىتى» نىڭ مەسئۇللىقىغا، ئوردىنىڭ باش قازىلىقىغا قويۇلغانلىقى، نىزارى، غېرىبىلارنىڭ ئوردىنىڭ باش كاتىپلىقىغا قويۇلغانلىقى، نىزارى، غېرىبى، سەبۇرىلارنىڭ تۇرمۇش ۋە خىزمەت قاتارلىق جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بەرگەنلىكى، ئۇلارغا ياخشى خىزمەت شارائىتى يارىتىپ بەرگەنلىكىدەك ئەمەلىي مىساللاردىن زوھۇرىدىننىڭ ئىلىم ئەھلىلىرىنى تۇرمۇش، خىزمەت جەھەتتىن قوللاپ، ئۇلارغا يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىدىغان ئالاھىدىلىكىنى بىلەلەيمىز.

4) زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئوردىغا «كاتىپ» نامى بىلەن خىزمەتكە قويغان نىزارى، غېرىبى، زىيائى، سەبۇرى قاتارلىق شائىرلارنى تەشكىللەپ، ئوردىنىڭ خەت - چەكلىرىنى يازدۇرغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا خەلقنىڭ خەت - ئالاقە ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقىشىغىمۇ مەدەت قىلىدۇ. ئەڭ مۇھىمى ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا بۇ ئەدىبلەر زوھۇرىدىن ياراتقان ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «خەمسە» ۋە «خەزائىنۇل مائانى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى زېرىكمەي كۆچۈرۈپ، ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ قەشقەر كوللىياتىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇلار ناۋايىنىڭ بۇ ئەسەرلىرىنى كۆپ قېتىم كۆچۈرۈپ خەلققە تارقاتتى. خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى تەلەپلىرىنى قاندۇردى. يازغۇچى شائىرلارنى ناۋايى ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىش، ئۇنى ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئىزچىللىققا ئىگە قىلىنىپ، 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە تۈرت-

كه بولدى. زوھۇرىدىن ئۆزىمۇ نىزارىلار كۆچۈرگەن ناۋايى ئەسەرلىرىنى قايتا - قايتا كۆرۈپ، ناۋايىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يۇقىرىقى ئىلمىي ئىشلاردا زور ئىقتىسادىي كۈچ سەرپ قىلدى.

5) زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولغاندىن كېيىن، زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان ئىشى شۇكى، ئۇ ئۆزى تەشەببۇس قىلىپ، ئۆزى تەشكىللەپ، ئالىم، يازغۇچى، شائىر، تارىخچىلاردىن تەركىب تاپقان بىر كاتىبات ئىشخانىسىنى قۇردى. بۇ ئىشخانا ئۆز دەۋرىنىڭ مۇتەپەككۇر شائىرى ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردى نازىم غېرىبى، ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى قاتارلىق شائىرلاردىن تەركىب تاپتى. ئابدۇرېھىم نىزارىنى باش كاتىپ قىلىپ بېكىتتى.

بۇ ئىشخانا كۆرۈنۈشتە ئوردىنىڭ مەمۇرىي خەت - چەكلىرىنى يازغاندەك قىلسىمۇ ئەمەلىيەتتە بىر ئەدىبلەر ئىشخانىسى بولۇپ ئويۇشتى. بۇ ئىشخانىدىكى شائىرلار زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يارىتىپ بەرگەن قولايلىق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، قىزغىن ئىلمىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ نىزارى، زىيائى، غېرىبىي، سەبۇرى قاتارلىق شائىرلارغا، ئۆزىنىڭ تەشەببۇسلىرىنى ئېيتىپ، ئۇلارنى قىزغىن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشقا رىغبەتلەندۇردى. نەتىجىدە ئابدۇرېھىم نىزارى، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئىلھاملاندۇرۇشى ۋە ياخشى ئىجادىيەت مۇھىتى يارىتىپ بېرىش ئارقىسىدا، زور زېھنى كۈچ سەرپ قىلىپ، «مۇقەددىمە» ، «پەرھات - شېرىن» ، «لەيلى - مەجنۇن» ، «مەھزۇن - گۇلنىسا» ، «رابىيە - سەئىدىن» دىن ئىبارەت 5 داستاندىن تەركىب تاپقان «نىزارى داستانلىرى» نى يازدى. يەنە پەندى - نەسى-

ھەت خاراكتېرىدىكى پەلسەپىۋىي ئەسەر «زادۇل نىجاد» نى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتى. بولۇپمۇ نىزارى «رابىيە - سەئىدىن» داستانى ئارقىلىق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا رېئالىزملىق ئەدەبىياتنى يۈكسەك پەللىگە كۆتۈردى.

نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى بولسا «مەھزۇنۇل ۋاھىزىن» ، «ۋامۇق - ئۇزرا» ، «مەسئۇد - دىلئارا» ، «چاھار دەرۋىش» داستانلىرىنى يازدى. ئۇ يەنە «مۇشۇك بىلەن چاشقان» ، «ياۋا توشقان» ناملىق مەسەللەرنى يازدى. زوھۇرىدىننىڭ تەشەببۇسى بىلەن تۇردى نازىم غېرىبىي «كىتابى غېرىب» ، «بەھرام - دىلئارام» داستانلىرىنى يازدى. ئۇ يازغان «كىتابى غېرىب» داستانى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ئەھۋالىنى تۇنجى قېتىم ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئەسەردۇر.

شائىر ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى ۋە تاپشۇرىقى بىلەن «ناۋايىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا» دېگەن ئىلمىي ماقالىنى، «بەھرىلئەنساپ» (نەسىرلەر دېڭىزى) ، «دىۋان سەبۇرى» ، «ماقالات» (ماقالىلەر) دېگەن ئەسەرلەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتى.

كاتىبات ئىشخانىسىدىكى شائىرلار تېمىسى، ژانىرى كۆپ خىل، ئىجادىيەت مېتودى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان، مەزمۇنى مول، بەدىئىلىكى يۇقىرى، ئۆز دەۋرىدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنى يورۇتقان نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىكى گۈللەنگەن دەۋرنى بەرپا قىلدى. شۇنداقلا ئۇيغۇر داستانچىلىقىنىڭ ئۈچىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋرىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ مەزمۇنى، بەدىئىلىكى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى، ئەسەرلەر

تىلى، ئوبرازلاردىكى خاراكتېر جەھەتلەردىن، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئاساس بولدى.

19 ـ ئەسىردە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۇنداق گۈللەنگەن دەۋرى زوھۇرىدىن هاكىمبەگنىڭ شائىرلارنى ماددى ۋە مەنىۋىي جەھەتتىن قىزغىن قوللىغانلىقى، ئۇلارغا پايدىلىق ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇھىتى يارىتىپ بەرگەنلىكى، ئۇلارنى پائال ئىلھاملاندۇرۇپ رىغبەتلەندۇرگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك هالدا ئوتتۇرىغا چىقتى.

دېمەك، زوھۇرىدىن هاكىمبەگ تەشكىللىگەن كاتىبات ئىشخانىسى، ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا قىزغىن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن مول ئەدەبىي مىراسلارنى قالدۇردى. بۇ ئىشخانىدىكى ئەدىبلەر، شىنجاڭدا ئەرەب تىلى ۋە پارس تىللىرىنىڭ تەسىرى تېخى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقالمىغان شارائىتتا ئەسەرلەرنى ساپ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىجاد قىلدى.

6) ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن زىيائى زوھۇرىدىن هاكىمبەگ ئوردىسىدا ئىشلەۋاتقان مەزگىللەردە تۇرپانغا بېرىپ ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ قالىدۇ. بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇنى زوھۇرىدىن هاكىمبەگ ئورۇنلاشتۇرغان. چۈنكى زوھۇرىدىن هاكىمبەگ قەشقەردە هوقۇق تۇتقان مەزگىللەردە بىر قېتىم ۋەزىيەتتە داۋالغۇش بولۇپ سوپى ئىشان، زاهىدلارنىڭ مەدەنىيەت كىشىلىرىگە قىلغان هۇجۇمى كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ. زوھۇرىدىن هاكىمبەگ دەل مۇشۇ پەيتتە، نىزارى بىلەن زىيائىنى زىيانكەشلىككە ئۇچراپ قىلىشتىن قاچۇرۇپ تۇرپانغا ئەۋەتىۋەتكەن. نىزارى بىلەن زىيائى تۇرپانغا بارغاندىن كېيىنمۇ، ياخشى تۇرمۇش، ياخشى خىزمەت، پايدىلىق خىزمەت شارائىتىدىن بەھرىمەن بولـ

غان. تۇرپاندا ئۇلار يەنە ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1841 ـ يىلدىن 1844 ـ يىلغىچە «غېرىبلار هىكايىتى» ناملىق كوللىياتنى تۈزۈپ چىقىدۇ. ئۇلار قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى نورماللاشقاندا يەنە قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، زوھۇرىدىن هاكىمبەگ ئوردىسىدا داۋاملىق خىزمەت قىلىدۇ. يۇقىرىقى ۋەقە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا ئىسپاتلانسا، بۇ زوھۇرىدىن هاكىمبەگنىڭ قىلغان يەنە بىر زور ئەھمىيەتلىك تۆھپىسى بولۇپ قالىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، زوھۇرىدىن هاكىمبەگ 19 ـ ئەسىردىكى يەرلىك هاكىمبەگلەر ئىچىدە ئىلىم ـ مەرىپەتنى سۆيىدىغان، ئىلىم ئەھلىلىرىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلارغا يېقىندىن ياردەم قىلىدىغان بىر مەرىپەتچى ئەمەلدار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، مۇھەممەت سادىق قەشقىرى، ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردى نازىم غېرىبى، ئىمىر هۈسەيىن سەبۇرى قاتارلىق ئالىم، شائىرلارنى ماددى ۋە مەنىۋىي جەھەتلەردىن قوللاپ، ئۇلارغا ياخشى ئىجادىيەت مۇھىتى يارىتىپ بېرىپ، مول ئەدەبىي ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان 19 ـ ئەسىردىكى بىر قېتىملىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسىلىشى ۋە گۈللىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

شائىر تۇردى نازىم غېرىبىي زوھۇرىدىن هاكىمبەگنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى ۋە ئۇنىڭ دەۋرىنى خۇلاسىلەپ مۇنداق يازدى:

چۇ كاشغەر ئارا بار ئېردى ئەمىر شاھ،
دىلى ئىچرە مەرغۇب ئەمەس قەسرى جاھ.

ئۆزى كاشغەر شاهى، شانى ئۇلۇغ،
خەۋىردىن ئېردى كۆڭلى سۇنۇغ.

زوھۇرىدىن ئىسمى، بىتى ئۆزرە تاج،
زاماندا ئەردى شەرىئەت راۋاج.

يۇقىرىقى مىسرالار زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ 19 - ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تۇتقان ئورنىنىڭ، ئۇ بەرپا قىلغان مەدەنىيەت - سەنئەت دەۋرىنىڭ ئوبرازلىق خۇلاسىسىدۇر.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يۇقىرىقى ئەھمىيەتلىك تۆھپىلىرىنى قالدۇرۇش بىلەن بىرگە، ئۆزى بىر فېئودال ھاكىمبەگ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆز دەۋرىدىكى باشقا ھاكىمبەگلەردە بولىدىغان ئەزگۈچىلەرگە خاس خۇسۇسىيەتلەردىن خالى ئەمەس، ئەلۋەتتە.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:
1. «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» 1996 - يىل 1 - سان.
2. شەرىپىدىن ئۆمەر: «19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1998 - يىل نەشرى.
3. «بۇلاق» 1982 - يىل نەشرى.
4. «بۇلاق» ئومۇمى 11 - ، 39 - سانلىرى.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى)

قاراقاشتا ئۆتكەن گۇڭ خوجىلارنىڭ تارىخى

موللانىيازخان ھاجىم

1780 - يىلى يەنى چيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق ئامبىلى (خەنزۇ) قېشىغا خوتەندىن بىر ۋەكىل چىقماقچى بولۇپ، قاراقاشنىڭ چاقا كەنتىدىن ھېزىم ئاخۇن دېگەن كىشى چىققانىكەن.

ھېزىم ئاخۇن يەكەنگە ئامبال قېشىغا چىقىپ ئامبالغا خەلقنىڭ ئەھۋالىنى يەتكۈزۈپ، ئامبال بىلەن ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن، ئامبال ناھايىتى رازى بولۇپ ھېزىم ئاخۇنغا «ھەششا قىز» دېگەن مەنسەپنى بەرگەن، كېيىن ھېزىم ئاخۇننىڭ خىزمىتى تېخىمۇ مەقبۇل بولغاندىن كېيىن «ئىشقى» دەپ نام بەرگەن، ئۇندىن كېيىن «ھېكىم» دېگەن مەنسەپنى بېرىپ قاراقاشقا يەرلىك ئەمەلدارلارنى باشقۇرۇش ۋە بوزيەر ئېچىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ھېزىم ئاخۇن دېھقانلارغا يەر ئاچقۇزۇپلا قالماستىن، بەلكى قاراقاشنىڭ ھەرقايسى يېزا - كەنتلىرىدىن كۆپ مىقداردىكى يەرلەرنى ئۆزىگە قارىتىۋالغان.

ھېزىم ھېكىمنىڭ 1780 - يىلدىن 1948 - يىلغىچىلىك بولغان ئارىلىقتا ئالتە ئەۋلادى مەنسەپ تۇتۇپ ئۆتكەن بولۇپ بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ھېزىم شاھ ئوغلى خۇش كىپەك، خۇش كىپەك ئوغلى
مۇبارەكشاھ ھېكىم، مۇبارەكشاھنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئېلى
گۆك، مۇھەممەت ئېلى گۆكنىڭ ئوغلى مۇساگۆك، مۇسا گۆك-
نىڭ ئوغلى ناسىرگۆك، ئەفرۇزگۆك، زايىت گۆك، ئىمىن
ئەلەم، مۇھەممەتخان گۆك، يەنە بىرقانچە چوڭ - كىچىك گۆكلار
ئۆتكەن بولۇپ ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنىدۇ:
بۇلار ھېزىم شاھ ھېكىمدىن باشلاپ مۇھەممەت ئېلى گۆك-
غىچىلىك ھاكىملىق مەنسەپ بىلەن ئۆتۈپ، مۇھەممەت ئېلىنىڭ
ۋاقتىغا كەلگەندە مۇھەممەت ئېلى ھېكىمنى بېيجىڭغا خان قېشىغا
بېرىش ئۈچۈن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ ئەۋەتىدۇ.
مۇھەممەت ئېلى بېرىش ۋاقتىدا بىر ياغاچ هارۋىنى مەپە قىلىپ
ئۈستىگە بىر تۈپ نەشپۈتنى سېلىپ، بېيجىڭغا ئاپىرىپ خانغا
تەقدىم قىلىدۇ. شۇنچە يىراق جايدىن ئۇزۇن يولنى بېسىپ،
نەشپۈتنى مەپە ئۈستىدە قۇرۇتماي مېۋىسى پىشقان ھالەتتە ئېلىپ
بارغان سوۋغىسى خانغا يارىغاچقا، خان مۇھەممەت ئېلىنىڭ مەر-
تىۋىسىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ گۆك مەنسىپىنى بېرىدۇ،
مۇھەممەت ئېلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شۇنىڭدىن كېيىن «گۆك
- خوجا» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ گۆك - خوجىلارنىڭ تارىخىي ئەھۋا-
لى، مەنسەپ ئەھۋالى 1780 - يىلى ھىزىم شاھ ھېكىمدىن
باشلىنىپ 1948 - يىلى زايىتگۆكنىڭ ۋاپاتىغا قەدەر 168 يىل،
ئالتە ئەۋلاد ھۆكۈم سۈرىدۇ. پەقەت 1949 - يىلى گۆكلۈق
تۈزۈمى ئەمەلدىن قېلىپ ئاخىرلىشىدۇ. گۆك دېگەن شۇ ۋاقىت-
تىكى ھاكىمىيەتنىڭ قانۇنىدا مەنسەپنىڭ دەرىجە نامى بولۇپ ۋاڭ
باشلىقى، گۆك ۋاڭنىڭ مۇئاۋىنى دېگەن مەنىدە ئىدى. گۆكلار-
نىڭ چوڭ تامغىلىرىدىكى خەنزۇچە خەتلەر «گۆك - يىيفۇ» دەپ
ئاتىلىپ كەلگەن. قۇمۇل، تۇرپان، كۇچالاردا ۋاڭ ئۆتكەن،

جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدە گۆك ئۆتكەن. گۆكلۈق مەنسەپ ئۆز
ۋاقتىدا يەرلىك ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە قويۇش، قالدۇرۇش،
يۆتكەش ھەتتا ھېكىملەرنىمۇ خالىغانچە ۋەزىپىگە قويۇش - ئېلى-
ۋېتىش، يەرلىك ئەمەلدارلارنى باشقۇرۇش، ئىشقا قويۇش ھوقۇ-
قىغا ئىگە ئىدى. يۇقىرىدىكى گۆكلار ئەينى ۋاقىتتا بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن نۇرغۇن كەنتلەردە كۆپ مىق-
داردا يەر ئىگىلىگەن، بۇ تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنىدۇ:
قاراقاش شەھەر ئىچىدە ئاق مەدرىس، چوڭ مەدرىس، جۇۋا
مەدرىس، قۇخە كۆل مەسچىت، چاقار مەدرىس، سىرلىق مەس-
چىت قاتارلىق تۆت جايدا مەدرىس، تۆت جايغا مەسچىت بىنا
قىلىپ، مەزكۇر مەدرىس، مەسچىتلەرگە كەنت ئىسمىنىڭ باش
ھەرپىدە « ‹ق› ھەرپى كەلگەن كەنتلەردىكى يەرلىرىمنىڭ ھەم-
مىسىنى ۋەخپە قىلدىم» دەپ ۋەدە قىلغان. ھۆججەتكە ئاق ساراي
قاتارلىق جايلاردىكى توپاققا مىنىپ ئەلەملىك قىلىدىغان ئالتە
نەپەر ئاخۇن مۆھۈر باسقان. گۆكلارغا خاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە
قاراقاشتىن 50 ئۆيلۈك ئادەمنى خىزمەتكە بۇيرىغان. 50 ئۆيلۈك
ئادەم پۈتۈنلەي گۆكلارغا يەر ئېچىش، يەر تېرىش، ئۆي خىزمىتى
قىلىش جەريانىدا 50 ئادەم كۆپىيىپ نەچچە ھەسسىگە يەتكەن.
كېيىن بۇلار زۇلۇمغا چىدىماي قارا قاشنىڭ ئامبىلى بىلگ دارىن
ئارقىلىق بېيجىڭغا ئەرز قىلىپ گۆكلارنىڭ خىزمىتىدىن ئاجرى-
غان. گۆكلارنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان 16 نەپەر قوراللىق ئەس-
كەر تۇرغۇزغان، بۇلارنىڭ خىراجىتى ئۈچۈن تۇياق باج ئېلىپ
بېيىش بەلگىلەنگەن بولۇپ، كېيىن بۇمۇ ئەمەلدىن قېلىپ گۆك-
لار بىلەن بىرلىكتە مائاش ھېسابىغا خوتەن ئاشلىق سېكىدىن
بۇغداي ئالغان.
ياقۇپبەگ ھۆكۈم سۈرگەن يىللار مۇسا گۆك زامانىسى بو-

لۇپ، خىزمىتى ۋە ئەمەلىي توختاپ قالغان، بەدۆلەت ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بېيجىڭدىن ئۈرۈمچىگە بىر خەنزۇ دۇدۇ بولۇپ چىقىپ «بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز، ئاتا - بوۋىمىزغا خىزمەت قىلغان مۇھەممەت ئېلى گۆڭ، مۇساگۆڭ بار ئىكەن» دەپ ئۈرۈمچىدىن كىشى بۇيرۇپ ئۇلارنى ئىزلەپ تاپقاندىن كېيىن مۇسا گۆڭ، ئىمىن ئەلەم باشلىق بىرقانچە كىشىنى بېيجىڭغا ئېلىپ بارغان. مۇسا گۆڭغا خان يەنە گۆڭلۈق مەنسىپىنى بەرگەن، ئۈرۈمچىگە چىققاندىن كېيىن مۇسا گۆڭنىڭ ئوغلى ناسىر گۆڭنى چەرچەنگە ھاكىم، زايىت گۆڭنى ھەربىي باشلىق قىلغان. بۇلار شۇ ۋاقىتنىڭ تۈزۈمى بويىچە تۆڭلىڭ دەپ ئاتالغان. كېيىنچە سېيىت يېڭىسار ناھىيىسىدە گۆڭلۈقنى، ناسىر گۆڭ ھېكىملىقنى، زايىت گۆڭ ھەربىي باشلىقلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. زايىت گۆڭ غۇلجىغا خاڭجاڭ بولغان، ئاقسۇغا ۋالىي بولغان، ئۈرۈمچى، ئاقسۇ ۋە كۇچالاردا نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

ئەفرۇز بەگ قاراقاشتا بەگ بولغان. مەمەتخان خوجا قاراقاشتا بەگ بولغان، ماخۇسەن ۋاقتىغا كەلگەندە قاراقاشقا ھاكىم بولغان، گومىنداڭ ۋاقتىدا ئۇيۇشمىغا رەئىس بولغان، 1948 - يىلى قاراقاش قۇملۇقتا ۋاپات بولدى. ئىمىن ئەلەم گۆڭ قاراقاش ناھىيىسىگە بىرقانچە يىل ئەلەم بولغان، 1930 - يىللارنىڭ بېشىدا يەكەنگە ۋالىي بولغان، ماخۇسەن ۋاقتىدا قاراقاشقا ھاكىم بولۇپ، كېيىن شېڭ شىسەينىڭ تۈرمىسىدە ئۆلگەن.

مەزكۇر گۆڭلار ئەسلى قاراقاش ناھىيە چاقار يېزىسىدىن بولۇپ، ھېزىم شاھ ھېكىم بېيجىڭدا ۋاپات بولغان، قەبرىسى بېيجىڭدا. ئوغلى خۇش كېپەك، مۇبارەكشاھ، مۇھەممەت ئېلى، مۇسا، ناسىر، ئەفرۇز، مۇھەممەتخان خوجا، زايىت گۆڭ قاتار-

لىق باشقا گۆڭلارنىڭ ھەممىسى تۆۋەن يېزا چىقار مەدرىسى ئالدىدىكى زاراتگاھلىقتا دەپنە قىلىنغان.

گۆڭ خوجىلارنىڭ تارىخي ئەھۋالى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم يۇقىرىدىكىلەردىن ئىبارەت. كەم قالغان جايلىرى ۋە تەپسىلات جەريانلىرىنى يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 29 - سانىدىن ئېلىندى)

لوپنۇردا ئۆتكەن ناسىربەگ

غۇلامىدىن ئەيسا

ناسىربەگ (1983 ~ 1903) ناسىر ھېكىم دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. ئۇ لوپنۇر تىكەنلىك رايونىدا بىردىنىي مۆتىۋەر ئەلەم ئاخۇنۇم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى ئىسھاق (دىنىي جەھەتتىن قادىر ئاخۇنۇم دېيىلىدىكەن) ئىبنى ئارزۇ بەگ ئىبنى تاش ئاخۇن ئەۋلادلىرى ئىكەن. ناسىربەگ ساۋاتلىق ئادەم بولۇپ، بىر ئاتىدىن ناسىربەگ، ھاپىزئاخۇن، ئەيسا بەگ دېگەن كىشىلەر تۇغۇلغانىكەن. ناسىربەگ ئۆز زامانىسىدا دەۋر سۈرگەن ئادەم بولۇپ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا شايار، لوپنۇر، چاقىلىقلار تېخى ناھىيە بولۇپ ئايرىلمىغان مەزگىللەردە، ناسىر ھېكىم شۇ 3 ناھىيىگە ھېكىملىق قىلىدىكەن. لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى دۆڭقوتان رايونى ئۇ چاغدا لايسۇ دەپ ئاتىلىپ، لوپنۇر رايونىنىڭ يېزا دەرىجىلىك يۇرتى ئىكەن. تىكەنلىكتىكى دۈرال شەھىرىمۇ ئۇ چاغلاردا ئاۋات شەھەر بولۇپ، ناسىر ھېكىمنىڭ بىر مەمۇرى شتابى شۇ يەردە ئىكەن. ناسىر ھېكىم مەپىلىك ۋە ئاتلىق يۈرۈپ شايار رايونىدىن لوپنۇر رايونى ئارقىلىق چاقىلىققا دائىم قاتناپ يۈرۈپ مەمۇرى جەھەتتىن رەھبەرلىك قىلىپ باشقۇرۇپ ئىدارە قىلىدىكەن ۋە دەۋا ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىدىكەن. ناسىر بەگ (ھېكىم) ئۆز زامانىسىدىكى لۈكچۈن ۋاڭى بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىرىغا بەيئەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ

بىۋاستە قارمىقىدا بولۇپ، مۇناسىۋەتلىشىپ تۇرىدىكەن. ھەر يىلدا لۈكچۈن، قۇمۇللارغا بىرقانچە قېتىم بېرىپ ۋاڭ ـ خوجاملارغا ئۆز خىزمىتىدىن دوكلات بېرىپ، يوليورۇق ئېلىپ قايتىدىكەن. ۋاڭ ـ خوجاملارغا دائىم ئولپان تاپشۇرۇپ تۇرىدىكەن. ئۇ چاغلاردىكى بىچارە خەلقنىڭ جاپا ـ مۇشەققەتلەر بىلەن ئوۋ قىلىپ تاپقان بوغا مۈڭگۈزلىرى، تۈلكە، بۆرە، يىلپىز، سۇلەيسۇن، ھەتتا يولۋاس تېرىلىرى زالىم بەگلەر ئارقىلىق، ناسىر ھېكىمگە تەقدىم قىلىنىپ، ۋاڭ ـ خوجاملارغا سوۋغا قىلىنىپ تۇرىدىكەن. خەلقنىڭ ئېسىل نەرسىلىرى ۋە بايلىقلىرىنى يۇقىرى دەرىجىلىك زالىم ئەمەلدارلارغا سوۋغا قىلىش يولى بىلەن ۋە باشقا قىممەت باھالىق ئالتۇن، كۈمۈش، ئۈنچە ـ مەرۋايىت، تاۋار ـ دۇردۇنلارنى ئۈستى ـ ئۈستىلەپ يۇقىرىغا يوللاپ تۇرۇش يولى بىلەن بەگ ـ ھېكىملار ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدىكەن ۋە مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈپ تۇرىدىكەن. ناسىر بەگ خەنزۇچىدىنمۇ بىر ئاز ساۋاتلىق ئادەم ئىكەن. بىر تۇغقان ئىنىسى ئەيسا بەگنى خەنزۇچە مەكتەپ (ئۇ چاغدا خەنزۇ مەكتەپلىرى شۆتاڭ دەپ ئاتىلاتتى) تە ئوقۇتۇپ شۇ سەي دەرىجىلىك ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشتۈرگەن ئىكەن. ئەيسا بەگ 1920 ـ يىلدىن 1930 ـ يىللارغىچە ھۆكۈمەت تەستىقى بىلەن تىكەنلىكتە شۆتاڭ (مەكتەپ) ئېچىپ 40 ـ 50 بالىنى خەنزۇچە ئوقۇتقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە خېلى كۆپ بالىلار خەنزۇچىدا خېلى ياخشى مەلۇماتقا ئىگە بولغان. بەزىلىرى ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىدە خىزمەت قىلغان، بەزىلىرى تەرجىمان بولغان. تىكەنلىكتە ئۆتكەن قاسىم چايەن دېگەن ئادەممۇ ئەيسا بەگ بار شۆتاڭدا ئوقۇغان. ئۇ چاغلاردا خەنزۇچىدىن ئازدۇر ـ كۆپتۇر ساۋاتى بولسا ھۆكۈمەت خىزمىتىگە ئېرىشىپ بىر ئىدارىدە ئىشلەش ئاسانراق بولاتتى. خەنزۇچە

ئوقۇغانلار تولاراق بەگ بولۇپ يۇرت سورايتتى. شۇڭا ناسىر بەگ
ۋە ئۇنىڭ ئۇكىسى ئەيسا بەگلەرمۇ ئۆمۈر بويى بەگ بولۇپ، يۇرت
سوراپ، ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىدا كاتىپ، بۆلۈم باشلىقى، مەك-
تەپلەردە مۇدىر، مۇئەللىم بولۇپ ئۆتكەن. ئەيسا بەگ خەنزۇچە
خەت ـ چەك، ئالاقىلارنى يۇكسەك قەلەمدە يېزىشقا ئۇستا بولغانلىق-
تىن، 1933 ـ يىلى قەشقەردە تۇرغان ئاتلىق 6 ـ دىۋىزىيە
باشلىقى مەخمۇت سىجاڭ قەشقەرگە بۇيرۇق بىلەن ئالدۇرۇپ
كېتىپ، 1938 ـ يىلغىچە دىۋىزىيە ئىشتابى كاتىبات بۆلۈمىدە
باش كاتىپلىق قىلىپ، خەنزۇچە ئالاقىلارنى بېجىرگەن. ئەيسا
بەگنىڭ خەنزۇچە مۇنداق يۇقىرى سەۋىيىلىك بولۇپ چىقىشى
ئۇنىڭ ئاكىسى ناسىر بەگنىڭ يېقىندىن كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇتۇشى
ۋە تەربىيىلىشى نەتىجىسىدىن بولغان، ئەيسا بەگ خەت ئالاقىلارنى
خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلاتتى. كامالەتكە يەتكەن ئاغ-
زاكى تەرجىمان ئىدى.

ناسىر بەگ يۇرت سوراشتا ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، قىمار
ۋە باشقا يامان ئىشلارنى قاتتىق توسىدىكەن، بولۇپمۇ قىمارۋازلار
ئالدىغا كېلىپ قالسا، ئىككى پۇتىنى چۇشەپ ھاۋا تاپان قىلىپ
چۇماقلىق ئۇجمە نوتىلىرى بىلەن ئۇرۇپ، تاپاندىن قان چىقىرى-
ۋېتىدىكەن، سوراقتا بەك زالىم ئىكەن. بىر قېتىم سوراقتا
ئاچچىقى بەك كېلىپ كەتكەچكە قاتتىق ۋارقىراپ تاشلىغان،
سوراق مەيداندىكى بىر ئادەم ۋارقىرىشىدىن قورقۇپ كېتىپ نەق
مەيداندا ئۆلگەنىكەن. مانا بۇ ئۆز ۋاقتىدىكى زالىم بەگلەرنىڭ
نەقەدەر ۋەھشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ناسىر بەگ
كۆپ خوتۇنلۇق، كۆپ بالىلىق ئادەم بولۇپ، لايسۇ (دۆڭ-
قوتان)، چوڭكۆل، تىكەنلىك، يېڭىسۇ، چاقىلىق قاتارلىق جاي-
لاردىن خوتۇنلۇق بولغانىكەن. بىراق بالىلىرى تۇرماي 3 ـ 4
ئوغۇل ـ قىزلىرى قالغانىكەن. ناسىر بەگ دېھقانچىلىق ئىشلى-

رىغىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ، لۇكچۇن، قۇمۇللاردىن ھەر خىل قو-
ناق، پۇرچاق، كۆكتات ئۇرۇقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ خەلقنى
تېرىشقا دالالەت قىلىپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش-
قا ئەھمىيەت بەرگەنىكەن. ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىش ئىشلىرىند-
مۇ چىڭ تۇتۇپ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى راۋاجلاندۇرغانىكەن. تۇر-
پان، توقسۇنلارنىڭ كېمىر ئۆيىنى شاگىرت ئەۋەتىپ ئۆگىنىپ
كېلىپ قول ئاستىدىكى رايونلاردىمۇ ئومۇملاشتۇرۇشقا تىرىش-
قان. ناسىر ھېكىم يۇرتنى ئوبدان ئىدارە قىلىپ يۈز تاپقانلىق-
تىن، لۇكچۇن، قومۇل ۋاڭ ـ خوجاملىرى چىڭ سۇلالىسى
مەركىزي ھۆكۈمىتىگە يوللاپ خاتىرىگە ئالدۇرۇپ، خاندىن ھې-
كىملىق ئۇنۋانى ئالغانىكەن. مەسىلەن: ئۇنىڭ بىر باشقا كېيىد-
غان ئوتۇغاتلىق تاجى بولۇپ، ئوتۇغات تۈزنىڭ قۇيرىقىدا ياسال-
غان، ئۇنى تاجنىڭ ئارقىسىدا بېكىتىپ قويىدىغان مەخسۇس جايى
بولۇپ، بۇنى ۋاڭ ـ خوجاملار بىلەن كۆرۈشكەندە ياكى سوراق
ئۇستىدە كىيىدىكەن. بۇ ئوتۇغاتلىق تاجنى مەن كۆرگەندىم.
ئۇنى مۇشۇ يېقىنقى زامانغىچە ناسىر بەگ دادامنىڭ چوڭ ئوغلى
توختىمەت شاڭيونىڭ بالىلىرى توخسۇن ۋە قاسىملار ساقلاپ
كەلگەندى. مەن تۇرمىدىن 1976 ـ يىلى چىقىپ كەلسەم ئۇلار
ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ بالىلىرى جان بېقىش ئۈچۈن قارا
شەھەر ئەتراپلىرىغا چىقىپ كېتىپتۇ. مەن ئۇلاردىن ناسىربەگدىن
قالغان ئوتۇغاتلىق تاجى قەيەردە ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلىشقا
بارالمىدىم، ئەپسۇسكى، بۇ نەرسە ھازىر بارمۇ، يوق؟ بىلمەي-
مەن. ئۇلار جايدىن ـ جايغا كۆچۈپ يۈرگەندە ئۇنىڭ تارىخىي
ئەھمىيىتىنى بىلمىگەندىن كېيىن چۈرۈپ تاشلىدىمۇ، ماڭا نامە-
لۇم. ھازىر سۈرۈشتۈرۈپ تاپقىلى بولامدۇ ـ يوق، ئۆزەممۇ بۇ
ھەقتە كەسكىن بىر نېمە دېيەلمەيمەن. شۇنداق بولسىمۇ، پۇر-
سەت تېپىپ مۇناسىۋەتلىك تۇغقانلاردىن سۈرۈشتە قىلىپ باقار-
مەن. تېپىلىپ قالسا تەشكىلگە تاپشۇرىمەن. يۇرتنى چىڭ تۇ-

تۇپ، ئوبدان ئىدارە قىلىپ، يۇقىرىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلغاندا، يۇقىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. ناسىر بەگ شۇنداق قىلغانىكەن. شۇڭا، چىڭ سۇلالىسى خانىنىڭ تاج كەيدۈرۈشىگە مۇيەسسەر بولغان. بۇنى ئەلۋەتتە ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى ھىمايە قىلغانلىقى، ۋاڭ - خوجاملار ئارقىلىق، خاننى ھىمايە قىلىپ بەيئەت قىلغانلىقىدىن شۇنداقلا ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن شىنجاڭنىڭ بىرلىكىنى ۋە ئىتتىپاقلىقىنى ھىمايە قىلغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

مەن تۇغۇلۇشتىن 20 نەچچە يىل بۇرۇن ناسىر بەگ چاقىلىقتا كىچىك تەرىتى تۇتۇلۇپ قېلىش كېسىلى بىلەن ۋاپات بولۇپ كېتىدۇ. يۇيۇپ - تاراپ كېپەنلىگەندىن كېيىن، بىر چاپقۇر تۆگىنى ئاق رەختتە كېپەنلەپ، تاۋۇتنى تۆگىگە ئارتىپ بىر كېچە - كۈندۈزدە تىكەنلىككە ئەكىلىپ چوڭ جامە قېشىدا يەرلىكتە قويغانىكەن. قەبرىلەر 1960 - يىللىرى تىكەنلىكتىكى 34 - 35 - تۇەن مەيدانلىرى تەرىپىدىن بىر چەت قۇملۇققا يۆتكىۋېتىلگەن. ناسىر بەگنىڭمۇ قەبرىسى شۇ قاتاردا يۆتكىۋېتىلىپتۇ.

مەن ناسىربەگنىڭ يۇقىرىقى تارىخىي ئەھۋاللىرىنى ھامۇت ئەلەم ئاخۇنۇم (ناسىر بەگنىڭ 3 - ئوغلى)، ئاتام ئەيسا بەگ ۋە ئاپام مەرھۇم سارىخانلارنىڭ ئۆز ئارا پاراڭلىرىدىن ۋە باشقىلارنىڭ ناسىر بەگ ھەققىدە قىلىشقان گەپ - سۆزلىرىدىن ئاڭلىۋالغان، شۇنىڭدەك يادىمدا قالغانلىرىنى يازدىم. بەلكىم بۇنىڭدا تولۇق بولمىغان ياكى كۆپتۈرۈۋېتىلگەن جايلىرى بولۇشى مۇمكىن، ئەگەر بولۇپ قالسا يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى ۋە تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(«بايىنغولىن تارىخ ماتېرىياللىرى» 3 - توپلامدىن ئېلىندى)

داتۇڭ يېزىسىدىكى مۇھەممەد كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدا

مەدەلىخان

ئېلىمىز تاجىك خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا مۇھەممەت كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى مۇھىم شەخسلەر بولۇپ، تارىختا زور رول ئوينىغان. چۈنكى ئۇلار 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغىچە سەرىكۇھدا بىرقانچە ئەۋلاد ھاكىمبەگ بولۇپ، كۆپ قېتىم چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن ۋە مۇكاپاتلانغان. ئۇلارنىڭ سەرىكۇھ رايونىدا مەنسەپكە ئولتۇرغان دەۋرى يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولغان دەۋرگە توغرا كەلگەن. شىنجاڭدا ياقۇپبەگ 14 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، شىنجاڭ خەلقى جۈملىدىن سەرىكۇھ خەلقىغە ھېسابسىز بالايى - ئاپەتلەرنى كەلتۈردى. سەرىكۇھ رايونىغا دائىم پاراكەندىچىلىك سېلىپ، خەلقنى تۈگىمەس خاتىرجەمسىزلىككە سالغان. قوقەند خانلىقى چاررۇسىيە تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغاندىن كېيىن، يەنە داۋاملىق ئېلىمىزنىڭ پامىر رايونىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، پۈتۈن پامىرنى (پەقەت تاغدۇمباش پامىرى ۋە رەڭكۆل پامىرىنىڭ بىر قىسمىدىن باشقىسىنى) دېگۈدەك بېسىۋالدى. جۇڭگونىڭ ئۆزىدە بولسا شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ،

چىڭ خاندانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ مىنگو قۇرۇلدى. مانا مۇشۇنداق زور تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىگە مۇھەممەد كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى جۇڭگونىڭ يىراق غەربىي چېگرا رايونىدىكى يەرلىك ئەمەلدارلار بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىشتىراك قىلغان. ئۇلارنىڭ ئېلىمىز تاجىك خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئورنى ۋە رولىنى توغرا مۆلچەرلەپ، مۇۋاپىق باھا بېرىش، ئېلىمىز تاجىك خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى يورۇتۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەپسۇسكى بۇ بىرقانچە ئەۋلاد ھاكىمبەگنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى توغرىسىدا يازما خاتىرە بەكمۇ ئاز. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئائىلە شەجەرىسىمۇ يوق. ئەگەر بولغان تەقدىردىمۇ ھازىرغىچە ساقلانمىغان. ھەتتا بەزى ماددى بۇيۇملار مەسىلەن: چىڭ سۇلالىسى تەقدىم قىلغان ئۇتۇغات، ھاكىمبەگلىك تامغىسى، مەنسەپكە تەيىنلەش پەرمانى قاتارلىقلارمۇ پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتكەن. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ نۇرغۇن تەپسىلاتلىرىنى ئېنىقلاش خېلىلا تەس. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ ماقالىدا مەن كەرىمبەگكىچە بولغان 4 ئەۋلاد ھاكىمبەگنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى بەزىبىر پارچە - پۇرات تارىخىي خاتىرىلەر ھەم ئۆزۈم تەكشۈرگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن ئىلاجى بار تولۇقراق بايان قىلىشقا تىرىشىمەن. ئەمما يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ بايانلىرىمدا سەۋەن - خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. مەن بۇ ماقالىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتنىڭ باشلىنىشى بولۇشىنى، بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنىڭ بۇ جەھەتتە ئىزدىنىپ، مۇشۇ دەۋر تارىخىمىزنى تېخىمۇ روشەن يورۇتۇپ، تاجىك يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى ئۈمىد قىلىمەن. مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ ھازىرقى ئەۋلادلىرى-

نىڭ قولىدا بار بولغان بەزى ماتېرىياللارنى (پارچە - پۇرات بولسىمۇ) كۆپرەك تەمىنلىشىنىمۇ سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.

1. مۇھەممەد كەرىمبەگ ئەجدادلىرىنىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىگە ئولتۇرۇشى

گۇاڭشۇنىڭ 3 - يىلى 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يېزىلغان «ليۇ جىنتاڭ قول يازمىلىرى» دا ئەلىفبەگنىڭ سەرىكۇھ رايونىغا ھاكىمبەگ بولۇپ تەيىنلەنگەنلىكى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ، ئىلگىرى ئاتىسىنىڭ تەۋەسىدە بولغان 19 ئورۇندىكى تاجىك يېزىلىرىنى ۋە سەرىكوھنىڭ غەربىي - شىمالىدىكى 9 ئورۇندىكى كۆچمەن قىرغىز يېزىلىرىنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. ئەمما ئاتىسىنىڭ كىملىكى، ئۇنىڭ قانداق قىلىپ 19 ئورۇندىكى تاجىك يېزىلىرىنى باشقۇرىدىغان ھاكىمبەگ بولغانلىقى خاتىرىلەنمىگەن. مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ كىچىك ئوغلى توختەبەگ (ھازىر ھايات، داتۇڭ يېزىسىدا، دادىسى ھايات ۋاقتىدا كىچىك بولغاچقا كۆپ ئىشلارنى ئانچە بىلمەيدۇ) نىڭ دېيىشىچە، ئۇلارنىڭ چوڭ بوۋىسى ئەسلى ھازىرقى تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ تىزناپ يېزىسىدىن بولۇپ، قۇلچاق بەگكە ئىشىك ئاغا بېگ (ئىشىك ئاغا بېگ: چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدا تەسىس قىلىنغان مەنسەپ نامى، ھاكىمبەگنىڭ مۇئاۋىنى) بولغانىكەن. ئەمما تارىخىي خاتىرىلەردە 1836 - يىلى قۇلچاقبەگ قوقەندلىك لەشكەر قوشبېگى تەرىپىدىن قەتلى قىلىنىپ، سەرىكۇھ مۇسۇلمانلار دىيارى مەھكىمىسى قوقەندلىكلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندا، سەرىكۇھدىكى بىر قىسىم خەلق ئىشىك ئاغابېگ مۇھەممەد رەھىمبەگ باشچىلىقىدا داتۇڭ يېزىسىغا چېكىنىپ، كۈرەشنى داۋاملاشتۇرغانلىقى يېزىلغان. مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمى باباشبەگ بولۇپ، بۇ ئىسىم

تارىخىي خاتىرىلەردە قەيت قىلىنغان مۇھەممەد رەھىمبەگ دېگەن ئىسىم بىلەن توغرا كەلمەيدۇ. پاكىستانلىق قۇدرەتۇللابېگ ئىبنى مۇھەببەتۇللابېگ يازغان «ھونزانىڭ قەدىمكى ئەمىرلىرى تارىخى» دا يەنە مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدا باشقىچە بىر رىۋايەت بار. ئۇنىڭدا دېيىلىشىچە: ھونزا ئەمىرى سەلىمخان ئىبنى خۇسراۋ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە سەرىكۇھ زېمىنىدا ئۆمەربېگ (جۇشمان كەنتىدىن ئىكەن) ھاكىمبەگ بولغان. قەلەم ئىسىملىك كىشى ئۇنىڭغا ئىشىك ئاغابېگ بولغان، قەلەم ئۆزىنىڭ قىزى خۇشھالبېكىمنى ئەمىر سەلىمخانغا ياتلىق قىلغان. قەلەمنىڭ 2 ئوغلى بولۇپ، بىرىنىڭ ئىسمى باباشبەگ، بىرىنىڭ ئىسمى گۆھەر ئىكەن. (قەلەم ئۆزى تىزناپ كەنتىدىن ئىكەن). ئۆمەربېگ ۋاپاتىدىن كېيىن باباشبەگ ھاكىمبەگ بولغان. گۆھەر ئىشىك ئاغا بەگ بولغان ۋە داتۇڭ يېزىسىغا كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ خاتىرە خېلى ئەقىلغا مۇۋاپىقتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ۋاقىت جەھەتتىن ئانچە ماس كەلمەيدۇ. چۈنكى يۇقىرىقى تارىختا ئەمىر سەلىمخان 1766 ـ يىلى ئەمىرلىك تەختىدە ئولتۇرۇپ، 1823 ـ يىلى ۋاپات بولغان دەپ يېزىلغان. ۋاھالەنكى 1820 ـ 1830 ـ يىللىرى سەرىكۇھدا مەمەشۇ (چۇشمانىدىن)، قۇلچاقبەگلەرنىڭ ھاكىمبەگ بولغانلىقى ھەققىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي يازمىلىرىدا ئېنىق خاتىرە بار. شۇڭا باباشبەگ ھاكىمبەگ بولدى دېگەندىمۇ، قۇلچاق 1836 ـ يىلى قوقەندلىكلەر تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن بولغان بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىدىكى ئىككى رىۋايەتتىن باشقا خەلق ئارىسىدا يەنە مۇنداقمۇ بىر رىۋايەت بار.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قوقەند خانلىقى دائىم سەرىـ

كۇھ رايونىغا باستۇرۇپ كىرىپ، پاراكەندىچىلىك سالغانلىقتىن مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ بوۋىسى باباش بەگ داتۇڭغا كۆچۈپ بارغان. بىر قېتىم سەرىكۇھ تاش شەھىرىدە تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى ئامبىلى قوقەندلىكلەرنىڭ تاجاۋۇزى سەۋەبىدىن، يەكەنگە قاچماقچى بولۇپ، داتۇڭ يېزىسىنىڭ كاندور داۋىنىدىن ئېشىپ يولدىن ئادىشىپ، شۇۋىرغانغا يولۇقۇپ ئۆلۈشكە تاس قالىدۇ. شۇ يەردە چارۋا بېقىۋاتقان باباشبەگ ئامبال ۋە ئۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى شۇۋىرغاندىن قۇتقۇزۇۋېلىپلا قالماستىن يەنە ئات، ئېشەك كىرا قىلىپ، ئۇلارنى يەكەنگىچە يەتكۈزۈپ قويىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئامبىلى ئۇنىڭ ساداقەتمەن پۇقرا ئىكەنلىكىدىن بەكمۇ تەسىرلىنىدۇ. كېيىن چىڭ سۇلالىسى سەرىكۇھنى قوقەند تاجاۋۇزچىلىرىدىن تارتىۋالغاندا، ھېلىقى ئامبال چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن باباشنى سەرىكۇھنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەشنى ئۆتۈنۈپ، ئۇنى سەرىكۇھ مۇسۇلمانلار دىيارى مەھكىمىسىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەتكۈزىدۇ. بۇ رىۋايەت بىلەن ئەمەلىي تارىخىي ۋەقەلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ ئوخشىمايدىغان جايلار بار. چۈنكى 1884 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىشتىن بۇرۇن، سەرىكۇھدا چىڭ سۇلالىسى تۇغلۇق ئەمەلدارلىرىدىن ئامبال قويمىغان. بەلكى يەرلىك ھاكىمبەگلەرنى تەيىنلەش ئارقىلىق، بۇ يىراق چېگرا رايونلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەن. يەنە بىرتەرەپتىن 1836 ـ يىلى قوقەندلىك لەشكەر قوشبېگى سەرىكۇھنى ئىشغال قىلىپ، ھاكىمبەگ قۇلچاقنى قەتلى قىلغان. كېيىن سەرىكۇھ خەلقى تەرىپىدىن قوقەند خانلىقىنىڭ ئادىنا قاتارلىق كاتتىباشلىرى تۇتۇلۇپ، يەكەن خان ئامبىلىغا تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن، قوقەند خانلىقىنىڭ سەرىكۇھنى ئىشغال قىلغانلىقى ھەققىدە خاتىرە يوق. يۇقىرىقىلار

پەقەت بىرقانچە خىل رىۋايەتتىنلا ئىبارەت بولۇپ، دەل تارىخىي پاكىتنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇشى ناتايىن. ئەمما شۇنىسى ئېنىقكى مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ بوۋىسى باباشبەگ ھەقىقەتەن سەرىكوھ رايونىنىڭ ھاكىمبېگى بولغان. ئۇنىڭ كونكرېت ۋاقتى ۋە قانداق بولۇپ ھاكىمبەگ بولغانلىقىنى ئېنىق بىلمىسەكمۇ، ئەمما باباشبەگدىن تارتىپ مىنگونىڭ 15 - يىلى ياڭ زېڭشىن مۇھەممەد كەرىمبەگنى ھاكىمبەگلىكتىن قالدۇرغانغا قەدەر سەرىكوھنىڭ ھاكىمبەگلىكى مۇشۇ جەمەتنىڭ قولىدا بولۇپ، ئىلگىرى - كېيىن 4 كىشى سەرىكوھ ھاكىمبېگى بولغان.

2. ئەلىفبەگنىڭ تارىختىكى رولى

مۇھەممەد كەرىمبەگ ئەجدادلىرىدىن ئەلىفبەگدىن بۇرۇنقى ھاكىمبەگ توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە يوق. ئەمما ئەلىفبەگنىڭ رولى توغرىسىدا خېلى كۆپ يازما خاتىرىلەر بار.

ئەلىفبەگنىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىدە ئولتۇرغان مەزگىلى خوجىلار تەپرىقچىلىكى تۇپەيلىدىن پۇرسەتپەرەس ياقۇپبەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى بەرپا قىلىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن مەزگىلگە توغرا كەلگەن. ياقۇپبەگ قەشقەر ۋە يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، سەرىكوھ ھاكىمبېگى ئەلىفبەگنى ئۆزىگە ئەل قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەلىفبەگنىڭ ياش تۇل قالغان ئۆگەي ئانىسى سايراخىنزونى ئۆز نىكاھىغا ئالماقچى بولىدۇ. دافەدار قاتارلىق كىشىلەر (دافەدار تاشقۇرغان ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى تاشقورغان يېزا ۋەرشىدې كەنتىدىن بولۇپ، 113 ياش ئۆمۈر كۆرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، پاكىستان قاتارلىق دۆلەتلەردە كۆپ يىل ساياھەتتە بولغان. خېلى يۇقىرى دىنىي ۋە تارىخىي بىلىمگە ئىگە

شەخس ئىدى) نىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، سايراخىنزو ئىنتايىن چىرايلىق ھەم ئەقىللىق ئايال بولۇپ ئېرىدىن ياش تۇل قالغان. ياقۇپبەگ ئۇنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سەرىكوھ ھاكىمبېگى ئەلىفبەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ، سايراخىنزونى يەكەنگە يەتكۈزۈپ بېرىشنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەم سايراخىنزودەك چىرايلىق، ئەقىللىق ئايالغا ئىگە بولۇش ھەم خەلقئارا قاتناش تۈگۈنىگە ئورۇنلاشقان مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇن - سەرىكوھنى كۈچ سەرپ قىلمايلا ئىشغال قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ بۇ خىل يولسىز تەلىپى ئەلىفبەگنى بەكمۇ غەزەپلەندۈرىدۇ. ئەمما پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلىۋالغان ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە يىراق - ياقا چېگراغا جايلاشقان، تاشقى ياردەمگە ئېرىشىش ئىمكانىيىتى بولمىغان سەرىكوھ رايونىنىڭ ھاكىمبېگى يېگانە ھالدا تاقابىل تۇرالمايتتى. ئەلىفبەگ ياقۇپبەگنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىش ئۆزىگە نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، خاس مەسلىھەتچىلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، تاشقورغان تاش شەھىرىنى تاشلاپ، ۋاخان رايونىغا چىقىپ كەتمەكچى بولىدۇ. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مېڭىشنى خالايدىغان بەگ، ئەمەلدار ۋە ياقۇپبەگنىڭ تۆمۈر تىرنىقى ئاستىدا قۇل بولۇشنى خالىمايدىغان خەلق ئاممىسىدىن بىرقانچە 10 كىشىمۇ چىقىپ كەتمەكچى بولىدۇ. ئۇلار پەيىك دېگەن يەرگە بارغاندا مەسلىھەتچىلىرىدىن بىر كىشى ئۇنىڭغا: «بەگ جانابلىرى، ياقۇپبەگنىڭ يولسىز تەلىپىدىن غەزەپلىنىپ، قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەت قىلىپ، كۈچ جەھەتتە ياقۇپبەگكە تەڭلىشەلمەيدىغانلىقلىرى سەۋەبلىك يۇرتنى تاشلاپ كەتمەكچى بولۇۋاتىدىلا، ئەمما ياقۇپبەگ تەلەپ قويغان سايراخىنزو ۋە ئۆز ئائىللىرى يۇرتتا قالدى. سىلى كەتكەن بىلەن ئائىلە، بالا - چاقىلىرى يەنىلا

ياقۇپبەگنىڭ قولىغا چۈشۈپ خورلۇققا قالىدۇ. شۇڭا كەتكەندىمۇ
چوقۇم ئائىلە، بالا ـ چاقىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىپ كەتكەنلىرى
تۈزۈك» دەپ تەكلىپ بېرىدۇ. ئەلىفبەگ بۇ تەكلىپنى ئورۇنلۇق
بىلىپ، خاس مەسلىھەتچىسىنى داتۇڭغا ئائىلە، بالا ـ چاقىلىرد-
نى بىرتەرەپ قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ. سايراخىنزو قاتارلىقلار
ئەلىفبەگنىڭ مۇددىئاسى بويىچە، «ياقۇپبەگنىڭ قولىغا چۈشۈپ
خورلۇق كۆرگىچە ئۆلگىنىمىز تۈزۈك» دەپ، خاس مەسلىھەتچى-
سى بەرگەن زەھەرنى يەپ ئۆلۈۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەلىفبەگ
سەرىكۇھتىن چىقىپ كېتىپ، ئەۋۋەل ۋاخان رايونىدا، ئاندىن
قوقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا بىر قانچە يىل مۇساپىر بولۇپ
ياشايدۇ.

ياقۇپبەگ ئەلىفبەگنىڭ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، قول ئاستى-
دىكىلەردىن ھەسەنشاھنى سەرىكۇھنى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىدۇ.
ھەسەنشاھ 1866 ـ يىلى سەرىكۇھنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن،
سەرىكۇھ خەلقى ئۈستىدە زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقنى باشلايدۇ.
خەلقنىڭ بىر قىسمىنى پارچە يەر دېگەن جايغا سۈرگۈن قىلىدۇ.
بىر قىسمى يۇرت ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ، ئەلىفبەگنى پانا تار-
تىپ، بۇخارا، قوقەند قاتارلىق جايلارغا چىقىپ كېتىدۇ. بىر
قىسمىنى چېرىكلىككە تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيى-
تىنى ساقلايدىغان ئوق يېمى قىلىدۇ. سەرىكۇھ خەلقى ياقۇپبەگ-
نىڭ قانلىق قامچىسى ئاستىدا ئون نەچچە يىل خورلۇقتا ياشاشقا
مەجبۇر بولىدۇ. ئەلىفبەگ ئۆزى گەرچە قوقەند قاتارلىق جايلاردا
مۇساپىر بولۇپ ياشىغان بولسىمۇ، كۆڭلى ھامان يۇرتىغا قاي-
تىپ، بۇرۇنقى بەگلىك سەلتەنەتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كويىدا
بولىدۇ. شۇڭا ياقۇپبەگنىڭ يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى ۋەزىيىتىگە
ھەر ۋاقىت يېقىندىن دىققەت قىلىپ تۇرىدۇ. ئۆزىنى پانا تارتىپ،

قوقەندگە مۇساپىر بولۇپ بارغان سەرىكۇھ خەلقىدىن قوشۇن
تەشكىللەپ، قورال ـ ياراق غەملەپ يۇرتقا قايتىش ئۈچۈن ھەر
ۋاقىت تەييار تۇرىدۇ.

1877 ـ يىل ئەتىيازدا ليۇجىنتاڭ باشلىغان چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا غەلىبىلىك يۈرۈش قىلىدۇ. شۇ
يىلى كۈزگىچە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ياقۇپبەگنىڭ قانلىق
زۇلمىدىن جاق تويغان جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ قوللىشى
ئارقىسىدا، تېز ئالغا ئىلگىرىلەپ قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپ-
لەرگە يۈرۈش قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبى-
لىك يۈرۈش قىلغانلىق خەۋىرى، قوقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلا-
ردا مۇساپىر بولۇپ ياشاۋاتقان ئەلىفبەگ قاتارلىق سەرىكۇھ مۇسا-
پىرلىرى ئارىسىدا تېز تارقىلىدۇ. ئەلىفبەگ دەرھال 1878 ـ
يىلى قوشۇننى باشلاپ، سەرىكۇھ مۇسۇلمانلار مەھكىمىسى تۇ-
رۇشلۇق تاش شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىدۇ.
بۇ چاغدا ياقۇپبەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەتتە شەھەر ھاكىمى-
يىتى بىت ـ چىت بولغان بولسىمۇ، ئەمما ياقۇپبەگنىڭ قول
چومىقى ھەسەنشاھ تېخى تاش شەھەرنى بېسىۋېلىپ ياتماقتا ئى-
دى. ئەلىفبەگ سەرىكۇھ مۇساپىرلىرىدىن تەشكىللەنگەن قوشۇ-
نىنى باشلاپ تېز سۈرئەتتە ئىلگىرىلەپ، تىزناپ قەلئەسىگىچە
كېلىدۇ. ھەسەنشاھ بىلەن ئەلىفبەگ تاش شەھەرنىڭ شىمالىدىكى
شامبابا دېگەن يەردە بىرقانچە قېتىم جەڭ قىلغان بولسىمۇ، بىر
ـ بىرىنى يېڭەلمەيدۇ. ھەسەنشاھ ئەلىفبەگنىڭ ئەسكىرى كۈچى
ۋە قورال ـ ياراقلىرىنىڭ تاش شەھەرنى ئىشغال قىلغۇدەك قۇد-
رەتلىك ئەمەسلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، شەھەرنى قاتتىق مۇدا-
پىئە قىلىپ ياتىدۇ. ئىككى تەرەپ شۇنداق تىركىشىپ تۇرغان
پەيتتە، ھەسەنشاھ تەرىپىدىن مەجبۇرىي چېرىكلىككە تۇتۇلغان

سەرىكۇھ خەلقى قوقانباينىڭ باشچىلىقىدا تاش شەھەردىن چى-
قىپ، ئەلىفبەگ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەسەنشاھ-
نىڭ ئەسكىرى كۆچى زور دەرىجىدە ئاجىزلايدۇ. ئەلىفبەگ تاش
شەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغايدۇ. ھەسەنشاھ نائىلاج ئەلىف-
بەگكە تەسلىم بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ تەسلىم بولۇشى جىنىنى
ساقلاش ئۈچۈن قوللانغان ئالدامچىلىق تەدبىرى بولۇپ، ئۆزىنىڭ
باشقا جايلاردىكى چېرىكلىرىنىڭ قايتىپ كېلىپ ئۆزىنى قۇتقۇ-
زۇشنى ساقلاشنىڭ ئامالى ئىكەن. ھەسەنشاھ ئەلىفبەگ تاش
شەھەرگە ھۇجۇم قوزغىغاندا چاپارمەن ئەۋەتىپ، باشقا جايلاردىكى
چېرىكلىرىنى يىغماقچى بولغان بولسىمۇ، قوقانباي قاتارلىقلار-
نىڭ ئەلىفبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشىدەك تاسادىپى ئەھۋال يۈز
بەرگەنلىكتىن تەسلىم بولماي ئامالى قالمىغان. ئەلىفبەگ ئۇنىڭ
تەسلىم بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەي نەزەربەند
قىلغان. ئۇزاق ئۆتمەي ھەسەنشاھنىڭ باشقا جايدىكى چېرىكلىرى
يىغىلىپ، ھەسەنشاھ ئەۋەتكەن چاپارمەننىڭ باشلىشى بىلەن تا-
غارما يېزىسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئەلىفبەگ قوشۇن باشلاپ ئۇلارنى
چېكىندۈرىدۇ. ھەمدە ئۇلارنىڭ تاغارمىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشى
ھەسەنشاھنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بولغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن،
ھەسەنشاھنى شوش دېگەن يەردە ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. شۇنداق قى-
لىپ، ئەلىفبەگ سەرىكۇھ خەلقىنى باشلاپ، ھېچقانداق تاشقى
ياردەم بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ياقۇپبەگنىڭ قولچومىقى ھە-
سەنشاھنى يوقىتىپ، سەرىكۇھنى قايتۇرۇۋالىدۇ.

1878 - يىلى قىشتا ياقۇپبەگنىڭ مۆھرىدارى ۋە يەكەن
ھاكىمبېگى بولغان مۇھەممەت يۇنۇسجان بالا - چاقىلىرىنى ئې-
لىپ، تاشقورغان ئارقىلىق بەدەخشانغا چىقىپ كەتمەكچى بولۇپ،
ناھايىتى كۆپ جاپا - مۇشەققەتلەر بىلەن، خەتەرلىك چېچەكلىك

داۋىنىدىن ئېشىپ، سەرىكۇھنىڭ شىندي كەنتىگە كېلىدۇ. ئە-
لىفبەگ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال چېرىك باشلاپ
شىندي كەنتىگە كېلىدۇ. ھەمدە بىر تەرەپتىن چىرايلىق گەپلەر-
نى قىلىپ، مۇھەممەت يۇنۇسجاننى بالا - چاقا، قالدى - قاتتى
قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە تاش شەھەرگە باشلاپ كەلسە، يەنە
بىر تەرەپتىن يەكەنگە چاپارمەن ئەۋەتىپ، ليۇجىنتاڭغا ئەھۋالنى
مەلۇم قىلىپ، ئۇلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە يوليو-
رۇق سورايدۇ. ليۇجىنتاڭ ئۇنىڭ مۇھەممەت يۇنۇسجاندەك كاتتا
ئەربابنى پەم بىلەن تۇتقانلىقىنى ماختايدۇ ھەمدە مۇھەممەد يۇنۇس-
جاننى بەدەخشانغا كېتىشكە قويماي، يەكەنگە ئېلىپ چۈشۈشنى
بۇيرۇيدۇ. ئەلىفبەگ يۇنۇسجاننى بالا - چاقىلىرى بىلەن قەشقەر-
گە يالاپ ئېلىپ بېرىپ، ليۇجىنتاڭ قوشۇنلىرىغا تاپشۇرىدۇ. بۇ
ئەھۋال مۇھەممەد زەرىفى يازغان «تارىخىي كاشغەر ۋە فەرغانە»
دېگەن كىتابتا تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمى-
تى ئەلىفبەگنىڭ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆرەشتە خىز-
مەت كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى مۇكاپاتلاپ، ئۇنىڭغا
5 - دەرىجىلىك تورنا پەيلىك ئوتۇغات بېرىدۇ ھەمدە سەرىكۇھ
ۋە بۇيرۇت قەبىلىلىرىنى باشقۇرىدىغان باش ئوكۇردايلىق مەنسى-
پىنى بېرىپ، ئىلگىرى دادىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان 19
تاجىك يېزىسىنى ھەمدە سەرىكۇھنىڭ غەربىي - شىمالىدىكى 9
ئورۇندىكى قىرغىز كۆچمەن قەبىلىلىرىنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا
ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئەمما، ئەلىفبەگ شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي
ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا بىر - بىرىگە ئوخ-
شاشمايدىغان مۇنداق ئىككى خىل گەپ بار. بىرى مۇھەممەت
زەرىفى يازغان «تارىخىي كاشغەر ۋە فەرغانە» دېگەن كىتابتىكى
خاتىرە. ئۇنىڭدا ئەلىفبەگ مۇھەممەت يۇنۇسجاننى ليۇ جىنتاڭغا

تاپشۇرغاندىن كېيىن، «ئۆزىنىڭ قىلغان ئەھدىنى بۇزۇش، خا-
ئىنلىقلىرى ئۈچۈن زوزۇڭتاڭنىڭ سىياسەت تىغى بىلەن هايات
رىشتىسى ئۈزۈلۈپ، قېنى تۆكۈلدى. . . » دەپ يېزىلغان. ئەمما
بۇنى ئىشەنچلىك خاتىرە دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئەلىفبەگ
ياقۇپبەگ هاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەشتە باشتىن - ئاخىر چىڭ
سۇلالىسى تەرەپتە تۇرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياقۇپبەگنىڭ مۇھەم-
مەد يۇنۇسجانغا ئوخشاش كاتتا ئەمەلدارىنى تۇتۇپ (گەرچە مۇ-
ھەممەد يۇنۇسجانغا باشتا سىزنى بەدەخشانغا يولغا سالىمەن دەپ
ۋەدە قىلىپ ئالداپ، تاش شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ، ئاندىن بە-
دەخشانغا يولغا سالماي، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە تاپشۇرغان
بولسىمۇ) چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە تاپشۇرغان تۇرسا ۋە شۇ
خىزمەتلىرى سەۋەبلىك مۇكاپاتلىنىپ، مەنسەپكە تەيىنلەنگەن
تۇرسا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دۈشمىنى بولغان مۇھەممەت يۇنۇس-
جانغا قىلغان «ئەھدىنى بۇزۇش» جىنايىتى ئۈچۈن سىياسەت
تىغىدىن ئۆتكۈزۈشى زادىلا ئەقىلگە سىغمايدۇ. بىزنىڭچە تاشقور-
غاندىن دافەداربەگ دېگەن كىشىنىڭ تەمىنلىگەن ماتېرىيالى ئى-
شەنچلىك ماتېرىيالدەك قىلىدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق رىۋايەت قىلىنىد-
دۇ: ئەلىفبەگ مەنسەپكە تەيىنلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي، بۇرۇنقى
يەكەن هاكىمبېگى، كېيىن ياقۇپبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ، ياقۇپبەگ-
نىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ كاتتا مەنسەپ تۇتقان، چىڭ سۇلالى-
سى قوشۇنلىرى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا يەنە ياقۇپبەگدىن
دەرهال يۈز ئۆرۈپ، چىڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتكەن نىيازهاكىم-
بەگ (بەزى خاتىرىلەردە ياقۇپبەگنى كورلىدا مۇشۇ كىشى زەھەر-
لەپ ئۆلتۈرگەن دېيىلىدۇ) چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ ئۆزد-
گە يۇقىرى مەنسەپ بەرمىگەنلىكىدىن نارازى بولۇپ، ئەلىفبەگكە
بىرلىكتە چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈش

ھەققىدە خەت يازىدۇ. لېكىن بۇ خەت ئەلىفبەگكە تەگمەي چىڭ
سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. ليۇ جىنتاڭ
چىڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭىشەھەردىكى سەركەردىسىگە ئەلىفبەگنى
يېڭىشەھەرگە چاقىرتىپ، بۇ ئىشنى سۈرۈشتۈرۈپ ئېنىقلاشنى
تاپشۇرىدۇ. بۇ سەركەردە ئەلىفبەگدىن نىياز بىلەن تىل بېرىك-
تۈرگەن دەپ گۇمانلىنىپ، ئۇنى يېڭىشەھەرگە چاقىرتىپ قاتتىق
قىيىن - قىستاققا ئالىدۇ. بۇ ئۇنىڭغا روھى ۋە جىسمانىي
جەھەتتە قاتتىق بېسىم پەيدا قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ ناھەق جازالانغاذ-
لىقىنى هار ئېلىپ، يېڭىشەھەردە زەھەر يەپ ئۆلۈۋالىدۇ. ئەلىف-
بەگ ئۆلگەندىن كېيىن ليۇجىنتاڭ تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئۇنىڭ
ناھەق قىيىن - قىستاققا ئېلىنغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىدۇ. شۇ
سەۋەب بىلەن گەرچە هاكىمبەگلىككە ئولتۇرۇشقا ئانچە لايىق
بولمىسىمۇ، ئىنىسى ئابدۇلھەسەنبەگنى ئەلىفبەگنىڭ ئورنىغا
سەرىكۇھنىڭ هاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ. دافەداربەگ تەمىنلى-
گەن بۇ ماتېرىيال ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن ۋە ئەقىلغا مۇۋاپىق
بولۇپ، ئۇنى راست دېيىشكە بولىدۇ.

ئەلىفبەگ ئۆلگەندىن كېيىن ئىنىسى ئابدۇلھەسەنبەگ سەرى-
كۇھنىڭ هاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەنگىچە، سەرىكۇھدا بىر مەزگىل
هاكىمبەگ بولمىغان ئەھۋال شەكىللىنىدۇ. ئەمما، چىڭ سۇلالى-
سى تېزلىكتە ئابدۇلھەسەنبەگنى سەرىكۇھنىڭ هاكىمبەگلىكىگە
تەيىنلەش پەرمانى چۈشۈرىدۇ.

**3 . ئابدۇلھەسەنبەگ مەنسەپكە ئولتۇرغان مەزگىل-
دىكى ۋەقەلەر**

ئابدۇلھەسەنبەگ مۇشۇ جەمەتتىكى هاكىمبەگ بولغانلار ئارى-
سىدىكى خىزمەت، تۆھپىسى كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولمىغان،
ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزى تەكەببۇر، خەلققە ۋە دۆلەتكە بىرەر ياخشى

ئىش قىلىش قولىدىن كەلمىگەن بىر شەخس دېيىشكە بولىدۇ.
ئابدۇلھەسەنبەگ ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىنىپ، 1879 - يىلى ياز
ۋە كۈز ئارىلىقىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا پىتراپ يۈرگەن بىر توپ
ياقۇپبەگ قالدۇقلىرى باخشى بەردارنىڭ باشچىلىقىدا 3000 دىن
ئارتۇق ئادەم توپلاپ سەرىكۇھقا باستۇرۇپ كىرىدۇ. ئۇلارنىڭ
مەقسىتى سەرىكۇھنى ئىشغال قىلىپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن
ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىش ۋە ئۇنى ئىشغال قىلىش
ئىدى. بۇ باندىتلار ئاۋۋال سۇ بېشىغا (بۇ جاي ھازىر ئاقتۇ
ناھىيىسىنىڭ بۇلۇڭكۆل يېزىسىغا قارايدۇ) باستۇرۇپ كىرىپ،
ئاندىن تاش شەھەرگە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئابدۇلھە-
سەنبەگ گەرچە ھاكىمبەگ بولۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا مۇد-
داق زور دۇشمەنگە تاقابىل تۇرغىدەك ئىقتىدار ۋە جاسارەت يوق
ئىدى. شۇ سەۋەبتىن باخشى بەردار سەرىكۇھنى ئۇرۇش قىلماي
ئىشغال قىلىش كويىدا تاش شەھەرگە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. تاش
شەھەر ئىچىدە ئارباپبەگ مىربابا قاتارلىق كىشىلەر مەسلىھەتلى-
شىپ، ئاۋۋال باخشى بەردارنى تەكلىپ قىلىپ، ئايرىم تاش
شەھەرگە ئەكىلىپ، پىستىرما ئورۇنلاشتۇرۇپ، باخشى بەردارنى
يوق قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىشنى قارار قىلىدۇ ۋە باخشى
بەردارنى تاش شەھەرگە تەكلىپ قىلىپ، يۈرت ئاقساقاللىرى
ئالدىغا چىقماقچى بولىدۇ. قوقانباي، سۇلايمان خوجا قاتارلىق
بىرقانچە 10 كىشى تاش شەھەر يېنىدىكى شاھ ئەۋلىيا دېگەن
يەردە پىستىرمىدە يوشۇرۇنۇپ تۇرىدۇ. باخشى بەردار سەرىكۇھ
ئاقساقاللىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالماقچى بولغانلىقىنى
ئاڭلاپ كۆرەڭلەپ، لەشكەرلىرىنى شامبابا دېگەن يەرگە ئورۇن-
لاشتۇرۇپ، ئۆزى 50 نەچچە ئادىمى بىلەنلا تاش شەھەرگە قاراپ
ئات سالىدۇ. مىربابا قاتارلىق يۈرت ئاقساقاللىرى ئۇلارنىڭ ئال-

دىغا چىقىپ، ئۇلارنى پىستىرما ئورۇنلاشتۇرۇلغان يەرگە باشلاپ
چىقىدۇ. سۇلايمان خوجا باخشى بەردارنى ئاتتىن سۆرەپ چۈشۈ-
رىدۇ. قوقانباي ئۇنى دەرھال ئاتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا باخ-
شى بەردارغا ئوق تەگكەندە ئۇ يەردىن توپا ئېلىپ، «دۇنياغا
تويمىغان كۆز، ئەمدى توپىغا توي» دەپ كۆزىگە توپا چاچقاند-
كەن. باخشى بەردار ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن پىستىرمىدىكى سە-
رىكۇھ خەلقى تاجاۋۇزچىلارغا بىراقلا ئوت ئاچىدۇ. باخشى بەردار
باشلاپ كەلگەن 50 نەچچە كىشىدىن نۇرغۇنى شۇ يەردىلا ئۆلىدۇ.
قاچقانلىرى ئۆز قوشۇنلىرى قارارگاھىغا بېرىپ، پىستىرمىغا
دۇچ كېلىپ، باخشى بەردارنىڭ ئۆلگەنلىكىنى دەپ بېرىدۇ.
غەزەپلەنگەن دۇشمەن تاش شەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىدۇ.
سەرىكۇھ خەلقى ئازغىنە كۈچ بىلەن شەھەرنى قوغدايدۇ. 7 كېچە
- كۈندۈز شىددەتلىك جەڭ بولىدۇ. جىددىي پەيتتە ليۇجىنتاڭ
قوشۇن ئەۋەتىپ، شەھەرنى خەۋپتىن قۇتقۇزىدۇ. دۇشمەن
شىمالغا قاچقان بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن
قوغلاپ يوقىتىلىدۇ.
ئابدۇلھەسەنبەگ سەرىكۇھنىڭ ھاكىمبېگى بولغان مەزگىلدە
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سەرىكۇھدا مۇھىم ئىككى تەدبىر
قوللىنىدۇ. بىرى 1884 - يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلى-
دۇ. سەرىكۇھدا يۆتكەش - توشۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىپ،
ئۇنىڭغا چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇغلۇق ئەمەلدارلىرىدىن ئامبال قو-
يىدۇ. بۇ ئىدارە يەرلىك ئامانلىق ساقلاش ۋە ھەربىيلەرنىڭ
ئاشلىق تەمىناتىنى توشۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ. يەنە
بىرى ھەرقايسى مۇھىم چېگرا ئورۇنلىرىدا قاراۋۇلخانا تەسىس
قىلىپ، چېگرانى ساقلاشقا مۇنتىزىم قوشۇن ئورۇنلاشتۇرىدۇ.
ئۆلكە تەسىس قىلىنغان، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلغان

بولسمۇ، سەرىكۇھدا ھاكىمبەگلىك تۈزۈمى يەنىلا ساقلىنىپ،
رولى ۋە ھوقۇقى بۇرۇنقىغا قارىغاندا كۆپ كىچىكلەپ، تۇغلۇق
ئەمەلدارلارنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئا-
دەتتىكى باج يىغىش ۋە باشقا خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان
بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئابدۇلھەسەنبەگ ئۆزى تەكەببۇر،
زالىم بولغاچقا ۋە ياشىنىپ ئىرۇۋسىدىن ئاداشقان بولغاچقا،
1892 - يىلى خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ چېكىنىدۇ.

4. مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ ھاكىمبەگلىككە تەيىن-لىنىشى ۋە ئۇنىڭ تارىختىكى رولى

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، ئابدۇلھەسەنبەگ 1892 - يىلى
ھاكىمبەگلىك خىزمىتىدىن ئىستىپا بەرگەندىن كېيىن، چىڭ
سۇلالىسى دائىرىلىرى ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت كەرىمنى ھاكىم-
بەگلىككە تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا 5 - دەرىجىلىك ئوتۇغات بېرىدۇ.
مۇھەممەت كەرىمبەگ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىگە ئولتۇرغاندىن
كېيىن، ئومۇمىي جەھەتتىن تۇغلۇق ئەمەلدارىنىڭ بۇيرۇقىغا
بوسۇنىدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ خىزمەتتە مەسئۇلىيەتچان، ئور-
دىغا سادىق بولغانلىقى، ئامبال بىلەن ئەپ ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن،
تېزلىكتە چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئۇنىڭ ئۆز مىللىتى ئىچىد-
دىكى تەسىرىگە قاراپ، چېگرا رايونىنىڭ مۇقىملىقى، بىخەتەرلى-
كىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى بەكمۇ ئەتىۋارلىغان. مەسىلەن:
گۇاڭشۇنىڭ 21 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى يەكەن ئايماق
بېگىنىڭ يارلىقىدا: «ئايمىقىمىز سىلەر يوللىغان ئىلتىماسقا
ئاساسەن، مەزكۇر ھاكىمبەگكە 4 - دەرىجىلىك ئوتۇغات كەيدۈ-
رۈشنى تەستىقلىدى» دەپ يېزىلغان. گۇاڭشۇنىڭ 24 - يىلى
ئۇنىڭغا ئىمارەت سېلىش ئۈچۈن 400 سەر كۈمۈش ئىنئام قىل-
غان. ئەسلىدە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھاكىمبەگلەر ھەممىسى قەدىم-

كى تاش شەھەر ئىچىدىكى كونا يامۇلدا تۇرغان. بۇ يامۇل ناھايى-
تى قەدىمكى يامۇل بولۇپ، ئىچىدىكى ئىمارەتلىرى بەكمۇ كونى-
راپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەرنىڭ تاش سېپىلى بۇزۇل-
غان. شەھەر ئىچىدىكى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونىدىن ئاھالىلەر
شۇنىڭغا يېقىن يەردىكى يېزا - كەنتلەرگە كۆچۈپ چىققانلىقتىن
شەھەر چۆلدەرەپ قالغان. شۇڭا مۇھەممەت كەرىمبەگ ئىمارەتنى
تاش شەھەر ئىچىگە قۇرماي، ئۇنىڭ جەنۇبىدىن 500 - 600
مېتىر يىراقلىقتىكى چىمەنلىك ئوتلاق يېنىغا سالغان. بۇ ئىما-
رەت ھازىرمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا. 1902 - يىلى ياپونىيە ئېكس-
پېدىتسىيىچىسى داگوگۇاڭروۋي مۇشۇ مەھكىمىدە مۇھەممەت كە-
رىمبەگ بىلەن كۆرۈشكەن ۋە شۇ يەردە مېھمان بولغان. ئۇنىڭ
بوي تۇرقى ۋە سالاپىتى داگوگۇاڭرۇيدا خېلى ياخشى تەسىر قال-
دۇرغان. داگوگۇاڭرۇينىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا شۇ ۋاقىتتا
مۇھەممەت كەرىمبەگنىڭ ئىش ھەققى 30 سەر كۈمۈش ئىكەن.
بۇ شۇ ۋاقىتتا خېلى يۇقىرى ئىش ھەققى ھېسابلىنىدۇ. گۇاڭشۇ-
نىڭ 30 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنى يەنە ئۆستۈ-
رۈپ، ئۇنىڭغا 3 - دەرىجىلىك ئوتۇغات كەيدۈرگەن. چىڭ سۇلا-
لىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى شۇنچە ئەتىۋارلىشى بىرتەرەپتىن ئۇ-
نىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سەمىمىي، سادىقلىق بىلەن
خىزمەت قىلغانلىقىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن گەرچە ئۇنىڭ
ھوقۇق دائىرىسى تارايغان (ئۈستىگە ئامبال قويۇلغان)، باشقۇ-
رۇش دائىرىسىمۇ تارايغان (سەرىكۇھ تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى
ئەسلىدىكى سەرىكۇھ مەھكىمىسىگە قارايدىغان 28 مىڭ كۋادرات
كىلومېتىر زېمىننى چارروسىيە ئىشغال قىلىۋالغان) بولسىمۇ،
ئەمما رولىنى يەنىلا سەل چاغلىغىلى بولمايتتى. چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتىنىڭ پامىر رايونىدىكى ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرىدىكى

چېگرا لىنىيىسى بەك ئۇزۇن، چېگرا مۇداپىئە ئەسكىرى كۆچى
بەك ئاز بولغاچقا، شۇنچە ئۇزۇن چېگرا لىنىيىسىنى مۇداپىئە
قىلىشتا يەنىلا يەرلىك خەلققە تايىنىش زۆرۈر ئىدى. بۇ زۆرۈر-
يەت چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھەممەت كەرىمبەگنى ئەتى-
ۋارلىشى ۋە ئۇنىڭغا قايتا - قايتا ئەمەل، مەنسەپ ئىنئام قىلىشى-
نىڭ ھەقىقىي سەۋەبى ئىدى. شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ باشقا جايلى-
رىدا ھاكىمبەگلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، پەقەت سەرىكۇلھدىلا
ئۇزاق مەزگىل ساقلاپ قالغانلىقىنىڭ ھەقىقىي سەۋەبى ئىدى.
چىڭ سۇلالىسىنىڭ سەرىكۇلھدا قوللانغان بۇ سىياستى ھەقىقەتەن
ئۈنۈملۈك بولغان. مەشھۇر ساياھەتچى ئاۋرېل ستېيىن 1900
- يىلى سەرىكۇلھقا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ
جەھەتتىكى سىياستىنىڭ ھەقىقەتەن مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلى-
قىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قايىل بولغان. ھەمدە «بۇ مۇۋەپپەقىيەت-
لەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يەرلىكتىكى بارلىق ئىشلارنى شۇ
يەردىكى مۆتىۋەرلەر ۋە كەنت باشلىقلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇ-
رۇپ بېرىشتەك ئاقىل تەدبىر قوللانغانلىقىدىن بولغان» دەپ
كۆرسەتكەن. مۇھەممەت كەرىمبەگنىڭ ئۆزىمۇ ھاكىمبەگلىك
مەنسىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، خىزمەتنى سەممىي - سادىق-
لىق بىلەن ئىشلەپ، ئامبال بىلەن يېقىندىن ماسلىشىپ، چىڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چېگرا رايوننى قوغداشتا قوللانغان تەد-
بىرلىرىنى بىجانىدىل ئەمەلىيلەشتۈرىدۇ. ھازىرقى تەكشۈرۈلگەن
ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مۇنداق بىرقانچە ئىشتا مۇھەممەد كە-
رىمبەگ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىغا يارىغىدەك ئىشلارنى قىلى-
غان:

1. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1902 - يىلى سەرىكۇلھ
يۆتكەش - توشۇش ئىدارىسىنى پۇلى مۇداپىئە - ھۆكۈم شۆبە

ۋازارىتىگە ئۆزگەرتىپ، جاڭ شاۋبو دېگەن كىشىنى بۇ ۋازارەت-
نىڭ تۇنجى باشلىقلىقىغا تەيىنلىگەن. مۇھەممەد كەرىمبەگ ئۇ-
نىڭ بىلەن ناھايىتى ياخشى ماسلاشقان. ئۇنىڭ رەھبەرلىكى ئاس-
تىدا يەرلىك خەلقنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئاۋۋال خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋاڭ
- ياساق، باج - سېلىقنى زور دەرىجىدە ئازايتقان. جاڭ شاۋبو
سەرىكۇلھقا چىقىپ، سەرىكۇلھ خەلقىگە چىقارغان تۇنجى ئېلانىدا
خەلقنىڭ باج سېلىقىنى كەچۈرۈم قىلغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا
ئالغان. بۇ نۇقتىنى ستېيىن بۇ يەردىن ئۆتكەندىمۇ ھېس قىلغان
ھەمدە ئۆزىنىڭ «خوتەننىڭ قۇم ئاستىدىكى خارابىلىرى» ناملىق
ئەسىرىدە بۇنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان. يېنىك باج سىياستى
چېگرا رايون خەلقىنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشى ئۈچۈن ئوب-
دان مۇھىت يارىتىپ، جەمئىيەتنىڭ تىنچ - ئامان بولۇشىغا
كاپالەتلىك قىلغان. مۇھەممەت كەرىمبەگ بۇ سىياسەتنىڭ ئاك-
تىپ ئىجراچىسى بولغان.

2. چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغداشقا خەلقنى ئاكتىپ سەپەر-
ۋەر قىلغان. يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك چىڭ سۇلالىسىنىڭ
چېگرادا تۇرغۇزغان ئەسكىرى كۆچى بەك ئاز بولغاچقا، چېگرا
مۇداپىئە ۋەزىپىسى مۇقەررەر ھالدا يەرلىك خەلق ئۈستىگە چۈش-
كەن. ياپونىيە ئېكسپېدىتسىيىچىسى داگوگۇاڭرۇي چىڭ سۇلالى-
سىنىڭ تاشقورغان قاراۋۇلخانىسىدا 10 نەچچە ئەسكىرى تۇرغاز-
لىقىنى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىشقا زادىلا يارىمايدىغانلىقىنى يا-
زىدۇ. ستېيىنمۇ «سەرىكۇلھدا تۇرغان ئازغىنە ئوفىتسېر ۋە
ئۇلار قوماندانلىق قىلغان ئەسكىرى كۈچ ئەمەلىيەتتە ھېچقانچە
رول ئوينىيالمايدۇ» دەپ يازىدۇ. چاررۇسىيە پامىرنى ئىشغال
قىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى ئۆزىنىڭ ھىندىستان-

دىكى مەنپەئەتىنىڭ تەھدىتكە ئۇچرايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ،
1881 ـ يىلى 12 ـ ئايدا كەنجۇتنى ئىشغال قىلغانىدى. 1895
ـ يىلى چارروسىيە ۋە ئەنگلىيە لوندوندا پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىش
ھەققىدە شەرتنامە ئىمزالىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ
ئىككى جاھانگىر دۆلەتنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىمزالىغان بۇنداق شەرتنا-
مىسىنى زادىلا ئېتىراپ قىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما شەكىللىنىپ
بولغان بۇ ئەمەلىي پاكىتنى ئۆزگەرتكىدەك كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە
ئەمەس ئىدى. لېكىن ئۆز ئىگىدارچىلىقىدا قالغان زېمىنلارنى
قاتداق بولمىسۇن قوغدىشى كېرەك ئىدى. مۇشۇ مەقسەتتە 1896
ـ يىلى سەرىكۇھ رايونىدا تاجىك، قىرغىز ياشلىرىدىن «سوييۇەن
مۇسۇلمانلار ئەترىتى» تەشكىل قىلىنىدۇ. بۇنىڭغا چېگرادا تۇ-
رۇشلۇق تۇغلۇق ئەمەلدار باش ھەربىي قوماندان، مۇھەممەد
كەرىمبەگ باش قاراۋۇل بولىدۇ. ئۇلار ھەرقايسى چېگرا لىنىيە-
لىرىگە بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلىشىپ ھەم ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلىدۇ
ھەم چېگرىنى ساقلايدۇ. شۇ ۋاقىتلاردا يەنە ئەنگلىيە جاھانگىرلى-
كى ھونزانى (كەنجۇت)، تاشقورغاننىڭ غەربىي ـ جەنۇبىدىكى
پەيىك جىلغىسىدىن يۇقىرى رايونلارنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىشقا،
تاشقورغاننىڭ شەرقىي ـ جەنۇبىدىكى راسكامنى تېرىقچىلىق قى-
لىش ئۈچۈن ئۆتنە ئېلىش باھانىسىدا ئىشغال قىلىۋېلىشقا كۈش-
كۈرتىدۇ. چارروسىيە بۇنى ئاڭلاپ چىڭ سۇلالىسىغا تاغارمىنى
ئۆتۈنۈپ بېرىش يولسىز تەلىپىنى قويىدۇ. مۇشۇنداق شارائىتتا
مۇھەممەد كەرىمبەگ ئامبالغا ياردەملىشىپ بۇ جايلارغا ئاھالە
يۆتكەپ، چارۋا بېقىش، تېرىقچىلىق قىلىش بىلەن بىرلىكتە
چېگرا ساقلاشقا ئۇيۇشتۇرىدۇ. 1895 ـ يىلى مەرياڭ قاتارلىق
جايلاردىن راسكامغا 64 ئۆيلۈك چارۋىچىنى كۆچۈرىدۇ. ئۇلار ئۇ
يەردە بىنام ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلغاچ چېگرا ساقلايدۇ. 1898

ـ يىلى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق «ساياھەت ئىشلىرى
ئەمەلدارى» ھىندىستان بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى خەت ـ ئالاقە
توشۇشنى باھانە قىلىپ، تاشقورغاندا پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرى-
دۇ. 1900 ـ يىلى ئەنگلىيە قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرغاندا، بۇ
ۋاكالەتخانا كونسۇلخانا قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈلىدۇ. چارروسىيە بۇنى
كۆرۈپ، ئۇمۇ تاشقورغاندا بىر پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇپ،
ئۇنى قوغداش ئۈچۈن بىر نەپەر ھەربىي ئەمەلدار 5 نەپەر ئەسكەر
تۇرغۇزىدۇ. كېيىن ئەسكىرىنى 12 كىشىگە كۆپەيتىدۇ. ئەنگلى-
يىمۇ 16 نەپەر ئەسكەر ئەۋەتىپ، پوچتا ۋاكالەتخانىسىنى قوغدى-
تىدۇ. (بۇ ئىككى جاھانگىر چوڭ دۆلەت تاشقورغاندا قۇرغان
پوچتا ۋاكالەتخانىسى تاشقورغان كونا بازىرىنىڭ جەنۇب ۋە شىمال
ئىككى يېنىدىكى ئىككى دۆڭدە بولۇپ، ئەنگلىيە پوچتا ۋاكالەتخا-
نىسى گازارمىسى بۇرۇنلا بۇزۇۋېتىلگەن. ئۇنىڭ ئورنىدا ھازىر
ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت
بىناسى بار. روسىيە قۇرغان گازارمىغا ئۇلاپ، 1938 ـ يىلى
شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە تاشقورغان چېگرا مۇداپىئە
چوڭ ئەترىتىنىڭ باشلىقى خوجيەن (كوممۇنىست) ۋە زەمىر
(تاجىك) لەر ھەربىي گازارما سالغان (خارابىسى ھازىرمۇ
بار). قىسقىسى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن چارروسىيە،
ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا پامىردا شۇ ۋاقىتتا قوراللىق توقۇنۇش يۈز
بەرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما چېگرا ۋەزىيىتى بەكمۇ جىددىي بو-
لۇپ، بىخەستەلىك قىلىنسا توقۇنۇش يۈز بېرىشى مۇمكىن ئى-
دى. ئەمما چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدە ئۇلار بىلەن ھەربىي
كۈچ جەھەتتە تاقابىل تۇرغىدەك قۇدرەت يوق ئىدى. شۇڭا بۇ
جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىككىلىسىنى رەنجىتىپ قويۇشقا بولمايتى-
تى. مۇھەممەت كەرىمبەگ بۇ نۇقتىنى ئېنىق بىلەتتى. شۇڭا

ئەنئەنىۋى قوغدىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، هونزا تەرەپ بىلەن بولغان جىددىي ۋەزىيەتنى پەسەيتمەكچى بولىدۇ. چۈنكى بۇنداق تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت هونزا ئەمىرلىرى بىلەن سەرىكۇھ هاكىمبەگلىرى ئوتتۇرىسىدا هونزا ئەمىرى سەلىمخان (1735 ـ يىلدىن 1823 ـ يىلىغىچە) دەۋرىدىن باشلانغان دېيىلىدۇ. مۇهەممەت كەرىمبەگمۇ مۇشۇ ئادەت بويىچە ئەمىر نەزىمخان بىلەن قۇدىلىشىپ، نەزىمخاننىڭ ئانا بۆلەك سىڭلىسى ئەشرەفنى (ئەشرەفي ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى سەلىمخان مۇهەممەت كەرىمبەگنىڭ بوۋىسى باباشبەگنىڭ قىزى شاهبانودىن تۇغۇلغانىكەن، شاهبانو باباشبەگنىڭ قىزى بولۇپ، نەزىمخاننىڭ دادىسى غەزەنخانغا ياتلىق قىلىنغانىكەن) نى نىكاهىغا ئالىدۇ. هەمدە ئۆزىنىڭ قىزىنى نەزىمخاننىڭ ئوغلى جامالخانغا ياتلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇنداق قۇدىلىشىش سىياستى هونزا بىلەن سەرىكۇھ ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي ۋەزىيەتنى پەسەيتىشتە مەلۇم رول ئوينايدۇ. بۇمۇ ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى ئالدىدا كۆرسەتكەن مۇهىم خىزمەتلىرىدىن بىرى.

3. چارروسىيىنىڭ پامىردىكى هۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، قېچىپ كەلگەن ئاهالىلەرنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنى هەرقايىسى جايلاردا بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىش، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىپ، سۇ باشلاپ تېرىقچىلىق قىلىش ياكى چېگرا قاراۋۇلخانىلىرى ئەتراپىدا چارۋا باققاچ، چېگرا ساقلاشقا ئۇيۇشتۇرىدۇ. خاتىرىلەرگە قارىغاندا 1892 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدا ئاقتاش (چارروسىيە ئىشغال قىلىۋالغان پامىردىكى بىر ئوتلاقنىڭ نامى) تەرەپتىن 120 ئۆيلۈك چارۋىچى تاغدومباش پامىر تەرەپكە كۆچۈپ كەلگەن. 1895 ـ يىلى يەنە 100 ئۆيلۈك چارۋىچى ئىستىق ئەتراپىدىن تاغدۇمباش پامىرى ۋە تاغارمىغا

كۆچۈپ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشقا، بەزىلىرىنى چېگرا قاراۋۇللىرى ئەتراپىدا چارۋا بېقىشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. هاكىمبەگ ئۇلارنى هۆكۈمەت بەرگەن ئۇرۇق، ئوزۇقلۇق ئاشلىق، قوش، كالا قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەيدۇ ياكى قەرزگە بېرىدۇ.

4. خەلقنى دەرەخ تىكىشكە كەڭ تەشەببۇس قىلىدۇ. جاڭ شاۋبونىڭ پۈلى خەلقىگە چىقارغان تۈنجى ئېلانىدا باشقا مەزمۇنلاردىن تاشقىرى يەنە كىمكى ئۆيىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە ۋە ئېتىز ـ ئېرىق قىرلىرىغا مىڭ تۈپ دەرەخ تىكىپ، ئۆزىگە مەلۇم قىلسا، شۇ كىشىگە شاڭ (مۇكاپات) بېرىدىغانلىقىنىمۇ يازغان. هاكىمبەگ بولسا بۇ تەدبىرنىڭ ئىزچىل ئەمەلىيلىشىشىگە كونكرېت مەسئۇل بولغان.

* * *

ئومۇمەن مۇهەممەت كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى سەرىكۇهدىكى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپ تۇتقان فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغاچقا، ئوردا ئۈچۈن باشتىن ـ ئاخىر سەمىمىي ـ ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلغان. ئۇلار پادىشاهقا سادىق بولۇش ئۈچۈن بىجاندىل خىزمەت قىلىشنى ئۆزىنىڭ ئالىي بۇرچى هېسابلىغان. ۋەتەنگە، يۇرتقا بولغان ساداقەتمەنلىك بىلەن پادىشاهقا بولغان ساداقەتمەنلىكنى بىر ئىش دەپ بىلگەن. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇ ۋاقىتتا ئۇلار چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىگە سەمىمىي ـ سادىق بولغاندىلا ئۆزىنىڭ يۇقىرى مەنسىپى ۋە خەلق ئۈستىدىكى هۆكۈمرانلىقىنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاپ قالغىلى بولىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلگەن. مانا مۇشۇنداق ئەقىدە بويىچە ئۇلار تاجاۋۇزچىلارغا قار-

شى كۇرەش قىلىش، چېگرانىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن جانپىدالىق كۆرسىتىپ، يۇرت - ماكانىنى ساقلاش ئۈچۈن خېلى زور خىزمەت كۆرسەتكەن. شۇ سەۋەبتىن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن كۆپ قېتىم تارتۇقلانغان. مەنسىپى ئۆستۈرۈلگەن. ئۇلار بۇ جەھەتتە زامان تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپە - خىزمەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئەمما، ئۇلار قانداقلا بولمىسۇن فېئودال ھۆكۈمران سىنىپنىڭ بىر قىسمى ئىدى. ئۇلاردا شۇ سىنىپنىڭ ئاڭ - پىكرى، مەيدانى بولۇشى تەبىئىي ئىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا مەيلى ئەلىفبەگ، ئابدۇلھەسەنبەگ ياكى مۇھەممەد كەرىمبەگ بولسۇن خەلققە بولغان پوزىتسىيىسى جەھەتتە ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ نىسبەتەن ھاكاۋۇر، زالىم ئىدى. ئەلىفبەگ بىلەن مەشھۇر «تەيغۇن» داستانىنىڭ مۇئەللىپى، شائىر دەلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇنداق بىر ھېكايە ئۇنىڭ گۇمانخورلۇقىنى، خەلق نەزىرىدىن چۈشكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشى مۇمكىن. دەلى ئەسلى خۇشئاۋاز، قوشاقچى، ھاپىز كىشى بولغاچقا، ئەلىفبەگ ئۇنى ئۆزى خاس نۆكەر قىلىپ، يېنىدىن ئايرىمىغان. ھەسەنشاھ سەرىكۇھىنى ئىشغال قىلغاندا، دەلى ئەلىفبەگ بىلەن قېچىشقا ئۈلگۈرمىگەنلىكى ئۈچۈن، ھەسەنشاھمۇ ئۇنى چېرىكلىككە تۇتۇۋېلىپ ئىشقا سالغان. كېيىن ئەلىفبەگ قايتىپ كەلگەندە ئۇ قوقانباي، سالمازلار بىلەن بىرلىكتە ئەلىفبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ، ھەسەنشاھ بىلەن ئۇرۇش قىلغان ۋە تاش شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن. ئەمما ئەلىفبەگ ئۇنى تارتۇقلاش بۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى «سەن ھەسەنشاھ ئۈچۈن ھاپىزلىق قىلىپ، ماڭا خائىنلىق قىلدىڭ، دېگەن باھانە بىلەن ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. خۇددى

شائىر داستاندا كۆرسەتكەندەك:

«تەيغۇنۇم بولۇپسەن بوغرىدەك مەستان،
پوستۇڭغا كىرگەچكە ئېزىتقۇ - شەيتان» دېگەندەك ئىش بولغان.

كېيىن شائىر بەلدىر يېزىسىدىكى ئەلىفبەگ ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلگەن بىر بەزمىدە «تەيغۇن» داستانىدىن پارچىلارنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن قۇلچاقبەگدەك خەلققە، دوستلارغا مېھرىبان، سادىق بولۇشنى، «ئېزىتقۇ - شەيتان» ۋەسۋەسىسى بىلەن گۇمانخورلۇق قىلىپ، ئەلنى، دوستنى قاقشاتماسلىقنى تەۋسىيە قىلىدۇ. نۇرغۇن خەلق ئوتتۇرىغا چۈشۈپ شائىرنىڭ گۇناھىنى تىلەيدۇ. ئەلىفبەگ گەرچە شائىرنىڭ خۇنىدىن كەچكەن بولسىمۇ ئەمما ئۇنى 2 - قېتىم خاس نۆۋكەرلىككە قوبۇل قىلىشقا زادى ئۇنىمايدۇ. ئەلىفبەگنىڭ زالىملىقى، گۇمانخورلۇقى «تەيغۇن» داستاندا قۇلچاق بىلەن ئەلىفبەگ ئېككىسىنى روشەن سېلىشتۇرما قىلىپ، ئەلىفبەگكە نەسىھەت قىلغان مىسرالاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

مەرد بولساڭ بولغىنسەن بۇۋاڭدەك ئوغلان①
ئۆز ئانا يۇرتۇڭغا بول سەن مېھرىبان.
يۇرت ساڭا ئانىدۇر، سۈت بېرىپ باققان،
پەرزىڭ شۇ، يۇرت ئۈچۈن پىدا قىلساڭ جان.
نەسىھەت شۇ ساڭا، قالما ھېچ ھەيران،
خەلقىڭدىن ئايرىلما بولما دۆت - نادان.
خەلق بىلەن ياشىساڭ، كۆڭلۈڭ نۇرئەپشان،
خەلق ساڭا يار دېمەك قۇچتۇڭ شەرەپشان.

---

① قولچاق بەگنى كۆرستىدۇ.

بۇ دەۋران ئەزەلدىن ئۆتكۈنچى دەۋران،
سىپاھلىق، بەگلىكنىڭ ۋاقىتلىق ھامان.
بىلسەڭ دوست بولىدۇ دەردىڭگە دەرمان،
قاقشاتما دوستۇڭنى بولۇپ بەدگۇمان.
ھەمدەم يوق دېمەڭ سەن تەنھا، يالغۇزجان،
يالغۇز ئات چاپسىمۇ، چىقارماس توزان.
يارىسىز مەرد جاھاندا بىنام، ①
ئاپتاپ نۇر چاچىدۇ، تارقىسا تۇمان،
تونۇرغا خام ياقساڭ پىشىپ چىقار نان،
سەبرى قىل ئاخىرى يېشىلار گۇمان.»

ئەلىفبەگكە قارىغاندا ئابدۇلھەسەنبەگ تېخىمۇ زالىم، تەكەببۇر بولۇپ، ئۆزىگە «يانچى» قىلىپ بېرىلگەن خەلقنى زار قاقشاتقان. ئۇنىڭ كىچىك تۇڭلۇق خىزمەتچىسىنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگەنلىكى خەلق ئارىسىدا رىۋايەت بولۇپ كەڭ تارقالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ھاكىمبەگ ئائىلىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق توي مەرىكىسىدە بۇ خىزمەتچىنىڭ قىزى چىرايلىق كىيىنىپ، بەگ قىزلىرى بىلەن بىرگە ئوينايدۇ. بۇ قىز تەبىئىي گۈزەل، چىرايلىق بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كىيگەن يېڭى كىيىملىرى ئۇنىڭ ھۆسنى - جامالىنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈۋەتكەنلىكى ئۈچۈن كىشىلەر ئۇنى ھەدەپ ماختايدۇ. بەگ قىزلىرى كىيىم - كېچەك جەھەتتە ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن تۇرسىمۇ، ئەمما چىراي - ھۆسنى ئۇنىڭچىلىك چىرايلىق بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئالدىدا چېنىپ قالىدۇ. بۇنى سەبى قىزلار بىلمىسىمۇ، ئەمما بەگ ئۇنىڭدىن بەكمۇ نومۇس قىلىدۇ. شۇڭا ھېلىقى

① نامسىز.

گۈزەل قىزنىڭ دادىسىنى قازناق ئۆيگە چاقىرىپ، «سەن نېمە ئۈچۈن قىزىڭنى چىرايلىق ياساندۇرۇپ، بەگ قىزلىرى بىلەن بىر يەردە ئويناشقا يول قويۇپ، بەگ قىزلىرىنى يەرگە قارىتىسەن؟» دەپ، ئۇنى شۇ يەردىلا بوغۇزلىۋېتىدۇ. بۇ ئىش خەلق ئارىسىدا ناھايىتى چوڭ غولغۇلا - نارازىلىق پەيدا قىلىدۇ. ئەمما ئۆلگەن ئادەم بەگ ئائىلىسىنىڭ «يانچىسى» بولۇپ، نوپۇسى بەگ ئائىلىسى بىلەن چېتىۋېتىلگەن بولغاچقا، ئائىلىسى چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە ئەرزىنى ئاقتۇرالمايدۇ. شۇنداقتىمۇ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئىشنىڭ ئەپلەشمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئابدۇلھەسەنبەگنى «كېسەل بولۇپ، نېرۋىسىدىن ئادىشىپ قاپتۇ» دەپ ھاكىمبەگلىكتىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا ئوغلى مۇھەممەت كەرىمبەگنى ھاكىم بەگلىككە تەيىنلەيدۇ.

مۇھەممەت كەرىمبەگ ئاتىسىغا قارىغاندا كىشىلەرگە سىلىق، سىپايە مۇئامىلە قىلىدىغان ئادەم بولسىمۇ، ئەمما مال - دۇنياغا كەلگەندە ئاچكۆز، تويماس روھى دۇنياسىنى تولۇق ئىپادىلەيدۇ. ئۇ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ، خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، نۇرغۇن مال - دۇنيا توپلىغان. ئۇنىڭ داتۇڭ يېزىسى، دامىسىر ۋە باشقا جايلاردا نۇرغۇن يەر - زېمىن، دەل دەرەخلىرى بولسىمۇ، ئەمما چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە «ئۆي - ئىمارەتلىرىم كونا، ھاكىمبەگكە ماس كەلمەيدۇ» دەپ دائىم قاقشايدۇ. شۇڭا 1898 - يىلى چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئۇنىڭغا ئۆي - ئىمارەت سېلىش ئۈچۈن 400 سەر كۈمۈش بېرىدۇ. ئۇ داتۇڭ ۋە تاشقورغاندا كاتتا ئۆي - ئىمارەت سېلىۋالىدۇ. سەرىكۇھدا ئامبال تەيىنلىنىپ، ھاكىمبەگنىڭ رولى كىچىكلىگەنلىكى ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنىڭ مائاشىنى كېيىن ھەر

ئايلىقى 12 سەر كۈمۈشكە چۈشۈردۇ. بۇنىڭدىن ئۇ قاتتىق
نارازى بولۇپ، تۇرمۇشۇمنى قامداشقا ئامالسىز قالدىم دەپ قاق-
شايدۇ. ھەتتا خىزمىتىمدىن ئىستىپا بېرىمەن دەپ تەھدىت سال-
دۇ. 1904 - يىلى ئامبال ئۇنىڭغا مائاشىنىڭ سىرتىدا يەنە
ئايلىقى 6 سەردىن تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىشكە ماقۇل بولىدۇ.
بۇنىڭغىمۇ قايىل بولماي «يانچى» لارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشنى
تەلەپ قىلىدۇ. ھەتتا كىچىك تۇڭ ئاھالىلىرى مېنىڭ ئۇرۇغ -
تۇغقانلىرىم، ماڭا ھەقسىز خىزمەت قىلىشنى خالايدۇ، دەپ يال-
غان سۆزلەپ ئەسلىدىكى 20 ئائىلە يانچى سانىنى 40 ئائىلىگە
كۆپەيتىۋالىدۇ. بۇ يانچىلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۇقرالار نوپۇسى-
دىن ئۆچۈرۈلۈپ، ھاكىمبەگ ئائىلىسىگە چېتىۋېتىلگەن. ئۇلار-
نىڭ ئۆز ئالدىغا نوپۇسى بولغاچقا، ئەرز - دەۋا ئىشلىرى بولسىمۇ
ئۇنى ھېچكىم سورىمايدۇ. بارلىق ئىشلىرى ھاكىمبەگنىڭ ئىخ-
تىيارىدا بولىدۇ. مۇنداق ھالەت مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ
خېلى ئۇزاققىچە داۋام قىلىدۇ. 1912 - يىلى پۇلى شۆبە زاۋۇتى
ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، پۇلى ناھىيىسى قۇرۇلىدۇ. ئەمما بۇنداق
غەيرى رەسمى ھاكىم - ھاكىمبەگ يەنىلا 10 نەچچە يىل ساقلى-
نىپ قالىدۇ. 1926 - يىلىغا كەلگەندە شىنجاڭ ئۆلكىلىك
ھۆكۈمەت «يانچى» لارنىڭ ۋە سەرىكۇھ خەلقىنىڭ قاتتىق نارازى-
لىقى ئاستىدا ئاندىن بۇيرۇق چىقىرىپ «ھاكىمبەگلىك تۈزۈمى»
ۋە «يانچى» تۈزۈمىنى مەڭگۈ بىكار قىلىدۇ. ھەمدە كىچىك
تۇڭدىكى يانچىلارغا نوپۇس دەپتىرى تارقىتىپ، ئۇلارنىڭ پۇقرا-
لىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ.

مۇھەممەت كەرىمبەگنىڭ ئاچكۆزلىكى ھەققىدە مۇنداق بىر
كىچىككىنە ھېكايە تارقالغان. مۇھەممەت كەرىمبەگ تاشقورغاندا
كاتتا ئۆي - ئىمارەت سالغاندىن كېيىن، قانداق قىلىپ، پۇل

- دۇنيا توپلاش كويىدا، تاشقۇرغان دەرياسىنىڭ سۈيىدە بىر سۇ
تۈگمىنى ياسىتىدۇ. كىشىلەر بۇنى «بەگ تۈگمىنى» دەپ ئاتاي-
دۇ. بىر كۈنى ئۇ تاشقورغان ۋەرشىدې كەنتىنىڭ شاڭيوسى
رەھمانقۇل بىلەن پاراڭلىشىۋېتىپ ئۆزىنى ماختاپ: «مەن سىلەر
ۋەرشىدې خەلقى ئۈچۈن بىر ياخشى ئىش قىلدىم. تاشقورغان
سۈيىدە بىر تۈگمەن ياساتتىم. ئەمدى ئۇن تارتىشتىن غەم قىلماي-
دىغان بولدۇڭلار» دەيدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى مەقسىتىنىڭ قانداقتۇ
خەلقنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئەمەس، بەلكى تۈگمەن
ھەققى يىغىش ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلگەن شاڭيو: «ناھايىتى
ياخشى ئىش قىپتىلا بېگىم، رەھمەت ئۈچۈن ئازغىنە تۈزىنىمۇ قوي-
ماي، ئۇنىمۇ تارتىۋاپلا، ئۇنىڭدىن ئارتۇق ياخشى ئىشمۇ بولام-
دۇ؟» دەپ جايىدا جاۋاب بېرىدۇ (رەھمەت شۇ ۋاقىتتىكى تاشقور-
غاندىكى بىر تۈگمەنچىنىڭ ئىسمى. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى سىز
شۇنچىلىك مال - دۇنياغا تويماي، بىر تۈگمەنچىنىڭ رىسقىغىمۇ
تويپا چاچىسىز دېگەنلىك بولىدۇ). يۇقىرىدىكى ھېكايە گەرچە
كىچىككىنە بىر ھېكايە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا ھاكىمبەگلەرنىڭ
ئاچكۆز، تويماس ماھىيىتى تولۇق ئېچىپ تاشلانغان.

(«تاشقورغان تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 - توپلامدىن ئېلىن-
دى)

فۆجىن نىيازخېنىم ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ھەققىدە

ئىبراھىم ئەلقەم

فۆجىن نىياز خېنىم يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەردىن بولۇپ، نىياز ھېكىم بەگنىڭ 5 - ئەۋلادى. نىياز ھېكىم بەگ شايار ناھىيە قايلور يېزا ئوردا باشلام كەنتلىك بولۇپ، ئانا جەمەتى قايلور دۇشەنبە بازارلىق ئىدى. ئۇ كىشى ھىجرىيە 1138 - يىلى (مىلادى 1726 - يىل) دىن ھىجرىيە 1210 - يىل (مىلادى 1796 - يىل) لىرىغىچە ياشىغان بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا كۇچا، شايارلارغا قوشۇمچە ھېكىم بەگ بولغان.

نىياز ھېكىم بەگنىڭ ئوغلى قادىر ھېكىم بولۇپ، بۇ ئادەم ھىجرىيە 1256 - يىل (مىلادى 1841 - يىل) لىرىدىن ھىجرىيە 1289 - يىل (مىلادى 1872 - يىل) لىرىغىچە كۇچادا تۇرۇپ شايار ناھىيىسىگە ھېكىم بولۇپ دەۋر سۈرگەن.

قادىر ھېكىمنىڭ ئوغلى ئابلا ھېكىم بولۇپ، بۇ كىشى ھىجرىيە 1289 - يىل (مىلادى 1872 - يىل) لىرىدىن ھىجرىيە 1300 - يىل (مىلادى 1880 - يىل) لىرىغىچە شايار ناھىيىسىگە ھېكىم بولۇپ ھۆكۈم سۈرگەن.

ئابلا ھېكىمنىڭ ئوغلى سايىم خوجا بولۇپ، بۇ كىشى 1901- يىلدىن 1905 - يىلغىچە ئاۋات ناھىيىسىگە ھېكىم

بولغان. سايىم خوجا دەل فۆجىن نىياز خېنىمنىڭ ئاتىسى بولۇپ، ھىجرىيە 1275 - يىل (مىلادى 1859 - يىل) شاياردا دۇنياغا كەلگەن. ھىجرىيە 1282 - يىل (مىلادى 1866 - يىل) غىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. سايىم خوجا 7 ياشقا كىرگەندە ئاتىسى ئابلا ھېكىم ۋاپات بولۇپ كەتكەن. دەل شۇ مەزگىلدە شايار خەلقى ئابلا ھېكىمنىڭ ئوغلى سايىم خوجىنى 3 كۈن مۇرىسىگە ئېلىپ كۆتۈرۈپ، كوچىمۇ - كوچا ئايلاندۇرۇپ، بىزنىڭ كەلگۈسىدىكى ھېكىمىمىز دەپ ئالقىشلىغان. سايىم خوجا ئابلا ھېكىمنىڭ پۇشتىدىن تۆرەلگەن بىرلا ئوغۇل بولۇپ، ئاتىسى ۋاپات بولۇپ ئارىدىن 10 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېتىپ ھىجرىيە 1282 - يىل (مىلادى 1866 - يىل) دىن ھىجرىيە 1293 - يىل (مىلادى 1876 - يىل) غىچە بولغان 10 يىل ئارىلىقتا خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇيدۇ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۈرۈمچىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. ھىجرىيە 1293 - يىل (مىلادى 1876 - يىل) دىن ھىجرىيە 1302 - يىل (مىلادى 1885 - يىل) غىچە بولغان 9 يىل جەريانىدا ئۈرۈمچىدە تۇرغان. ھىجرىيە 1303 - يىل (مىلادى 1886 - يىل) كۇچاغا قايتىپ كېلىپ ھىجرىيە 1318 - يىل (مىلادى 1901 - يىل) غىچە ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. 1901 - يىل ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىگە ھېكىم بولغان. 1901 - يىلدىن 1905 - يىلغىچە بولغان 4 يىل جەريانىدا خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ خەلقنى رازى قىلغان.

1905 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆز يۇرتى شايارغا قايتىپ كېلىپ بىر ئايدىن كېيىن قاراشەھەرگە «ۋەن» بولغان. يەنى 1905 - يىل 8 - ئايدىن 1908 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا

ۋەزىپە ئۆتىگەن. ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم مەخپىي ئىشلىرىغىمۇ ئارد-
لاشقان. 1908 - يىل ئۈرۈمچىدىكى ياڭ زېڭشىن سايىم خوجىنى
ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كەتكەن. شۇ مەزگىلدە سايىم خوجىنى خەلق
ئىچىدە «شپىئولوۋسى» دەپ ئاتىغان.

سايىم خوجا ئۈرۈمچىدە 1908 - يىلىدىن 1918 - يىلىغىچە
تۇرغان. شۇ مەزگىلدە ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ يېقىن دوستىنىڭ
قىزىنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بەرگەن. سايىم خوجا بۇرۇنقى ئايالىدىن
8 پەرزەنت كۆرگەن. 4 بالىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ئىككى ئوغۇل،
ئىككى قىزى ھايات قالغان. ھايات قالغان بالىلىرىنىڭ بىرىنچى-
سىنىڭ ئىسمى تاشلان دارىن، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى ئاقنىياز
شويە، ئۈچىنچىسىنىڭ ئىسمى نىيازخېنىم، تۆتىنچىسىنىڭ ئىس-
مى تاجىنىسا خېنىم ئىدى.

سايىم خوجا ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كېلىپ يېرىم ئايدىن كې-
يىن ياڭ زېڭشىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن 1918 - يىلدىن 1926
- يىلغىچە خوتەندە خىزمەت قىلغان.

1926 - يىلى خوتەندىن قايتىپ كېلىپ يېرىم ئايدىن كې-
يىن ئۆز يۇرتى شاياردا ئاغرىپ قېلىپ 1926 - يىلى كېسەل
سەۋەبى بىلەن 67 يېشىدا ۋاپات بولغان. سايىم خوجىنىڭ چوڭ
ئوغلى تاشلان دارىن سايىم خوجا ۋاپات بولغان چاغدا 18 ياشتا
ئىدى. ئۇ ئوقۇش يېشىغا توشقاندىن كېيىن 9 يىل خەنزۇچە
مەكتەپتە ئوقۇغان. تاشلان دارىن ئاتىسى ۋاپات بولۇپ 2 يىلدىن
كېيىن يەنى 1928 - يىلىدىن باشلاپ 1933 - يىلىغىچە دۆبېگى
ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. 1934 - يىلىدىن باشلاپ 1937 - يىلىغى-
چە شايار ناھىيىسىدە مۇئاۋىن ھاكىم بولغان.

1937 - يىلى شېڭ شىسەي تاشلان دارىننى يوشۇرۇن
ئۆلتۈرۈۋەتكەن. تاشلان دارىن نىياز خېنىمنىڭ ئاكىسىدۇر. نى-

ياز خېنىم سايىم خوجىنىڭ قىزى بولۇپ، 1911 - يىلدىن 1916
- يىلغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. 1916 - يىلىدىن 1922
- يىلغىچە ناسىر قارى ھاجىم ئاچقان دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان.
1923 - يىلدىن 1926 - يىلغىچە ئۆز ئائىلىسىدە تۇرغان. دەل
شۇ مەزگىلدە نىياز خېنىم 16 ياشقا كىرگەن ۋاقتى ئىدى.
كۇچانىڭ ۋاڭى مەھپۇز چىنۋاڭ ئەلچى ئەۋەتكەن. نىياز خېنىم-
نىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قوشۇلۇپ نىيازخېنىم مەھپۇز چىنۋاڭ
بىلەن توي قىلغان. توي ناھايىتى ھەشەمەتلىك بولۇپ، قىزنىڭ
يۇرتىدا 8 كۈن، ۋاڭ ئوردىسىدا 8 كۈن جەمئىي 16 كۈن
مەشرەپ بولغان. نىيازخېنىمنىڭ تويىغا 200 تۇياق قوي، 10
تۇياق كالا سويۇلۇپ، تويغا ئىشلىتىلگەن، ھەمدە 10 جىڭ ساپ
ئالتۇن تويلۇق سېلىنىپ قىز تەرەپكە تاپشۇرۇلغان. نىياز خېنىم
مەھپۇز ۋاڭنىڭ بىرىنچى خوتۇنى مەرەم خېنىم ۋاپات بولغاندىن
كېيىنكى ئىككىنچى ئايالى ئىدى.

نىيازخېنىم 1926 - يىلدىن 1934 - يىلىغىچە مەھپۇز ۋاڭ
ئوردىسىدا ئۆز دائىرىسىدىكى خىزمەتلەردە بولغان. ئۇ «فۇجىن»
ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن يىلىدىن باشلاپ يۇقىرىدىن يىلىغا 25 يامبۇ
«فىڭلۇ» ھېسابىدا ئەۋەتىپ بېرىلگەن، يەنە پۈتۈن كېيىم -
كېچەك، زىننەت بۇيۇملىرىنى يۇقىرىدىن ئەۋەتىپ تۇرغان. مەھ-
پۇز چىنۋاڭغا يۇقىرىدىن يىلىغا 50 دانە يامبۇ ئەۋەتىپ تۇرۇل-
غان. ئۇنىڭ كىيگەن كىيىملىرى ئەجدىرھا سۈرەتلىك كىيىم
بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەنسەپ كىيىمى ئىدى.

فۇجىن نىياز خېنىم ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يوقلاش ئۈچۈن
كۇچادىن شايارغا كەلسە قوراللانغان 30 نەپەر قاۋۇل چېرىك
قوغداپ بىرگە كېلەتتى. فۇجىن نىياز خېنىم سىرتلارغا چىققاند-
دا، ئوردىغا قايتقاندا ئوردىدا توپ ئېتىلاتتى. فۇجىن نىياز

خېنىم ئاشۇ دەۋردە ۋىلايەتلەردىن دوتەي كېلىپ كۆرۈشمەكچى بولسا، ئۇلارنى قوبۇل قىلسا «قىزىل پەنزە» بېرەتتى. ئەگەر قوبۇل قىلغۇسى بولمىسا «كۆك پەنزە» بېرەتتى. فۇجىن نىياز خېنىمنىڭ ئوردا ئىچىدە ئىناۋىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، مەھ- پۇز ۋاڭدىن قالسىلا ئىشلارغا قوماندانلىق قىلىش هوقۇقىغا تو- لۇق ئىگە ئىدى. 1937 - يىلى شېڭ شىسەي كۇچاغا قاتتىق هۇجۇم باشلاشتىن ئىككى ئاي بۇرۇن فۇجىن نىياز خېنىم كۇچا- دىن قېچىپ ئۆز يۇرتى شايار ناھىيە قايلور دۈشەنبە بازاردىكى تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىدە يەنى داۋۇت شويېنىڭ ئۆيىدە يوشۇرۇنۇپ ياتقاندا شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى سېزىپ قېلىپ تۇتۇپ كەتكەن. فۇجىن نىياز خېنىمنىڭ نۇرغۇن پۇللۇق ئالتۇن زىننەت بۇيۇملى- رى بۇلاپ كېتىلگەن. كېيىن فۇجىن نىياز خېنىمنى قويۇۋەت- كەن. 1937 - يىلدىن كېيىن مەھپۇز چىنۋاڭ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلگەن. ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى شېڭ شىسەي بىر تەرەپ قىلغان. فۇجىن نىياز خېنىم هېچقانداق مال - مۈلۈككە ئىگە بولالماي سەرگەردان بولۇپ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. مانا بۇ داڭلىق فۇجىن نىياز خېنىمنىڭ خانىش- لىقتىن بىراقلا گادايلىققا يۈز تۇتقان دەۋرىدۇر.

فۇجىن نىياز خېنىم 1937 - يىلدىن 1966 - يىلىغىچە ئۆز يۇرتىدا ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ هىمايىسىدە بولغان. 1966 - يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ 1973 - يىلىغىچە پىپەن قىلىنىپ شايار ناھىيىسىنىڭ گۈلباغ يېزىسىغا ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشكە چۈشۈرۈلگەن. شۇندىن باشلاپ خېنىملىق تاقىسى چېقىپ تاشلى- نىپ، دېھقانچىلىق قىلىشنىڭ تەمىنى راسا تېتىغان. 1973 - يىلى يېزىدىن شەھەرگە قايتىپ كىرگەن هەمدە ئائىلىسىدە تۇر- غان، هۆكۈمەت تۇرمۇش خىراجىتى بەرگەن. 1980 - يىلى

ئاقسۇدىن تۇرسۇن ۋالى كېلىپ كۇچاغا ئاپىرىپ هۆكۈمەت ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ قويغان هەمدە هۆكۈمەتنىڭ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلى- دىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. تۇرمۇش راسخوتىنى كۆپەيتىپ بەر- گەن. ئۇ 1980 - يىلدىن باشلاپ تا هازىرغىچە كۇچادا تۇرۋاتى- دۇ. دۆلەت بېرىدىغان تۇرمۇش راسخوتى 127 يۈەن بولۇپ، ئاشۇ پۇلغا تايىنىپ تۇرمۇشىنى قامداپ كەلمەكتە. ئۇ هازىر 90 ياش- تا①.

(«شايار تارىخ ماتېرىياللىرى» 3 - توپلامدىن ئېلىندى)

① فۇجىن نىياز خېنىم هازىر ۋاپات بولدى — م.

چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئامبال بولغان كىشىلەر

ئىبراھىم سەيدۇللا

چاقىلىق ناھىيە بولغاندا دەسلەپتە ئامبال بولغان كىشى «ساقال ئامبال» دۇر، بۇ كىشىنىڭ ئەسلى ئىسمى كىشىلەرگە نامەلۇم بولۇپ مىللىتى خەنزۇ ئىدى.

بۇ كىشىنى ئۈرۈمچىدىن ئامباللىققا ئەۋەتكەن كىشى لوجاڭجۇن (ياڭ زىڭشىن) ئىدى. بۇ ئامبال كەلگەندە دورالدا توختىغان (ھازىرقى 34 ـ تۇەن) . دورالدىكى سېپىلنى ساقال ئامبال يۇرتتىن ھاشار ئېلىپ سالدۇرغان. بۇ يەر دېھقانچىلىق قىلىشقا ئەپلىك بولغىنى ئۈچۈن، بۇغداي تېرىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ ۋاقىتتىكى كىشىلەر بۇ يەردە تۇرۇشنى خالىمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇلار كۆچمەن تۇرمۇش كۆچۈرۈپ ئادەتلىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بۇغداينى سۇ بىلەن قاينىتىپ تېرىغان، نەتىجىدە بۇغداي ئۈنمىگەنلىكى ئۈچۈن ئامبالمۇ چارىسىز قالغان.

شۇ ئارىدا ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن دۆڭخۇاڭ تەرەپتىن 30 دەك خۇيزۇ مىرەننىڭ قارا قوشۇن دېگەن يېرىدە پەيدا بولغان. شۇ مەزگىلدە ئامبال يۇرت ئىچىدىن ئەكىجان پالۋان ، ئىسلام دېگەن كىشىلەرنى بۇ خۇيزۇلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشكە

ئەۋەتكەن. بۇ ئىككى كىشى قارا قوشۇنغا كەلگەندىن كېيىن بۇ ئىككەيلەننى خۇيزۇلار تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرىۋەتكەن. ئامبال ئەھۋالنى ئاڭلىغاندىن كېيىن خۇيزۇلارغا باشقا چارە قوللىنىپ، ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىپ مۇناسىۋەت قويۇقلاشقاندىن كېيىن ئالداپ ـ سىلاپ قورالسىزلاندۇرغان. ئاندىن ئۇلارنى دېھقانچىلىق قىلىشقا قىستىغاندا ئۇلارمۇ بۇغداينى سۇ بىلەن قاينىتىپ تېرىغان، بۇغداي ئۈنمىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئامبال بىر نەرسە ئۈنمەيدىغان يەر ئىكەن، دەپ چاقىلىققا كۆچۈپ كېلىپ، ھازىرقى تىكەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەت ئورۇنلاشقان جايغا يامۇل سېلىپ شۇ جايدا ئامباللىق قىلغان. ئۇ چاغدا چاقىلىقنىڭ مۇقىم ئۆستىڭى يوق بولۇپ، سۇ خالىغان جايدا ئاقىدىغان ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ئامبال شۇ جايدىكى بەگ، شاڭيۇ ۋە ھەرقايسى يۇرت كاتتىلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ھازىرقى تىكەنلىك يېزىغا 3 ئۆستەڭ، ئوتام يېزىسىغا ئىككى ئۆستەڭ چاپتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن سۇ ئۆستەڭلەر ئارقىلىق ئېقىپ دېھقانچىلىق ئىشلىرى شۇ ۋاقىتنىڭ شارائىتىغا مۇناسىپ ھالدا ياخشىلانغان. بۇنىڭدىن باشقا، چاقىلىقنىڭ چېگرا مەسىلىسى ھەققىدە يەنە شۇ كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ چېگرىنى تۆۋەندىكىچە توختاتقان: شىمالدىن دورال يېنىدىكى بەش دۆۋە، شەرقىي تەرەپتىن خوجا چۈشكۈن (دۆڭخۇاڭ بىلەن چاقىلىق ئارلىقى) ، شەرقىي جەنۇبتىن داۋزا، غەربىي تەرەپتىن ياقا توغراق چاقىلىقنىڭ چېگرىسى قىلىپ بېكىتىلىپ، شۇ چاغدىلا تاشقا خەت ئويۇپ كۆمۈۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئامبالنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ، چاقىلىقتا ئۆلگەندىن كېيىن ھەيكىلىنى لايدا قاتۇرۇپ، ھازىرقى قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترەت تۇرغان جايغا بىر ئۆي سېلىپ شۇ ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ھەيكەلنى دەخلىسىز ساقلاش ئۈچۈن بىر

خەنزۇ كىشىگە تاپشۇرغان. بۇ ئادەم داۋاملىق ھەيكەل بار ئۆيدە يېتىپ قوپۇپ ساقلىغان. ھەر يىلى ئامباللار ساقال ئامبالنىڭ ھەيكىلىگە باش ئۇرۇپ مەدەت تىلەپ تۇرغان. ئامبالنىڭ جەسىتىنى چاقىلىق بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا دەپنە قىلغان. بۇ كىشى چاقىلىق ۋە دورالدا بولۇپ بەش يىل ئامبال بولغان.

ھېلىقى دۆڭخۋاڭ تەرەپتىن كەلگەن 30 نەپەر خۇيزۇنى ساقال ئامبال قارا شەھەر تەرەپكە ماڭدۇرغان. ئۇلار قارا شەھەرگە بارغاندىن كېيىن خوجىلۇققا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ساقال ئامبالدىن كېيىنكى ئامباللار

ساقال ئامبالدىن كېيىن چيەن دارىن دېگەن ئامبال ئۈرۈمچىدىن كېلىپ ئامباللىق قىلغان. بۇ ۋاقىت دەل قۇربان خوجا بەگ ۋە توختىسۇن بەگنىڭ چاقىلىقتا ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئامباللار ئۈرۈمچىدىن كەلگىچە يولدا ئات - ئۇلاققا مىنىپ ئارغانغىچە كەلگەن. ئارغاندا سۇ كۆپ بولۇپ ئۇنىڭدىن ئۆتۈش قىيىن بولغاچقا، ئادەتتىكى توغراق ياغىچىدىن ياسالغان كېمە بىلەن 5 كېچە - كۈندۈزدە قوغانغا كەلگەن. قوغاندىن ئات - ئۇلاققا مىنىپ، 3 كېچە يولدا قونۇپ ئاندىن چاقىلىققا كەلگەن. يامۇلغا بىر كىلومېتىر قالغاندا ئالدىن ھازىرلانغان قوينى سويۇپ ئالاھىدە زىياپەت ئۆتكۈزۈلگەن ۋە يەيدىغاننى يەپ بولغاندىن كېيىن بەگلەر ئامبالنى يامۇلغا تەكلىپ قىلىپ ئورۇنلاشتۇرغان.

چيەن دارىن دېگەن ئامبال چاقىلىققا كېلىپ ياخشىلىق تەرەپتىن بىرەر ئىش قىلمىغان. گۇناھ سادىر قىلغان كىشىلەرنى

سوراق قىلىپ، بۇ كىشىنىڭ قىلمىشىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۇشۇقىغا، يوتىسىغا ۋە ياكى دۈمبىسىگە بىرنەچچە يۈز قامچا ئۇرۇپ زىندانغا سولاپ قويغان. ئەگەر بۇ كىشىنىڭ ئىگە - چاقىسى بولسا يامبۇ - كۈمۈش ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن پارا بېرىپ، يۇرت چوڭلىرىنىڭ كېپىللىكىدە ئاجرىتىپ ئېلىپ چىققان. بۇنداق كىشىلەر تاياقنى ئاز يەيتتى ھەم زىنداندىنمۇ خالاس بولاتتى. ئەگەر ئىگە - چاقىسى بولسىمۇ ئىقتىسادىي يوق نامرات كىشىلەر بولسا زىنداندا ئۆلۈپ تۈگىشەتتى. ئەگەر مۇددەتلىك سولانغانلىرى بولسا ۋاقىت توشقاندا ئازدۇر - كۆپتۇر بىر نەرسە ئېلىپ ئاندىن زىنداندىن چىقىراتتى.

چيەن دارىندىن كېيىن، مۇڭغۇل ئەسكەرلىرى كېلىشتىن بۇرۇن بىر بۆلۈك خەنزۇ، مۇڭغۇل ئەسكەرلەر كېلىپ ئاتلىرىنى پۇقرالارغا بېقىش ئۈچۈن بەرگەن. مەلۇم مۇددەت ئۆتكەندىن كېيىن ئاتلىرىنى يىغىۋېلىپ بىركېچە ئىچىدىلا يوقاپ كەتكەن. بۇلارنىڭ قايسى جايغا كەتكەنلىكى نامەلۇم. چيەن دارىندىن كېيىن چاقىلىققا قاراشەھەر تەرەپتىن 150تىن ئارتۇق مۇڭغۇل ئەسكەرلەر كېلىپ بىرنەچچە ئايلار تۇرغان، ئاندىن چاقىلىقنىڭ جەنۇبىي تاغ تەرىپىگە كېتىپ ئىككىنچى قايتىپ كەلمىگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن كۇچالىق رازى بەگ دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ، بىر نەچچە ئايلا تۇرغاندىن كېيىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن. بۇ كىشىمۇ ھېچقانداق ياخشىلىق قىلماي يېنىنى توملاپ كەتكەن.

ئۇنىڭدىن كېيىن تىيىپ ھاجى دېگەن كىشى ئامبال بولغان. بۇ كىشى ئەسلى تۇرپانلىق بولۇپ، بۇ كىشىمۇ بىرنەچچە يىل تۇرۇپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتتى. ئاندىن گۇلۇك خوجا ناسىرخان ئامبال بولدى، بۇ كىشىمۇ ئوخشاشلا مەلۇم مۇددەت تۇرۇپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەتتى. بۇ ئادەمنىڭ يۇرتى ئەسلى خوتەن

قاراقاشتىن ئىدى. گۆك خوجا ناسىرخاندىن كېيىن قارا شەھەر
تەرەپتىن بىر مۇڭغۇل ئامبال كەلگەن. بۇ ئادەممۇ بىرنەچچە ئاي
تۇرۇپلا ئۆز يۇرتى قاراشەھەرگە كەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن كورلا
تېكىچىدىن ئەمەر بەگ دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ كەلگەن ۋە
ئارمىنىغا يەتكەندىن كېيىن تاپقان مال ـ مۈلكىنى ئېلىپ قايتىپ
كەتكەن. بۇ چاغدا ھېلىقى قۇربان خوجا بەگ، توختىسۇن بەگلەر
چاقىلىقتا تۇرۇۋەرگەن ۋە شۇ كىشىلەرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە
يۇرتنى ئىدارە قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن چىلك دارىن دېگەن
كىشى ئامبال بولغان، بۇ كىشى كېلىپ بىرنەچچە ئايدىن كېيىن
چيەن لۇيجاڭ دېگەن ئادەم مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرنى باشلاپ
چاقىلىققا كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن چاقىلىق خەلقىنىڭ ئالۋاڭ ـ
ياساق ئىشلىرى ھەسسىلەپ ئېشىپ، خەلق بۇ ئالۋاڭ ـ سېلىق-
لارغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن. بۇ چېرىكلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچ-
مەك، ئات بوغىزى قاتارلىق تەمىناتلىرىنى قاراشەھەر مەسئۇل
بولۇپ يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن گۆش، ياغ،
توخۇ، تۇخۇم، سامان قاتارلىقلار يۇرتنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ،
چاقىلىق خەلقى كۆپ جاپا ـ مۇشەققەتتە قالدى. شۇ چاغدىكى
چىلك دارىن خەلقنىڭ بۇ ئېغىرچىلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۈ-
رۈمچىگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ چاقىلىق خەلقىنىڭ ئېغىرچىلى-
قىنى يەڭگىللەتكەن. چيەن لۇيجاڭ كېيىن ئەسكەرلىرىنى كورلا
تەرەپكە ئېلىپ كېتىپ بۇ يەردە بىر يىلڭ چېرىك قالدۇرغان.
بۇ چېرىكلەرنىڭ بىر قىسمى مىرەندە تۇرۇپ چېگرا ساقلايتتى.
قاراشەھەردىن يەتكۈزۈلگەن يېمەك ـ ئىچمەك، ئات بوغۇزلىرىنى
چاقىلىقتىن ئادەم ۋە ئات ـ ئۇلاقلارنى سەيسىگە ئېلىپ باش
قورغان تەرەپكە ماڭدۇرۇپ تۇراتتى. بۇ كىشىلەر خوڭلوگوغا
(يۇلغۇنلۇق جىلغا) كەلگەندە ئېلىپ چىققان نەرسىلەرنى ئۆتكۈ-

زۈپ بېرىپ، 4 ـ 5 كۈن تۇرۇپ چېرىكلەرگە ئۆتۈن توشۇپ
بېرىپ ئاندىن قايتاتتى. دېمەك ئۇ جايغا بېرىپ كېلىش ئۈچۈن
15 ـ 20 كۈن ۋاقىت كېتەتتى.

بۇنداق ئالۋاڭ ـ سەيسى تاكى چيەن لۇيجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى
چاقىلىقتىن كەتكەندىن كېيىن تۈگىگەن. لېكىن ئالۋاڭ ـ سەيد-
سى چاقىلىققا ھۆكۈمەتتىن مىراس بولۇپ قالغان. شۇ چاغدا
ھۆكۈم سۈرگەن ئامبال جاڭ فامىلىلىك كىشى ئىدى.

**چيەن لۇيجاڭنىڭ قالدۇق چېرىكلىرىنىڭ قورال تاپ-
شۇرۇشى**

چيەن لۇيجاڭ ئازراق ساقىلى بار، ئاۋازى جاراڭلىق چىقى-
دىغان كىشى ئىدى. بۇ كىشىنىڭ چېرىكلىرى ھەپتىدە بىر نۆۋەت
بازار ئايلىنىپ مىلتىقلىرىنى بازار ئىچىدە 10 دىن قىلىپ گىرە-
لەشتۈرۈپ قويۇپ بازارنىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يېرىدە يۈرۈيتتى. چيەن
لۇيجاڭ بىرەر جايغا بارماقچى بولسا پوچتا بىلەن باراتتى. بۇ
پوچتىنى ھاشىم دېگەن كىشى ھەيدەيتتى. ئۇ چيەن لۇيجاڭ
ئۆلگەندىن كېيىنلا چاقىلىققا قايتىپ كەلگەن ئىدى. بۇ كىشى
ئازادلىق مەزگىلىدە چاقىلىقتا بار بولۇپ 1964 ـ يىلى ئۆلۈپ
كەتتى. چيەن لۇيجاڭ بىر يىلڭ چېرىكنى دۆك يىڭجاڭ دېگەن
كىشىگە قالدۇرۇپ يۆتكىلىپ كەتكەن ئىدى. بۇ كىشىنى دۆك
دىيىشتىكى سەۋەب ئېغىزىدا چوڭ چىشىدەك بىردانە كاللىكى بار
ئىدى. ئۆزىمۇ ئېڭىشپراق ماڭمىسا ماڭالمايتتى ھەم دوكلۇقىغا
يارىشا ئۆزى پاكار ئادەم بولۇپ، كىشىلەر بىلەن چېقىشاتتى. بۇ
ئادەم چيەن لۇيجاڭدىن كېيىن 2 يىل چاقىلىقتا تۇردى ۋە لوزۇڭ-
غا قورال تاپشۇرۇش بىلەن يوقالدى.

1935 ـ يىلى گاجىت ئاخۇن ئامبال بولدى. بۇ كىشى
خەنزۇ، مۇڭغۇل ئەسكەرلىرىنى يىغىپ چاقىلىق ئارقىلىق دۇڭ-

خۇاڭغا كەتمەكچى بولۇپ چاقىلىقتا چۈشىدۇ. ئۇلار پۇل تېپىش
چارىسىنى ئىزدەپ، يۇرتىنىڭ باي ئاتالغان كىشىلىرىنى يىغىۋاڭغا
سولايدۇ. شۇ قاتاردا زۇنۇن ئامبالنىمۇ ئاپىرىدۇ ۋە بۇ ئادەملەرنى
ئالتۇن، يامبۇ بەر دەپ قىستايدۇ. بۇ كىشى ساۋاتسىز بولغىنى
ئۈچۈن ئاغزىدىن چىققان گەپلەر ناھايىتى قوپال ـ سەت ئىدى.
ئۇنىڭدىن كېيىن تاشكەنتلىك زۇنۇن ھاكىم كەلدى. بۇ كىشى
بىلەن بىرگە ئۆمەر ئاتلىق بىر كىشى ساقچىغا جۇجاڭ بولۇپ
كەلگەن ئىدى.

ئۆمەر جۇجاڭ دېگەن كىشى ئۇزۇن تۇرماي 1936 ـ يىلى
قايتىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئورنىغا سۇڭ جۇجاڭ دېگەن كىشى
ساقچىغا جۇجاڭ بولغان ئىدى.

زۇنۇن ھاكىم 4 يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ 1942 ـ يىلى كۈز
پەسلىدە قايتىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن (1942 ـ 1944 ـ
يىللىرى) ۋاڭ جىچا دېگەن بىر خەنزۇ كىشى ھاكىم بولۇپ
تۇردى. كېيىن جاڭ بوجۇ دېگەن كىشى ھاكىم بولدى. 1946
ـ يىلى سى زەيسۇ دېگەن كىشى ھاكىم، مۇئاۋىنى مامۇتخان
بولۇپ بىر يىلدەك تۇردى. مۇشۇ مەزگىلدە چاقىلىقتىكى مائارىپ-
چى، كادىر ۋە سودىگەرلەردىن بولۇپ، 100 گە يېقىن كىشىنى
كوممۇنىستلارنىڭ قۇيرىقى، ئىلى ئوغرىلىرى دەپ قولغا ئېلىپ
115 كۈن قامىدى. مامۇتخان ھاكىممۇ قولغا ئېلىندى. بۇ كىشى-
نى خالەنجاڭ (قادىر) گازارمىغا سولاپ كۆپ قىيىنىغان. ئۇنىڭ-
دىن كېيىن بۇ ئادەمدىن باشقا قۇتلۇق قاسىم، بارات نىياز، نۇر
بەختىلەرنى قاراشەھەر تەرەپكە ئاپىرىپ كېيىن قاماقتىن چىقار-
غان. قۇتلۇق قاسىم، نۇر بەختى قايتىپ كەلگەن. شۇ قاتاردا
ئىلىلىق سودىگەر مۇھەممەت ئاخۇن قولغا ئېلىنىپ تىرىك كۆ-
مۈلگەن.

1947ـ يىلى ئۈرۈمچىدىن چاقىلىققا سايلام ئۆتكۈزۈش ئۈ-
چۈن باھاۋدۇن تورقى باشلىق كىشىلەر كېلىپ خەلقنىڭ كۆرسى-
تىشى بىلەن مەمتىمىن ياقۇپ ھاكىم بولۇپ سايلانغان. سودىگەر
مۇھەممەت ئاخۇننىڭ جەسىتى سۈرۈشتە قىلىنغان، نەتىجىدە
ساقچىنىڭ ئاتخانىسىدىكى قىغنىڭ ئاستىدىن چىققان (سايلامغا
كەلگەن كىشىلەر سۈرۈشتە قىلغان) . مەمتىمىن ياقۇپ 1947ـ
يىلدىن تاكى ئازادلىق ھارپىسىغىچە ھاكىم بولۇپ ۋەزىپە ئۆتى-
گەن.

(«باينغولىن تارىخ ماتېرىياللىرى» 3 ـ توپلامدىن ئېلىن-
دى)

顾　　　问：赛尔杰
编委会主任：艾力肯·乌守尔·艾里
编委会委员：艾力肯·乌守尔·艾里
司马义·伊布拉音
阿里木·朱马什
艾合买提江·艾山
托合提·阿尤甫
迪拉热·哈米提
艾景顺
主　　　审：艾力肯·乌守尔·艾里

主　　　编：艾力肯·乌守尔·艾里
责 任 编 辑：马合木提·买买提
编　　　辑：居来提·阿布力米提
贾孜拉

新疆文史资料选辑（维吾尔文）(48)
政协新疆维吾尔自治区委员会文史资料和学习委员会编
乌鲁木齐市南湖北路135号　邮编:830063

乌鲁木齐市新协印务有限公司
乌鲁木齐市新华北路47号　邮编:830002

字数:150千字　开本:大32开　印张:7.875印张
印数:1～1 000册
2006年12月印刷

新疆维吾尔自治区内部资料准印证(2006)年第287号总第898号
（内部资料　免费交流）

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

新疆维吾尔自治区新闻出版局内部资料准印证（2006）年 287 号总第 898 号
（内部资料　　免费交流）